

83.3(2=кар)7

Б18

кар! 4485

БАЙРАМУКЪЛАНЫ З. Х.
БАТЧАЛАНЫ А. М. Х.
АЛИЙЛАНЫ Т. К.

ДИКТАНТЛА
БЛА
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ
5—9
КЛАССЛАГЪА

БАЙРАМУКЪЛАНЫ З. Х., БАТЧАЛАНЫ А.-М. Х.
АЛИЙЛАНЫ Т. К.

ДИКТАНТЛА
БЛА
ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ
5—9
класслагъа

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Халкъ окъууну Къарачай-Черкес область
управленниси теджегенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1991

83.3(2=Кар)1

83.3 (Кара)

Б 18

кар: 4485

Б $\frac{4306010000 - 100}{М 159(03)-90}$ 74--91

ISBN 5-7644-0513-0

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1991

АВТОРЛАДАН.

Къарачай-малкъар тилде диктантла бла изложениени бу джыйымдыгъы быллай пособиелени джарашдырыу ишде биринчи атламды.

Пособиени биринчи бѣлюмю диктантладан, экинчиси изложениеледен къуралгъанды.

Биринчи бѣлюмюню текстлери юретиу-билдириу тематикагъа таяныб джарашдырылгъандыла эмда орфография бла пунктуацияны джорукъларын кесгин билдириуге аталыбдыла.

Текстлени джыйыб джарашдыргъан кѣзюуде авторла билдириуню юч тюрлюсюне да (хапарлау, суратлау, оюмлау) орун бергендиле.

Текстлени кѣбюсю байламлыдыла, ала суратлау литературабыздан алыннгандыла.

V—VII класслагъа аталгъан текстлеге соруу халда грамматика дерсле джарашдырылгъандыла.

V—VIII класслагъа аталгъан текстледе да дерслени бир тюрлюлери — цифрала бла грамматика айырыуну тюрлюлери — белгиленнгендиле: 1 — фонетика айырыу, 2 — сѣзню къурамын айырыу, 3 — морфология айырыу, 4 — синтаксис айырыу.

Джарашдырылгъан дерсле тил системаны хар структура дараджасына (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) сыйыныбдыла.

Грамматика дерслени устаз берирге, бермезге, сайлаб бирин-экинсин берирге, 9-чу классны текстлеринде уа кеси не тюрлю дерсни да сабийлени билимлерине кѣре джарашдырыб берирге эркинди.

Диктантланы уллулукълары-гитчеликлери быллай дараджада хазырланнгандыла:

V класс — 90 — 100 сёз;

VI класс — 100 — 110 сёз;

VII класс — 110 — 120 сёз;

VIII класс — 120 — 150 сёз;

IX класс — 150 — 170 сёз.

Диктантлагъа багъа салыу:

«5» салынады: диктантда орфографиядан неда пунктуациядан бир халаты бар эсе (ол да ауур халат болмаса).

«4» салынады: орфографиядан юч, пунктуациядан юч халаты болса, неда орфографиядан халаты болмай, пунктуациядан беш халаты болса.

«3» салынады: беш орфография халаты бла беш пунктуация халаты болса, неда төрт халаты орфографиядан, алты да — пунктуациядан болса, неда пунктуация халатладан тогъузгъа дери болуб, орфография халаты болмаса.

V классда «3» багъа алты орфография халаты бла бир пунктуация халаты болса да салынады.

«2» салынады: орфографиядан 8 халат бла тыйгъыч белгиледен (пунктуациядан) 9 халаты болса; орфографиядан 6 халат бла пунктуациядан 10 халаты бар эсе; орфографиядан 9 халат бла пунктуациядан 7 халаты бар эсе.

«1» салынады: халатла башында белгиленнген мардадан аслам болсала.

Диктантланы джыйымдыгъы, аланы ичинде текстлени уллулукълары-гитчеликлери, багъа салыуну джорукълары да къарачай тилден программагъа кёре джарашдырылгъандыла (Программа. Къарачай тил бла литература. Черкесск, 1987.)

Текстлени сынгар сынау диктант болуб тюл, аны бла бирге юретиучю диктантла болуб да (ангылатыучу, творчеству, эсгертиу д. а. к.) хайырландырыргъа боллукъду.

5-ЧИ КЛАССХА ДИКТАНТЛА.

4-чю классда окъулгъанны къайтарыу.

АНА ТИЛ.

Къарачай тил, бирси совет¹ миллетлени тиллери-ча, сабийлени² коммунист джашауну джоругъуна юретирге, джаш тёлуге социалист джамагъатны адетлерин терен ангылатыргъа, коммунизмни джолунда илмулу адамланы ёсдюрюге болушады. Ана тилин иги билмеклик сабийге дунияда эм баш тиллени бирине—дуния культура бла илмугъа джол ачхан уллу орус тилге—юренирге таянчакъ болады. Аны бла бирге кесине миллет культурасындан толу билим алыргъа, аны бла хайырлана билирге, бизни уллу Совет Ата джуртубузну³ ишин бегитиуге болушурча адам болургъа онг бередиди. (73 сёз).

1. Коммунист, уллу, миллет деген сёзлени тюз джазылыуларын къайсы джорукъ ангылатады?

2. Сёзлюкде джорукъ, илму деген сёзлени магъаналарын табыгъыз.

КЪУМУРСХАЛА.

Къумурсхала кеслерине кёре бек кючлю джаныуарчыкъладыла⁴. Ала, энчи-энчи юйдеги болуб, джерни ичинде джашайдыла. Ишлерге эринмеген джанла джайны узунуна табхан азыкъларын юйлерине джыядыла. Къумурсхала эки тизгин болуб джюрюйдюле, уяларындан чыкъгъанла — джюксюз, уячыкъларына киргенлени уа — хар бирини кёлтюралгъаныча бир джюгю. Арпа болсун, чибинчикле,³ къуртчукъла¹, сёзден, не да, не да кёрлюксе аланы ташыгъан хазналарында. Джай кюнледе солуу табмасала

да, ала кыш суукъланы джылы юйчюклеринден чыкьмай ашырадыла². (65 сёз).

1. Солуу, суукъла деген сёзлени тюз джазылыулары кьайсы джорукълада ачыкъланады?

2. Сёзлюкде хазналары деген сёзю магъанасын табыб ачыкълагъыз.

КЕРИМЧИК.

Керимчикни атасы Ханафий кьойчуду. Узакъ, юйден узакъ сыртлада ишлейди ол⁴. Юйге азыкъ алыргъа келсе: «Мени кьошха элт», — деб кьадалады Керимчик. Ол да эркелетиб³:

— Сен асыры джукъучуса, бир кесек джигитирек, тирирек болсанг, кьой кютерге элтирикме, — деб, башчыгъын сылайды джашчыкъны.

Керимчикни атасы бюгече да юйге келген эди. Ол ушхууур ашаргъа тепсиге да олтургъунчу, Керимчик, тобукъларына² чулгъаныб: «Тамбла кьошха элтирмисе?» — деб тиледи атасындан.

— Хо, — дегенди атасы да. (64 сёз).

(Джазаланы Б.)

1. Тепси деген сёзю тюз джазылыуу кьайсы джорукъгъа таянады?

2. Джитирек, тирирек деген сёзлеге магъаналары кьаршчы сёзле келтиригиз.

ДЖЮДЖЕКЧИК.

Гурт тауукъ¹, юйдегисин да тизиб, кьуртчукъла, кьамжакъчыкъла² излей, бачхагъа джайылды. Къара кьанатчыкълары² болгъан акъ джюджекчик, бир уллу гёбелеккени эслеб, аны ызындан мыллыгын атыб, анасыны кёз туурасындан ташайды³.

— Къуд, къуд, къуд, бусагъатлай бери кьайт, — деб, анасы аны чакъырды.

— Гёбелеккени тутмасам, кюнюм джокъду, — деб, джюджекчик да ол кычырыкыгъа эс бёлмеди, кьайтмады. Тюз ма олсагъатчыкъда кьуш да тикни джитисинден къараб тура эди. Ол, гурт тауукъ джетгинчин, оюмсуз джюрюген джюджекчикни сермеб алыб, учуб кетди. (71 сёз).

(Кечерукъланы Б.)

1. Олсагъатчыкълай деген сёзю тюз джазылыуу кьайсы джорукъгъа таяныбды?

2. Къара, акъ дегенча аллай сёзлени атлары къалайды?

ТЕНГИЗ ДЖАГЪАДА.

Исламчыкыны² тенгизге келгени бу эди⁴. Джашчыкъ, тенгиз джагъада олтуруб, мылыракъ къумдан¹ таула, юйле, бирде шахарчыкъ³ да ишлеб къоя эди. Кеси да, омакълыкыгъа, аланы тюрлю-тюрлю ташчыкъла бла, джылан кѣпчекчикле бла джасандыра.

Озгъан адамла, джашчыкыны усталыгына сейирсине: «Ай, джашчыкъ! Белгили архитектор боллугъунга не сѣз!» — деб махтай эдиле аны.

Бир джолда джашчыкъ тамам бир алапат шахар ишледи, тюз ортасында Минги Тауну да ѳсдюрюб...

Узакъдан огъуна ѳсе, кѣмюклене келген толкъун джашчыкыны шахарын джалады да ызына къайтды.

— Сеними, — деб гитчеден гитче бола баргъан толкъуннга ачыуланган Исламчыкъ джумдуругъун кѣргюздю. — Мен тамбла да уллу, ариу шахар ишлерикме, ма кѣрюрсе! (96 сѣз).

(Кечерукъланы Б.)

1. Ё хариф бла къуралгъан сѣзлени табыб, тюблерин сызыгъыз.
2. Толкъунладан деген сѣз къайсы болушады?
3. Туура сѣзде тыйгыч белгиле къалай салынадыла?

Айтымны баш членлери.

ХОЧАЛАЙ.

Бусагъатда Хочалайны атасы Биязирде Сары сыртлада капна тартады, Хочалай а азыкъ алыб барады. Бек ариу кѣргюзтеди Хочалай атасын кѣзюне⁴. Ёгюзле ауур солуб чыгъадыла тик сыртланы. Капнаны аркъан бла къысыб, ёгюзлени¹ энишге сюреди. Не бек ашыкъсала да ёгюзле, джол не бек тик болса да, не кѣб таш тюбесе да джолда, капна ауарыкъ тюлдю. Тамбла³ эртденблагъа азыкъ бла келсе, Хайдар да, къалгъанла да Хочалайны хомух болмагъанын билликдиле²...

Ашыкъдырады Огъурсузну Хочалай. Бусагъатха дери чырт мычымай келгенди. Асыры бек да арымагъанды, къыйналгъан да этмегенди... Джангыз джукъусу келеди. Хочалай тѣзерге кюреширикди: тамам болмаса уа, Къызыл ташладан ѳтгенлей, бир кесек къалкъырыкъма, дейди. (100 сѣз).

(Батчаланы М.)

1. Текстде **Огъурсуз** деген сёз уллу хариф **бла** нек джазылады?
2. Башчыла **бла** хапарчылары тюблерин сызыгъыз.
3. **Хомух** деген сёзню магъанасы неди?

Айтымны сансыз членлери.

АЛИЙ.

Къышхы кюнню таякълары¹ джитилени, чегетлени, кюнбетлени саргъалтыб, ёзен ичине тюшерге, къонгурау зынгырдады. Джаланбаш², дорданлы джашчыкъ, гитче джез къонгураучукъну ёрге тутуб, къарыуун аямай силкеди. Аны ичинде темир чыбыкъ **бла** байланнган къоргъашын токъмакъчыгъы³, къонгурауну эки джанына кёзюу тийиб, созулуб чыкъгъан джез тауушну кеннге джаяды. Бурууну артындан, мюйюшледен чартлаб чыгъыб, сабийле, абын-сюрюн эте, классха къуюладыла. Ауур санлы, добар джашчыкъ **Алий**, не этерге билмей, эки джанына кёзюу аунай, ким эсе да билегинден тутханча, суймей, дерге тебреди. Аны бёркюн тенги алыб, къайда эсе да джашыргъанды. Бёркюн къоюб барса, атасы керегин берлигин биледи. **Алий** кечигиб келгени ючюн устаз анга чамланды. Аман къылыкълы сабийле къалгъан тенгчиклерине да заран боладыла⁴. (104 сёз).

(Хубийланы О.)

1. Джаланбаш деген сёзню бирге нек джазылгъанын ангылатыгъыз.
2. Ачыкълаучуланы табыб, тюблерин сызыгъыз.
3. Дордан деген сёзню сёзлюкде табыб, магъанасын айтыгъыз.

СЫРКЫУЛА.

Киштик **бла** балалары чардакъда юй болуб джашагъандыла⁴. Ал кёзюуде балачыкъла, кёзлерин ачалмай, сууукъдан къалтырай, назик таууш **бла** джызылдай тургъандыла. Сокъурла болгъанлыкъгъа, ана джылыуну сезиб, киштикге къысыла билгендиле, эмчеклерин да табыб, эмерге къадалыб, аналарын бездиргендиле.

Тамам джанындан этселе, киштик туруб кетиучен эди. Ала да, джызылдай-джызылдай, бир джерге⁴ басыныб, башларын бир-бири тюбуне сугъаргъа кюреше эдиле.

Беллеринден ауузу **бла** къадалыб, ненча кере ташыгъанды киштик балаларын чардакъны ышыкъ

джерлерине! Ма энди уа ала, кёзчюклерин² джандырыб, терекни сымарлайдыла. Тюклю кёолчукъларындан тырнакъларын къаратыб, къангаланы, багъаналаны тырнаб, «темир ыргъакъчыкъларын» чыныкъдырадыла³, билейдиле. Эшта, ала чыххан тутаргъа, тереклеге ёрлерге хазырлана болурла. (95 сёз).

(Чотчаланы М.)

1. Киштик деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Текстде толтуруучуланы табыб, тюблерин сызыгъыз.

3. Ыргъакъ деген сёзню магъанасы къалайды?

НАФИСАТНЫ АЛ ДЖАШАУУ.

Кёксюл кёкню тюбю бла къызыл¹ этеги тозураб, сейир танг атыб келеди⁴. Джашил чегетледен къанатлы тауушла ёзеннге сейир къуюладыла. Сюрюуле да элледен³ чыгъыб, ийнек ёкюрген, къой макъыргъан тауушлагъа да сюрюучюлени сызгыра-джырлай баргъан тауушлары къошулуб, аламат тынгылатады.

Тёппелери кёкге узалыб сабыр сюелген ёхтем тауланы арасындан ариу нюрюн дунягъа джайыб, кюн ёрге рахат кёлтюрюлюб келеди. Толкъунлары, джауум чакъыргъан акъ булутлача, ызларына чырмала да ташдан ташха секире, залим шоркъалы кёксюл Къобан, къайры эсе да ашыкыгъанча, гузаба шуулдай, шоркъулдай, Къобанны аллына къууанчылы чабадыла.

Тирмен суугъа салынган кёпюрчюкню юсюне, бал бетли чач эшмелери джау орун къалакъчыкъларыны² юсю бла ийилиб, Нафисат деген къызчыкъ бу ариулукъгъа къараб, сейирсиниб олтурады. (102 сёз).

(Боташланы А.)

1. Салынган деген сёзню тюз джазаргъа къайсы джорукъ болушады?

2. Текстдеги болумланы табыб, тюблерин сызыгъыз.

3. Шоркъа деген сёзню магъанасын айтыгъыз.

Биртукъум членлери болгъан айтымла

КЪАСТ.

Дерсле башланыргъа онбеш¹ минут къалгъан заманда чыгъыб, хант юйге барыб, эрлай ашаб къайтама⁴. Дерследе хар устазгъа, сохтагъа бек эс ийиб тынгылайма. Дерслени джазыб алама, ала бошал-

гъандан сора, классда къалама. Кюнорталыкъ бошала болур деген заманга дери дерслерими этеме. Кюнорталыкъдан² сора бир сагъатны солуйма, андан сора ингир ашарыкъгъа дери, ингирги ушхуурдан³ сора кече джыйырма юч сагъатха дери оъуйма, дерслени этеме. Алай бла бир ай арадан кетгинчи, къызланы араларында атым «профессор», «академик» болду. Мен алагъа джукъ айтмайма, чарламайма, тынгылаб, эшитмегенча этиб къояма. Алай а ичимден, сизни джетмей къоймазма деб, къаст этеме... (103 сёз).

(Тохчукъланы Х.)

1. Джууаб деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Биртукъум членлени табыб, тюблерин сызыгъыз, тыйгъыч белгиленн къалай салынганларын айтыгъыз.

3. Къаст деген сёзню магъанасы неди?

Джайылгъан бла джайылмагъан айтымла.

КЪОЯНЛА ЁСДЮРЕБИЗ.

Къоянчыкъ¹ хайырлы джаныуарчыкъды⁴. Ол татлы, джумушакъ эт эмда джылы тюк береди. Бизни пионер дружинабыз кесибизни школубузда юй къоянла ёсдюрюрге деб бегим алгъанды. Гитчеден башладыкъ. Ётген джылда бир талай юй къоян къурадыкъ, бусагъатда уа ала кёб болгъандыла. Клеткала, вольерле ишледик. Юй къоянлагъа биз гардош ашата эдик, къобустаны чапракъларын, нартюх, ётмек, бичен бере эдик.

Къышха азыкъ джыйдыкъ, бутакъ аш да хазырладыкъ. Школ участогубузда да чюгюндюр ёсдюрдюк.

Юй къоянла ёсдюрюрге къурагъан мюлкюбюз² бизге биологиядан окъугъаныбызны терен ангыларгъа болушады. Бир талай сынау ишибизни биз къоянла бла бардырдыкъ.

Юй къоянлагъа къараргъа³ суюген пионерлени ичинде бек кёбдю.

Биз, къоян ферма ачаргъа деб, бегим алдыкъ (101 сёз).

(Газетден.)

1. Бусагъатда деген сёзню тюз джазылыуу къайсы джорукъда айтылады?

2. Джайылгъан эмда джайылмагъан айтымла къайсыла болганларын айт.

Айлануу.

ДЖАМАЛЧЫКЪ.

Джамалчыкъ джай атасы бла чалкыгъа чыкыгъанды. Ол анда зауукъ этеди: джууунады, атасына болушады, ойнайды⁴.

Бир кюн эртденбла³ Джамалны бурнуна алапат тишлик ийис урду. Ол, секириб туруб, атасыны кыатына джетди¹.

— Тюш кёрдюнгмю, джашым? — деди Ахмат.

— Огъай, аття!

— Асыры татлы джукълагъандан, тюш кёрюрге заманынг болмай кыалгъанды, алаймыды?

— Алайды, аття.

Атасы, джашы бла сёлеше, тишликлени айландыра, биширди.

— Джашым, сен бюгюн суу бойнуна бет-кыол джууаргъа нек келмединг?

— Да тюнене бек кёб джууунган эдим да...

Атасы, джукъ да айтмай, аз ышара, тишлик ашаб башлады.

— Аття, меннге уа?

— Сен тюнене бек кёб ашагъан эдинг да, ол болмаймыды?

Джамалчыкъ, атасыны чамын ангыламай² бир кесекни армау болуб турду.

— Джашым, адам хар кюн сайын ашаргъа керек болгъанча, бет-кыол джууаргъа да керек болады.

— Ангыладым, атам.

— Ангыладынг эсенг, игиди, — деб, атасы джашына узун тишликни узатды.

(Дж. Залиханов.)

1. Текстде айланыулары табыб, алада тыйгыч белгилени ангылатыгъыз.

Кыош айтым.

САМАТЧЫКЪ.

Саматчыкъ¹ бла Аймёлекден сора юйде киши джокъду. Джашчыкыны анасы, Джансурат, бизни аскерлеге деб школда кыуралгъан² госпиталда кечекюн демей ишлейди. Зекерия уа, уруш башланган

кюн огъуна аскерге кетгенди да, фронтады. Анасы иште болгъаны себебли, джашчыкны кёб соруууна джууабланы амма этеди, хапарланы да анга ол айтады.

Саматчыкъ, артыкъ уллу эс бёлюб, урушну юсюнден айтылгъан хапарлагъа тынгылайды, башха тюрю хапарладан эсе, аланы бек джаратады. Гитчечик болса да, Саматчыкъ, юлерини къатында госпиталгъа³ барыб, анда джаралыланы бир къаууму бла шагърей болгъанды. Джашчыкны бютюн да бек билегинден джаралы болгъан къызыл аскерчи Степан булджутуучанды⁴. Ол, Саматчыкны кесини тобукъларына олтуртуб, башчыгъын сылай:

— Мени да сени тенгли джашчыгъым барды, аны аты Мишады, — деб хапар айтады... (108 сёз).

(Тёппеланы С.)

1. Джууабланы деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Къош айтымланы табыгъыз.

3. Булджутуучанды деген сёзю магъанасын ангылатыгъыз.

ТУУГЪАН ЭЛИМ.

Мен Къобан¹ бойнунда бир тау элде туугъанма⁴. Арасы бла Къобан, толкъунларын² ашыгъыш аудура, элчилеге менича къуру да джашагъанлай туругъуз дегенча, шууулдаб барады. Къобанны ол болумун мен анагъа тенгледиреме. Кертиси да алайды. Кечени арасында уяныб бир тынгылачы аны тауушуна! Ол кюндюз гузабалыгъы сериун болуб, сабийлерими уятама деб къоркъгъанча, шош саркъады, алай а аны ол сейир макъамы, ана белляууча, элни татлы джукъугъа бёлейди. Ийнанмай эсегиз, келигиз мени элиме. Кечени арасында мен уяныб анга къулакъ салмай къоймайма, сизни да уятырма. Ол макъамны бир эшитсенг, ёмюрде мени элимден кетеринг келлик тюлдю. Мен да ол себебден уллу шахардан кесими³ тау элиме къайтыб келгенме. Иги да дейсе, ана сютюню татыуун унутургъа боламыды? (109 сёз).

(Къагъыйланы Н.)

1. Белляууча деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Къош айтымла къайсыладыла?

3. Сёзлюкте макъам деген сёзю магъанасын табыгъыз.

*Бош эмда кѡш айтымла (да, эмда, неда,
бир-бир, алай а деген байламла бла).*

Мор бетли мазаллы айю, эки мамурачын да ызындан тизиб, чаууллу тик кѡбыргѡаны кѣнделен кѡыркѡыб тебреди. Мамурашчыкѡла камсыклыкѡларын кѡймай эдиле: хамхотчукѡларын бир-бирине тиреб сиреле эдиле, ёрелениб, бир-бирин джыгѡаргѡа кѡре-ше эдиле. Алай а айю, башын ызына буруб, таууш этсе, ала, ойнагѡанларын кѡюуб, аналарыны ызындан джолчукѡгѡа джараша эдиле (М. А.) Семен киргенлей да тынчайыр джер болмагѡанын эследи, алай а эзилгенден чыдааялмай, нѣгерлери таянганлай, печ кѡаланганнга ол да таянды (А. Х.) Ата джурт кѡазауатны джылларында ишлерге аллым бир айланыб кѡалды да, артда школгѡа джюрюрге да тартыныб кѡалдым (Г. Дж.) Тенгиз джагѡасы тик кѡапхакѡ болуб, энишге тигелей эди, тѣбен джаныбызда уа кѣк толкѡунла тохтаусуз сынгый чайкѡала эдиле (М. Ю.) Не арба джызылдаб озар, не озуб баргѡан кѡатынны тауушу чыгѡар (А. Ч.) (107 сѣз).

1. Тексте кѡш айтымланы табыгѡыз, банламланы тюблерин сызыгѡыз.

2. Сѣзлюкте камсыклыкѡ деген сѣзню магѡанасын табыгѡыз.

Туура сѣз.

ХАЛКѡЫБЫЗНЫ УЛЛУ ШОХУ.

Аты бютеу дуниягѡа айтылгѡан джазыучу, Ленинчи саугѡаны лауреаты, Социалист Урунууну Джигити Чингиз Торекулович Айтматов бизни халкѡыбызны уллу шохуду. Ол алаамат хапарла, повестле, романла джазгѡанды. Ала дунияда² джюрюген тилле-ни асламысына кѣчюрюлгендиле.

«Адамла кеслерини аталарын, аналарын унута башласала, бузула башлагѡанларын бил да кѡй», — деди джашчыкѡгѡа кѡарт Момун — «Акѡ пароход» деген повестни джигити.

Чингиз Айтматов, сабий заманын эсгере, быллай хапар айтханды:

«Уруш башланган³ кюн меннге онюч джыл да болмай эди. Онтёрт джыллыгъымда уа меннге эл советде секретарь болуб ишлерге керек болду. Ол джууаблы ишни тамамлы толтуруб турдум».

Чингизни гитче кьарнашы Илгиз бусагъатда Къыргъызстанны Илмула академиясында кьуллаукъ этеди⁴. Гитче заманында ол, окъуй да тургъанлай, почтальон болуб ишлегенди.

«Онбешджыллыгъында Илгиз «1941—1945-чи уруш джыллада джигер урунганы ючюн» медалгъа тыйыншылы³ болгъан эди», — дейди Чингиз Айтматов.

(«Нюр» журналдан.)

1. Уллу харифле бла джазылгъан сёзлени алай джазылыуларын кьайсы джорукъ чертеди?

2. Повестни, медалгъа деген сёзле алай нек джазыладыла?

Диалог

КИМ ДА АНГЫЛАГЪАН ТИЛ.

Узакъ Чукоткада джашагъан джашчыкъ Артекге барыргъа хазырлана эди⁴. Ол атасына былай сорду:

— Мен анда татарлы бла кьалай сёлеширикме? Мен татарча бир сёз да билмейме сора?

— Къайгъы этме, — деди атасы, — сен татарлы ангыларыкъ тилни бек алакат билесе.

Къазан шахарда джашагъан² татар джашчыкъ да Артекге кьурала эди. Ол да сорду атасына:

— Мен Кавказдан келлик сабийле бла кьалай ушакъ этерикме? Мен аланы тиллерин билмейме да?

— Къайгъырма, джашым. Сен ала ангыларыкъ тилни билесе.

— Гитче кьабартылы джашчыкъ да тебреген эди Артекге. Ол да сорады атасына:

— Атам, мен башкирли сабийле³ бла кьалай сёлеширикме, башкирча бир сёз да билмейме сора?

Анга да атасы айтады:

— Къайгъы этме, сен башкир джашчыкъ ангылар тилни иги билесе.

Къайсы тилди ол? (110 сёз).

(А. Митяевден.)

1. «Къайсы тилди ол?» деген соруугъа джууаб беригиз.

2. Диалогда тыйгъыч белгилени кьалай джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

3. Сабийле деген сёзю тюз джазылыуун кьайсы джорукъ чертеди?

ФОНЕТИКА БЛА ПУНКТУАЦИЯ.

Къ-Гъ-Х

1. Сыбызгъыны¹, джаш адамла къой эсенг, къарт-
ла да сокъгъандыла⁴. Къобузчула, джырланы макъам-
ларындан сора да, кеслери чыгъаргъан къб затны
сокъгъандыла³. Бизде сыбызгъы бла къобуздан сора
да къыл къобуз, джая къобуз, къакъгъан къобуз,
тер тиекли къобуз деб музыка инструментле болгъан-
дыла. (Къ. А.) Муратны эси мамурачха кетибди, ол,
аны къойнуна къысыб, дуняны ариуун айтады (Э. Х.).

2. Ханбийче, Тулпаргъа аш берирге заман джет-
генинде, тынчытылгъан эт кесеклени келтириб, аны
аллына салды. Тулпар, итни юсюне чыкъгъан киш-
тикча, чюйорюлюб, хырылдаб, ол бир затла эте тура-
ды. Аягъы джетген болур эди да, таш эт кесекле къа-
тыш бир джанына таууш этиб чартлады. Азгъын-
лыкъ, къарыусузлукъ² джетсе да, ит тынчлыкъ таб-
майды, ычхыныр муратда кесин сынджыргъа ургъан-
лай турады (Э. Х.) (101 сёз).

(Эзеланы Х.)

1. Текстдеги айтымлада биртукъум членлени табыгъыз, быллай
айтымлада тыйгъыч белгилени джюрютюлюулери къалайды?
2. Тынчытылгъан деген сёзю магъанасы къалайды?

Б—П, Д—Т

1. Тёбен Марада Хапаланы Къалмукъ биргесине
элтирик хапчюклеринден² алгъа¹ къазауатха кетген
джашы Мухтарны сыбызгъысын алгъанды. (Къ. А.)
2. Джыйылыуда саулай джашауларын устазлыкъ
ишге атагъанлагъа уллу сый берилгенди. (Газетден).
3. Тулпарны Мурат бла келиучю заманындача ёрлеб
кетерге къарыуу джетмей, ызына сыптырылады (Э. Х.)
Теппе-тенг юлеширбиз сен бла мен къууанчыбызны.
Аны арбазына къоннган чыпчыкъла, аны тауукъ ор-
нунда къышлагъан къаргъала, аны бауунда макъыр-
гъан эчкиле къалгъан чыпчыкъладан, эчкиледен баш-
харакъ кёрюнедиле (Б. М.) Гитчечик болгъанлыкъ-
гъа³, маске, къаргъаланы къыстамай, тауукъ орунга
сыйыныргъа унамайды. (Б. М.) Агъазны эки къолу,
эркишини къолларыча, уллулай къалгъандыла, кеси
джыйырылыб, гитчечик болса да (Б. М.) Ауур иш бла

кюрешмесин, сууукъ болмасын, чабмасын, ойнамасын мардадан озуб. Мен элчилерими юсюнден не уста джазалсам да, джазарыкъма хапар⁴. (Б. М.) (99 сёз).

1. Къууанчыбыз деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Текстде биртукъум членлени табыгъыз.

Й + А — Я

1. Таулуну джырсыз къалгъан заманы болмагъанды, деб къояргъа¹ боллукъду. Къойчу, къойлары джыярыкъ болса, сыбызгъысын согъуб чакъыргъанды⁴. Бизде сыбызгъы бла къобуздан сора да къыл къобуз, джая къобуз, къакъгъан къобуз, къол къобуз, тер тиекли къобуз деб музыка инструментле болгъандыла. 2. Тулпарны мыдах, мутхуз кёзчюклери жалыныб, нени эсе да тилей эдиле. Ханбийче уа ангылаялмай эди тилекни. 3. Эртдеди, алай а тангы атарын ашыгъыб сакълагъанча, джан-джаныуар уяныб, джангы тангны джарыгъына байрамгъача тюберге хазырланадыла². Хасаннга³ арыгъанды деяллыкъ тюлсе, ол чалкъыны бир халда тартады, къалын дюрюсю созулуб, узун болуб барады. 4. Джууургъаннга кёре аягъынгы узат дегенлей, Муратны тёзгенден башха мадары джокъду. (90 сёз).

(Газетледен.)

1. Мыдах, мутхуз, къалын, узун деген сёзлеге антонимле табыгъыз.

2. Къояргъа, джыярыкъ деген сёзлени тюз джазылыулары къайсы джорукъда чертиледи?

Ч — Дж

1. Сен къайтхынчы джукъгъа тийсек¹, гудучу болсун атыбыз. Асхакъ киштикге, чыпчыкъланы нек тутуб ашамайса, дегенлеринде, чыпчыкъла аз боладыла деб къоркъмайма, туталмайма ансы, дегенди. 3. Къарагъан адам бар эсе, бек ариу кёреди джити дуппурда къартланы сакъалларын² къалтыратыб даулашханларын. Даут салкъын юйде къолан тапчанчыкъгъа таяныб, газет окъуй тургъанлай, Хаджи-Даут киргенлей, башын ёрге кёлтюрюб, къызыб келгенин эслеб, секириб къобады. Алай айтыб, терен хурджунундан чынг алгъа къолан къол джаулукъ

чыгъарады. Сиз бла биз хоншу джашагъанлы ауруу болсун деб бир кыйык³ сёзюгюзню эшитмегенбиз, бачхабызны сюрдюрге къаладжюгюбюз болмай къалгъанында, Астакку ёгюз, къаладжюк да бериб, кеси да болушуб, алай сюргенбиз. (91 сёз).

(Батчаланы М.)

1. Дулпурда деген сёзю тюз джазылыуу кыйсы джорукъда чертиледі?

2. Сёзлюкде къаладжюк деген сёзю магъанасын табыгъыз.

У, Й

Кече хоншусуна олтурургъа¹ кирсе да, джырны унутмагъанды, къууанч болгъан джерде уа джыргъа чек болмагъанды. Магомет, аланы къуру сёзлерин джыйыб къойгъан бла къалмай, макъамларына юре-ниб, аланы талайын кеси джырлагъанды. Сыбызгъы бизде чынг артда темирден этилгенди⁴. Уллу къууанч-лада согъуб, адамланы зауукъландыргъан² бла къал-май, суугъа кетген адамны да сыбызгъы согъуб из-легендиле. Сыбызгъыны «ауазын» адамла къой эсенг, хайуанла да ангылагъандыла. Къойчу, къойларын джы-рыкъ болса, сыбызгъысын согъуб «чакътыргъанды».

Бизни³ заманыбызда таулула пианино, аккордеон, джая къобуз, балалайка, мандолина, гитара, магни-тофон д. а. к. затла бла хайырланадыла. Халкыбыз-ны кыйынлыгъында, зауукълугъунда да биргесин-ден айырылмай келген сыбызгъы уа унутулуб барады. (90 сёз).

(Къочхарланы А.)

1. Текстдеги биртукъум членлени табыгъыз, алада тыйгъыч белги-лени тюз салынулары къаллай джорукъга таянады?

2. Сыбызгъыны ауазы деб неге айтабыз?

Н—Нз

1. Хубийланы Магомет кеси 1200 артыкъ джыр джыйгъанды. 2. Бизни бетлерибизде джангы тийген кюнню алтын таякълары ойнай, устазыбыз келгенин-де, сафха тизилиб, школну къабакъ эшигинден чыкъ-дыкъ. 3. Къулакъ суучукъ хаман таууш этгенлей, тохтаусуз ары, энишге, тенгиз таба башын атады. 4. Эртденбла школгъа баргъанымда, атам меннге айт-хан хапарны³ тенглериме айтдым. 5. Джут бёрю да

ёзен таба къараб, кючюкчюк къансыгъанча, назик таууш эте тургъан ёксюз¹ балачыкны чауулну ташларын къозгъаб, къысха заманны ичинде таш тутуш бирге тебрениб, ахуюл келгенча, ёзеннге къуюлуб тебреди. 7. Уучу Хасан уугъа айланган джылларыны узагъына кёб затха тюртюлгенди⁴. Хаджи-Даут, анга да кёз джетдире, сёлешгенине² да къулакъ сала, кёб тынгылаб тургъанды. Сеннге да бек таб джарашыб турады, бир кесек къысхаракъды ансы. (110 сёз).

(Газетледен.)

1. Назик деген сёзге синонимле табыгъыз.

2. Сёзлюкде ахуюл. саф деген сёзлени магъаналарын табыгъыз.

МОРФОЛОГИЯ БЛА ТЮЗ ДЖАЗЫУ.

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

Ат.

*Атны башчы, хапарчы, сансыз членле
эмда айланыу болуб джюрюую.*

1. Чёблеу башды, чёблеу башды, сабийлеге сейир ашды. (А. Н.) 2. Бизни кърал урунганланы къаласыды, хар кимни болумуна кёре сыйын чыгъарады¹. 3. Комиссар сёзюн бошаргъа, къараб тургъанча, самолетланы тауушу чыкъды. 4. Танг аласында андасанда къара булутчукъла, къалындан-къалын бола, кёкню бютеу джабдыла. 6. Таула «къоркъма, хомух, сен бизни балабызса» дегенча къарайдыла. 6. Ит не заманда да итди. 8. Къайда, джигит, былай келчи, атанга болушханынг ючюн сау бол. Мурат, дженгил къошха бар, малла бла атлагъа мен оноу этерме. 9. Устазгъа ким да борчлуду билими ючюн: бухгалтер да, агроном да, таб алим да, илму джолда не билген да, не залим да. (С. А.) Муху Башында, кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхырда, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. (Х. О.) 11. Адам аягъы тынаргъа бир къаты джангур келди. (А. В. К.) (107 сёз).

1. Текстдеги атла айтымны къаллай члени болуб келедиле?

2. Сёзлюкде тапхырда деген сёзю магъанасын табыгъыз.

УЛЬЯНОВЛАНЫ ЮЙЛЕРИ.

Бу юйде¹ экинчи³ этажда, халкъ училищени инспектору Илья Николаевич Ульяновну юйдегиси джашайды. Тамада кызычыгы Анягъа онбир джыл болады, ол анасыны эм баш таянчагыды⁴. Саша — тогъуздады. Алай болса да узун, кючлю джашчыкъды, къуюдан суу келтирирге да, самауаргъа джаркъачыкъла² хазырларгъа да къарыуу джетеди. Андан сора да барды Аня бла Сашаны боюнларында борчлары — кеслеринден гитчечиклеге къараргъа керекдиле: къарнашчыкълары Володягъа эмда эгешчиклери Олягъа. Экичиги да бек сыркыудула, бир джерде тохтамайдыла, сабыр джорюген къайда, — чабханлай айланадыла, кёзлеринг арыйды аланы ызларындан, артыкъсыз да Володяны ызындан, къарай.

Володя, адам эслемегенлей, сыбдырылыб калиткадан чыгыб кетеди деб, къоркъгъанлай турады анасы. (93 сёз).

(З. Воскресенская.)

1. Къарыуу деген сёзню тюз джазылыуу къайсы джорукъ бла чертиледі?

2. Энци атланы тюблерин сызыгъыз.

3. Сыркыудула деген сёзню маъанасы къалайды?

КЪАРНАШ ШОХЛУКЪ.

Къарачайлыла Кавказны башха халкълары¹ бла эмда уллу орус халкъ бла эртдеден бери къарнаш шохлукъда джашайдыла⁴. Ала къабарты, черкес, адыгей, тегей, къумукъ, дагъыда башха кавказ халкъла бла бирге монгол (XIII—XV ёмюрледе), кърым, тюрк (XVI—XVIII ёмюрледе) дагъыда башха зорчула бла таймаздан кюрешиб тургъандыла. Эркинликни² суйген джигит таулула джауларына баш иймегендиле. Аны бла бирге урунган къарачайлыла кеслерини бийлери бла, Къарачайгъа артыкълыкъ этерге излеген къабарты, кызылбек, тамлы, эбзе, хачыпсы бийле бла кюрешгендиле.

Зорчула бла кюрешюде Кавказны халкъларына, аланы³ ичинде къарачайлылагъа да орус халкъ таймаздан болушханлай тургъанды. (87 сёз).

(Журналдан.)

1. Текстде атланы табыб, тюблерин сызыгъыз, ала къайсы саңдадыла?

2. Текстдеги айтымлада биртукъум членлени табыгъыз, алада тыйгъыч белгилени тюз салынуу джорукъларын айтыгъыз.

ТЮЗЛЮК ЮЧЮН КЮРЕШИУ.

1941 джылны июнь айында фашист Германия, къазауат ачарын билдирмегенлей, бизни къралыбызгъа² чабды. Социалист Ата джуртубузну фашист джауладан къорууларгъа бютеу Совет къралны миллетлери бирден къобдула⁴. Джуртубузгъа уллу³ сыймекликлери, тюзлюк ючюн кюрешгенлерин ангылагъанлары, ахырында хорлам ажымсыз бизники боллугъуна ийнанганлары бизни адамланы бу къазауатда къанатландыра эдиле.

Бизни кёб миллетли Совет къралны къарнаш халкъларыны ичинде бу уллу къазауатдан артына тургъан бири да болмагъанды. Россия бла Украина, Белоруссия бла Прибалтика, Орта Азия, Кавказ — барысы да кеслерини уланларын Уллу Ата джурт къазауатны фронтларына джиберген эдиле. Къарачай халкъ да, къазауатны ал кюнлеринден башлаб, джашларын фронтха ашырыб, не кючюн да салыб фронтдагъылагъа болушур джанындан кюрешгенди. (98).

(Журналдан.)

1. Текстде энчи атланы табыб, тюблерин сызыгъыз.

2. Къазауат деген сёзге синонимле табыгъыз.

ТЁРТ КЪАРНАШ.

Бир ананы төрт джашы болгъанды⁴. Ала аналарын бек сыйгендиле, бир-бирлерин а кёрюб болмагъандыла.

— Биз къарнашлабызмы², — дейдиле ала, — биз бир-бирибизге ушамайбыз да?

— Мен кесиме къарнашха санарыкъ зат бар эсе, ол джангыз пухду, — дегенди бир къарнаш.

— Мен а, — дегенди экинчи къарнаш, — миялагъа ушайма, сынгар аны санаргъа боллукъма¹ къарнашха.

— Мен а акъ тютюнню къарнашыма. Мени аны бла бек кёб кере алышдырадыла, — дегенди ючюнчю къарнаш...

— Мен а кишиге да ушамайма, — дегенди тёртюнчю къарнаш. Бир затны да къарнашха санаяллыкъ тюлме. Огъесе джыламукъламыдыла мени къарнашым?

Былай бла джокъду шохлукъ къарнашланы орталарында, шох тюлдюле акъ къар, джылтырауукъ³ буз, къалын тубан, джауум.

Быланы аналары кимди? (102 сёз).

1. Джылтырауукъ деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ чертеди?

2. Тексте къарнашла деген сёз къайсы болушлада бериледи?

НАРАТ ТЕРЕКЛЕДЕН КЪАГЪЫТ КЪАЛАЙ БОЛАДЫ?

Нарат терек чегетде ёсген эди⁴. Аны кесдиле, къабугъун¹ арытдыла, мычхыгъа ашырдыла.

Анда тегерек мычхы бла терекни кесдиле, бирча томраула этдиле. Мычхыдан томрауланы къагъыт фабрикагъа келтирдиле³. Былайда аланы уллу чанлада джуудула, кирлерин алдыла. Джуугъандан сора томрауланы тишли машиналагъа ашырдыла. Машинала аланы джонгурчхалача этдиле. Джонгурчхаланы юсюне кислота къуйдула, къатышдырдыла². Бир темир бетли баста маталлы зат болду. Ол баста маталлыгъа эски къагъыт джыйылгъанны, къумач быстырланы кёшдула. Андан къагъыт баста машинагъа тюшдю. Уллу машинадан сора ол къагъыт баста бек кёб машинала бла ётдю.

Эм ахырында уа къагъыт лента болду. Къагъытны кебдириб, уллу чархда тегереклеге чырмадыла. Къагъыт хазыр болду. (99 сёз).

(Газетледен.)

1. Текстдеги атланы болуш аффикслерин табыб, тюблерин сызгыгъыз.

2. Къагъыт баста деген сёзтутушну айырыгъыз.

3. Маталлы, чан деген сёзлени магъаналары къалайды?

АКЪ ДЖУГЪУТУР.

Эртде-эртде, бек эртде, сансыз-санаусуз заманланы мындан алгъа, Минги Тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да, бусагъатдача, къанга бузла² джылтырамагъандыла.

Минги Тау хасебсиз мийик тауду — аны тѣппеси кѣкге тирелиб турады. Ол себебден камсык джулдуз-чукъла, учуб келиб, аны тѣгерегинде бугъунчакъ ойнаргъа суйгендиле, терен³ чатлагъа тюшюб, аланы ичинде, гинасууча, джылтыраб баргъан кирсиз тау суулада джууунуб тургъандыла.

Минги Тауну тюз тѣппесинде, мазаллы билеу къаяны тюбюнде, бир джашил деппанчыкъ болгъанды⁴. Алайдан узакъ болмай да къая тюбюнден, джыламукъча, кирсиз къара суучукъ чыгъыб тургъанды. Къара сууну къатында ауузун ѳзеннге айландырыб тургъан къошун джартыча, тѣгерек, сыйдам дорбунда уа тюгюне чал уруб бошаб, чыммакъ агъаргъан къарт джугъутур юйдегиси бла бирге джыйылыб джашагъанды. (104 сѣз).

(Халкъ таурух.)

1. Тѣппеси деген сѣзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ чертеди?

2. Къаяны деген сѣз къайсы болушда келеди?

3. Сансыз-санаусуз деген сѣзлеге кяллай сѣзле дейбиз?

Сыфат.

ТАУ СУУЛА.

Мийик³ тауланы акъ бѣрклерини тюблеринден сууукъ¹ суула чыгъадыла⁴. Бир-бирине къошула, ол суула, къычырыкъ-сыйыт ѳте, ѳзеннге энедиле. Кѣмюклене, Къобан суу башланады; Къобандан Уллу Ставрополь канал бѣлюнеди, крайны къургъакълыкъ² къысхан джерлерине аны сууу джан салгъанды.

Тик къаяладан секириб келген шоркъа сууну бурундан бери да таулула дарман суугъа санаб тургъандыла. Суу тѣгерек айланганлай турады: тылпыу болады, джангур болуб джерге тѣгюледи, къыш келсе, къар болады, алай бла суу ѳскиге айланады. Къайнаб тюшген шоркъалада уа сууну хар тамчысы, нарат татыу ѳтген хауа къатышыб, джандан джаш бола барады.

Тау элдеде ёмюрледен бери да джазылмагъан закон джорюйдю: кийик джаныуарланы, сууну, джерни аяулу этерге деб. (99 сёз).

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

1 Текстдеги сыфатланы тюблери сызыгъыз.

2. Мийик, акъ, сууукъ деген сёздеге синонимле табыгъыз.

3. Шоркъала деген сёзню сёлжюкде магъанасын табыгъыз.

ЧАПАЕВ.

Чапаевни адамлары юч джанындан чабыуул¹ эте эдиле: эки полк станицаны эки джанында, ортасында уа, эм къоркъуулу джерде, ишчи полк бара эдиле.

Акъла пулемет атынуу сакъланган замандан алгъа башладыла⁴. Окъла уа станица джанындан² чыкмай эдиле. Джауну пулеметлары тикчикни ары джанында сюелген мийик джел тирменлени башындан ата эдиле.

Чапаев, ат юсюнде ёргерекчик туруб, кёзюлдюреуюк бла джити къарады. Сары-тору ат тебджилдеди, бир джерде туругъа унамады. Чапаев атын бизни ауур тобларыбыз тургъан джерге буруб атылды. Атын кызыу джортдуруб баргъанлай, батареяны командирина къол силкди³, ол да олсагъатлай тамадасыны буйругъуна тынгыларгъа джетди. «Ветрякланы уругъуз:» — деб кыгырды Чапаев. Командир кесини батареясына джортду. Энди уа тобла эки джанындан да гюрюлдейдиле. (103 сёз).

(А. Кононовдан.)

1. Этимлени табыб, тюблери сызыгъыз, ала къайсы бетдедиле?

2. Чапаевни адамлары деген сёзтутушну айыргъыз.

3. Олсагъатлай деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ чертеди?

БИЗГЕ ТЫНЧЛЫКЪ КЕРЕКДИ.

Бизге къазауат¹ керек тюлдю, тынчлыкъ керекди. Бизге тынчлыкъ джангы культураны кёлтюрюлюгюне², джангы электростанцияла, суу сугъаргъан каналла ишлерге, ёмюрюнде джукъ битмеген тюзле, къум тюзле сюрюлген джерле болуб, алмала, кертмеле, эрик терекле болур ючюн керекди. Бизге тынчлыкъ хатерсиз табигъатны адамлагъа къууанч ачарча этерге керекди; адам улу къолу бла ишлеген затланы чачмазгъа, оймазгъа, сакъларгъа, иги этерге керекди бизге тынчлыкъ.

Бизге тынчлык алакат джашау этер ючюн керекди¹. Тынчлык ючюн кюрешуу дуняны башында адамланы эм баш ишлерини бириди. Рахатлык ючюн кюрешген адамла бусагъатда хар къралда, хар миллетде джюзле-миллионла боладыла. Совет Союз бюгюн-бюгече да дуня джюзюнде рахатлыкны сакълайды³, сакълагъанды эмда сакъларыкъды. Ол рахатлык бизни къралда халкълагъа къууанч ючюн, джашау ючюн керекди. (108 сѣз). *(Газетден.)*

1. Кѣлтюрюллюгюне деген сѣзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ чертеди?

2. Текстдеги этимлени тюблерин сызыгъыз, ала къайсы замандадыла?

3. Рахатлык деген сѣзге синоним табыгъыз.

МАМУРАЧЛА.

Тебердукъа эркетиб «Бойнакъ» деб атагъан улду¹ ана айю къышларгъа тешигине киргенди. Таш тюк кючлеген къаяланы арасында дорбуннга кириб, ол кесине орун айыргъанды³...

Мамурачла къышны арасында, январда туугъандыла⁴. Мамурашчыкъла² бурхучукъладыла, алкъын кѣзчюклери ачылмай джунчуйдула, юслеринде—джукъа тюкчюклери.

Айюню джашауу да тынч тюлдю. Ол мамурашчыкъланы ѳсдюрюге керекди, алагъа къууаннгандыкъгъа, чырмаладыла, чарпыйдыла деген къроркъуу джюрюегин сары суугъа алдыргъанлай турады...

Мамурашчыкъла аналарыны ызындан аунай-аунай чабаргъа кюрешедиле, алай а сууну ѳслегенлей, къроркъуб сиреледиле. Бир кесекден, кеслерине кѣл этгенча, акъ кѣмюк этиб келген суугъа кире эдиле, сора олсагъатдан пырх-чырх эте, суу джугъу башларын булгъай, артларына туракълай эдиле... (100 сѣз).

(Малышев А.)

1. Мамурашчыкъла деген сѣз алай нек джазылады?

2. Этимлени табыб, тюблерин сызыгъыз. Аланы санларын, бетлерин, заманларын айыргъыз.

3. Таш тюк деген сѣзтутушну магъанасын айыргъыз.

6-ЧЫ КЛАССХА ДИКТАНТЛА. 5-ЧИ КЛАССДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

«САБИЙЛЕГЕ ПИСЬМО»

Багъалы¹ сабийле, Ленинни ишин бардырыгъыз, джашау барыгъызгъа да джарыкъ, культуралы, мелхумлу болур ючюн, къолугъуздан келгенни аямагъыз! Кёб окъугъуз, дерсигизге иги къадалыгъыз. Иште, окъууда бир-биригизге иги³ болушугуз! Не къадар бир-биригиз бла шох болугъуз, ариу джашаргъа юренигиз. Сизни арагъызда—къызчыкъла бла джашчыкъланы, абаданла бла ууагъыракъ сабийлени арасында — керти тенглик, шохлукъ болургъа керекди.

Кючлюрекле, иги билгенле къарыусузлагъа², гитчелеге болушургъа керекдиле⁴.

Халкъны мюлкюн сакъларгъа керекди. Сабийле, буруу чачылгъанны кёре эселе, ишлерге керекдиле, кир къагъыт атылыб тургъанын кёре эселе, джыйыб къоратыргъа керекдиле, от тышгенин кёре эселе, джукълатыргъа керекдиле...

Кеси-кесигизни бошламагъыз, къолгъа ала билигиз, эс ташламазгъа, артха ыхтырылмай, джигит болургъа, урунургъа да, къралны джауладан сакъларгъа да хазыр болугъуз! (107 сёз).

(Н. К. Крупская.)

1 Текстде бош айтымланы къайсы тюрлюлери бардыла (соруучу, хапарлаучу, буйрукъчу)?

2. Текстде айланыуну табыгъыз.

3. **Ыхтырылмай** деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ чертеди?

БУУНУ ДЖЫЛАМУКЪЛАРЫ.

Бизни таулада тузлу кёзлеуле бардыла⁴. Ханс ашаб джашагъан джаныуарла бары да кёзлеулеге

джюрюйдюле. Ол огъай, чегетде джашаучу акъбоюн кёгюрчюнле да ол сууладан ичедиле. Джаз кёзюуде, ашагъан хансларына бираз туз сингдирир ючюн, джугъутурла, кийик¹ эчкиле, буула, сакълыкъны унутуб, ол кёзлеулеге джюрюйдюле³.

Ол кюн да алай эди. Кюн алкъын мийикде кёзюуде, аякъ тауушу бла чегетни шошлугъун буза, кёзлеулеге бир ариу буу келгенди. Тёрт джанына сескекли къараб, джашырыныб тургъан Бийнёгерни эслемей, кёзлеуге эрнин салгъанды. Апрель айны аякъ сюреми, буу тёлю берирге хазырлана эди. Керти уучу бууну аллай заманында ёлтюрмейди. Бийнёгерде уа джазыкъсыныу болмагъанды. Шкоок атылды, исси окъ тийиб, буу джыгъылды. Буу, къолунда бычагъы бла келе тургъан уучуну кёргенинде, къалын кирпичлерини² тюблеринден джыламукълары тёгюлдюле. (110 сёз).

(Байрамукъланы Х.)

1. Текстдеги айтымлада баш эмда сансыз членлени табыгъыз.

2. Кёзлеу деген сёзню магъанасы неди?

3. Кёгюрчюн деген сёзню джазылыуу къайсы джорукъгъа сыйыныбды?

ДОММАЙНЫ ТАВИГЪАТ БАЙЛЫГЪЫ.

Бир заманда бу ёзенледе доммайла¹ да джашагъандыла⁴. Теберди башында эм мийик таугъа Доммай-Ёлген деб бош атамагъандыла. Алай а уучула аланы артларын этгендиле.

Джыртыучу джаныуарладан² заповедникде къараууз айю, тюлкю, агъач киштик, борсукъ джашайдыла, бир-бирде бёрю да тюбейди. Къанатлыладан къуш, джумарыкъ тауукъ³, гылын къуш, бёдене, къартчыгъа, голунгкъылды, дагъыда башхала джашайдыла.

Бу къауум джаныуаргъа къыш бек къыйын болады. Ол себебден заповедникни ишчилери доммайлагъа, мараллагъа джер-джерде бичен хазырлайдыла, терек бутакълагъа алагъа амалсыз керекли аш тагъадыла.

Джыйырма джылдан артыкъны мындан алгъа заповедникни алимлери Узакъ Востокдан кёб тюрлю ауруугъа джарагъан женъшенъ деген дарман хансны келтиргендиле. Заповедникде женъшенни уллу план-

тациясы барды. Ол Тебердини заповеднигинде, къра-
лыбызны башха джерлеринден эсе, эки-юч къат иги
битеди. (Малышев А.)

1. Женьшени деген сёзю тюз джазылыуу къайсы джорукъга
таянады?

2. Текстдеги айтымлада биртукъум членлени табыгъыз, алада
тыйгъыч белгиле къалай салыныргъа керекдиле?

3. Голункъылды деб неге айтабыз?

ТУУРА СЁЗ.

ТОМПУРНУ КЪОЙЛАРЫ.

Джай тауда бир кюн Томпур колхоз къойну чат
башына чыгъарды¹. Сарыджиллик шпан къойла му-
шулдаб, джумушакъ кёк джуморугъа джабышдыла.
Томпур, къойлары бла сёлеше келиб: «Шо быллай
отлауда айланыб, джюнно кёб бермей, мени мыдах
этсегиз, сизде не намыс, не сый болур!» — деди.

Минги Тауну башында джангы къар боран-гылан?
эте тургъанын эслеб, Томпур: «Эй, кюн аманнга ай-
ланыргъа тебреген кёреме», — деди. Экиндиге тёбел-
ни сууукъ урду. Къара тубанла бири бирин теблей,
булгъана-чулгъана джетдиле². Кёб да турмай ёзенле-
ни, чатланы къалын джер тубан кючледиле. Томпур,
къойланы бир джерге джоппу этиб: «Джанлы чабар
да», — деб, юслерине ёре³ турду.

Тубан кючлю тутхандан сюрююню аллын кёрал-
май кыйналды. Ашхам болса да, тынч, рахат сюр-
ююню стауатха тюшюрдю. (104 сёз).

(Лайпанланы Х.)

1. Сарыджиллик деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ
ангылатады?

2. Текстде туура сёзю табыб, анга тыйгъыч белгилени тюз са-
лыуун ангылатыгъыз.

3. Джумору деген сёзю магъанасын айырыгъыз.

КЪУМУШ ЭЛНИ КЪУРАЛЫУУ.

Тёгеречи — джашил сыртла, джер джумушакъ,
таш аз, узакъ да болмай Къобан шуулдай.

Сюрююню джырыб барыб, Мырза, уллумкююз эр-
кечни бойнундан сылаб, бюсюреу этгенди анга, къой-
ланы бир табсыз джерге тизиб кетмегенинге сау бол
деб. Челек джарым сары арпаны ашатханды Мырза

эркечине ол кюн⁴. Ол кюн огъунакъгъа эркечи сирелиб тургъан джерде, мийик дуппурну ышыгъында, кесини ёмюрлюкге джашау юйюню биринчи ташын салгъанды.

Ол джылны къачы келе, Джазлыкъны таргъа, къарангыгъа санаб, Мырзаны эски шоху Къара-Мырза келиб, ол да дуппурну бир джанында юй салыб тебрегенди³.

Андан сора Къартджуртдан² да, Джазлыкъдан да келе, башха элледен да басына, төрт-беш джылны ичине Къумуш эл къуралгъанды.

(Батчаланы М.)

1. Уллумюйюз деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангылатады?

2. Текстдеги къош айтмланы табыгъыз.

3. Эркеч деген сёзю магъанасы къалайды?

ЛЕКСИКА.

Омонимле, синонимле, антонимле,

1. Кюнню¹ кёзю «джерде бу кыйынлыкъны кёрмейим» дегенча, кыйырсыз дангыл тюзю башы бла туюб, батаргъа кысылды. Кечени къарангылыгъындан² кёзюнг, аягъынг басханны кёрмей эдинг. 2. Минги Тауну къучакълаб, майырылышыб келген булутла — была бары да кысха заманны ичинде бу джерлеге кыш келлигин билдире эдиле. Кавказны тауларыны тёппелерин акъ къар басханлай турады (Къ. Д.) Сохта джашчыкъ, тобукъланыб, бузоучукъну эркетте тургъан заманда, башында уллу сагъыш кыйнай эди. 4. Акълима кыйнай тургъан къазандан джаулу сохтаны чыгъарыб сахан табакъгъа салды. 5. Умарны башын сагъыш кючлеб тургъанлай, ким эсе да билегине тийди. 6. Тауну къара булутла кючлегендиле⁴. 7. Чомарт берген да этер, алгъан да этер. Дженгил адам халал болады. (Нарт сёзле). 8. Алкъын мени³ атханым да джокъду, алай болса да сен стауат кыйырын сакъларгъа хазыр бол. (105 сёз).

1. Текстде омонимле, синонимле, антонимле бармыдыла?

2. Майырылышыб деген сёзю магъанасы къалайды?

3. Сохта деген сёзю тюз джазылыуун къаллай джорукъ ангылатады?

АСЛАНКИРНИ АРБАЗЫ.

Асланкир, кесини эртдеден адетича¹, эртденбла эртде кьобуб, межамына, арбазына, арлакъ барыб дуркьу излеб, аны да табмай, тѣп-тѣгерекге айланыб, ызына алай кьайтды. Тюнене джолда кѣзюне кѣргюзе келген арбазы бла эртденли кьарагъаны бир-бирине келиширге унамадыла. Аны мураты бла Исламны багъана орнуна бедженлеге ишленнген алмюйюш арбазы, аны джанында чыракъ кьангаладан ишленнген³ эшиклери бла уллу баула. Арбазны ичинде, кьабыргъаны узунуна дери чѣртлеуюк чыбыкьдан эшилген гапдеш. Анга тагъылыб тургъан ѳгюзле, арлакьда атла, берлакьда ийнекле, ууакъ аякълыла⁴. Арлакьда уллу дуркьу, аны ичинде басылмай былтырдан кьалыб кетген будай антаула. Антаулань тюблеринде чычханланы джолларын² кѣрюрге акъылы болгъан эди. «Тоба, тоба, муну болуму бумуду? Хадауусну, кьум бла ургъанча, арбазы сьп-сьйдамы да...» — дей, Асланкир ызына кьайтды. (109 сѣз).

(Къоркъмазланы К.)

1. Текстдеги эски сѣзлени табыгъыз, аланы магъаналарын сѣзлюкде табыгъыз.

2. Ишленнген деген сѣзню тюз джазар ючюн, кьайсы джорукьну билирге керекди?

Бир биринден айырыргъа болмагъан сѣзтутушла

Артда уа, башхала юйге кетгенден сора, туура кѣлюн кьандыргъынчы учду. (Л. Р.). Кесибизни аскерле келгенлеринде уа, бурнун сюрте билмеген сабий уруш эте тургъан аскерлеге кьошулуб кьалды. (Х. О.) Тейри, ол а джаныуарды, таш тийиб, боюн тюбюне болуб турмай эсе. (Х. М.) Экинчи кюн кьонакъ, бир кесек эс джыйыб, хапар айтды. (Х. М.) Къалайтъа барлыгъымы билмей, келе-келиб, кьая раннга кириб, джангур да, челекден кьуйгъанча кьуюб, не аллыма, не артыма баралмай тохтадым. (Х. М.) Къоркъса да, антсызма, муну тюбюн бир билмесем деб, атлы ызындан тебрейди. (Ё. А.) Мен айтханны сеннге келишмеген

джерн болса, кёлкълды болма, мен да ачыкъ сёлеширге суйгенледенме. (Газетден). Джаханымни кёрмеген — джандетге кёл салмаз. (Нарт сёз). Лейла, кёлюнг улду болмасын, джашларынг элде болмагъанча бирледиле (К. Б.) Къызым, хар ким джумуш этгендиле, бирери бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле, кесими хар затха къолум джетмейди. (А. Х.)

Сёз башларгъа, дауур этерге, сылтау излерге. Байдымат кеси сёлешиб башлагъынчы, сёз башлаб, сёз къозгъаргъа ыйлыгъыб тохтады. (А. Б.) (129 сёз).

1. Бирин бириден айырыргъа болмагъап сёзтутушланы табыб, тюблерин сызыгъыз, аланы магъаналарын айтыгъыз.

2. Дауур деген сёз алай нек джазылады?

Джангы сёзле.

1. Партияны башламчылыгъы² бла къралда¹ джангыртыу процесс халкъны бютеу къатларында, бютеу санагъатлада кенг орунлу болуб барады. Октябрны джолунда джангыртыуну³, ачыкълыкъны себебинден тарихибизни «акъ бетлерин» ачыкъларгъа, «къара тамгъаладан» артылыргъа мадар табханбыз. (Газетден). 2. 12-чи апрель Космонавтиканы кюнюдю. Радиобериуле бюгюн Юрий Гагаринни юсюнден кёб халпар айтадыла⁴. Диктор аны гитче заманчыгъындан Юриини анасыны эсге тюшюрюулерин береди. Сабийликден башлаб, ол авиацияны бек суйгенди. Космос кючлениб, планетала арасы автоматика станцияла ишлениб, космовидение къураллыгъы аны эсине да келмей эди. Ол пионер, комсомолчу заманында да къраллыбызны джигит уланларыны бири эди. 3. Онтогъузунчу май Бютеусоюз пионер организацияны кюнюдю. Биринчи пионер субботник 1923 джыл ноябрда бардырылгъанды. 4. Бу арт кёзюуледе НЛО деген затланы бизни къралда, тыш къараллада да кёбле эс-легендиле. Ол дирижаблге ушай эди, узунлугъу 40—50 метр болур эди, иллюминаторлары бар эдиле (газетледен).

1. Текстдеги джангы сёзлени табыгъыз.

2. Аланы магъаналарын сёзлюкде табыгъыз.

Къош сёзле.

Бир кюн эртденбла Кёккёз¹ фермагъа, акътуякъ атха да миниб, бир акъкъаш ийнекни да сюрюб тебреди. Аны юсюнде темир бетли чепкени, бал бетли кёлеги бар эди. Кёккёз джолдан бир джанлыракъда Байкъулну кёрдю, алай а аны таба барыргъа бёрюкес парийден къоркъду. Къошха джетерге кёб къалмай, чырпыланы ичинден бир тауушну эшитди. Кириб къарагъанында², колхозну ёребаш ёгюзюн кёрдю. Ёребашны да Акъкъашха къошуб, джол таба тебреди. Къошха джууукълашды³. Кёккёзге ёрекъулакъ итни чабханын эслеб, къошунбаш юйден уллубурун, къоштиш джаш чыкъды. Итни къыстады. Кёккёзге атдан тюшерге болушду. Ол джашлагъа газетле, журналла, китабла берди⁴. Акъсакъал къартны къатына олтуруб, аны бла да кёб сёлешди. (97 сёз).

(Байрамкъулланы А.)

1. Текстде къош сёзлени табыб, тюблерин сызыгъыз, аланы тюз джазылыуларын къайсы джорукъ чертеди?

2. Бёрюкес парий деген сёзтутушну магъанасы къалайды?

ХАСАН БЛА МАМУРАЧ.

Джашчыкъ, излей-къармай кетиб, мамурачны табаны кёбюб тургъанын эследи. Бармагъы бла тийе, излей барыб, алайда бир къаты затны табды. Ол³ къаты затны бычагъыны² бурну бла къазыб алды. Къараса, бир узун мияла кесек. Дарман салыб, бинт бла ариу джарашдырыб байлады.

Эки-юч кюнден мамурач ачылды, кёзю-башы джарыды, биягъынлай, камсыклыкъ этиб, сабийле бла ойнаб башлады. Джазгъа мамурач уллу болду. Тауукъ, бабуш къоймай, эзиб башлады. Тауукъ¹ этни татлы болгъанын да сынады.

Апрелни аллында Хасан мамурачны элтиб заповедникге берди. Заповедникни тамадасы джашчыкъгъа уллу бюсюреу этди. Чегетлени, керекли джаныуарланы хар ким да сакъларгъа борчлуду деб акъыл берди.⁴

Талай кюнден Хасанны мамурачын аны тенгли

бир мамурачха кьошдула, ашарыкъны эркин салдыла, мамурачла бир-бирлерине кьюуандыла. (112 сёз).

(Лайпанланы Х.)

2. Текстдеги кьош сёзлени табыб, тюблерин сызыгъыз, аланы тюз джазылыуларын къайсы джорукъ чертеди?

2. Бырناق деген сёзю магъанасы къалайды?

Къысхартылгъан кьош сёзле.

1. СССР-ни Баш Советини кёзюулю¹ биргелей кенгешлери ачылды³. РСФСР-ни онсегиз джыл толгъан бютеу гражданларыны сайларгъа, сайланыргъа да эркинликлери барды¹. 2. КПСС-ни АК-ни сентябрь Пленумуну эсеблери къралда да, дунияда да бек уллу магъана берилиб сюзюледиле. 3. Колхозну тамада агроному алимле бла уллу байламлылыкъ² джюрютеди. 4. Дагъыстан АССР-де Куркент деген элде джашагъан пионерле джай кёб дарман ханс джыйгъандыла. 5. Токъланы Полина, педучилищени тауусханлай, пединститутха заочно кириб, Архызда школда устаз болуб ишлеб башлайды. 6. ПТУ-ну бошагъандан сора, ПМК-да мастер болуб ишлеген джаш бек деменгили джашха ушайды. ВЛКСМ-ни комитетини секретары болуб ишлегенли эки джыл болады. Урунуу суйген джашладанды. Бешджыллыкъ планын артыгъы бла толтургъанды. Аскер борчун морфлотда тындырыб къайтханды¹. Зеленчук ГЭС-ни кёурулуш управлениясини башчыларына ол заманда тазир да салыннган эди. (98 сёз).

1. Къысхартылгъан кьош сёзлени табыгъыз, аланы магъаналарын толу айтыгъыз.

2. Бешджыллыкъ деген сёзю джазылыуун айыргъыз.

Къурау сёзле.

«Карачаевскмраморгранит» предприятие Учкулан элден узакъ¹ болмай Уллу Кам сууну онг джанында боз гранит ташланы къазады, джарашдырады. Орта бойлудан онглу, къатангы сюеги, узунуракъ джаякълары, джукъа эринли бети, бир тукъум бир харамлыгъы болмагъан дугъум кёзлери ол окъут-

хан сохталаны джюреклеринде² ёмюрлюкге къа-
лады. Къобан Башы совхозда атларын иги бла
айтдыргъан ийнек саууучула, тууарчыла, санагъат
устала аз тюлдюле. Бир къауумла, Хамитни Гошаях
сыртында партизанла къатыш бара тургъанлай ур-
гъандыла, дей эдиле. Тууарла бла къойланы стауат
таба ура келиб, бир кесекни джатдырыб, дагъыда
къобарыб кетдиле. Гитче заманымда бир джыл Ха-
джи бла мен, эки атлы болуб, Покун сыртындан Эки
Суу Ара таба атландыкъ. Покун сырты, Хушту ёзен-
нге джетиб, ууакъ³ къулакъчыкълагъа юлешиниб
башланган джерде бир къапхакъны башына талай
къош тюшген 'эдик. (110 сёз). (Чотчаланы М.)

1. Къурау сёзлени табыб, ала тилни къайсы кесеклеринден къу-
ралгъанларын ангылатыгъыз.

2. Покун сырты, Хушту ёзен деген къурау сёзлени экинчи сёзле-
ри гитче хариф бла нек джазыладыла?

АТ.

Атланы иелик формалары.

ДЖИГИТ ПОЭТИБИЗ.

Поэтлерибиз джигитлик этиб, фашизмни хорлаугъа
юлюшлерин къошханлары, социалист Ата джурту-
буз гитлерчи джыртхычланы тюбюне тюшмеген, ала-
ны джерибизден ыхтырыб, Европаны халкъларына
да эркинликни келтиргенлери къууандыргъанлай
турады.

Бизни³ фахмулу поэтибиз Къаракетланы Исса
Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде огъуна кесн
разылыгъы бла фронтха кетгенди.

«Джылын¹ да уллайгъанды, аскерге писарлыкъ
этерге билимли адамла керекдиле», — деб кюрешген-
леринде, поэт унамагъанды, къолуна сауут алыб,
джаула бла бетден бетге сермешгенди. 1942 джыл
июль айда Исса уллу джигитлик этиб ёлгенди. Аны
аты ол къууллукъ этген эскадронну списогунда ёмюр-
люкге къалгъанды. Хар эртден сайын джигит аскер-
чини тукъуму эскадронну аскерчилерини² аллында
окулады.

Аны бла къалмай, къарачай халкъны джигит
уларыны аты поэзияны суйгенлени араларында да
джашайды⁴. (104 сёз). (Къасайланы Р.)

1. Атны иелик формасында болуш аффикслени тюблерин сызыгъыз.

2. Эскадрон деген сёзню магъанасы неди?

Атладан кѳуралгъан атла.

КЪЫШ КЮНДЕ.

Кече тангнга дери тохтаусуз³ кѳар джаууб¹ туруб аязыгъанды. Кѳк чууакъды. Ёзенде шоркѳа суу кесини буз кѳабугъуну тюбуне киргенди. Тау элни юйлерини оджакъларындан бурулуб кѳксюлдюм тютюнчюк чыгъады. Къышхы кюнню биринчи алтын таякълары тау тѳппелеге тийтендиле⁴. Къанатлыланы тауушлары эшитилмейди. Джерде кѳар теренди. Къулакъланы кюрт кѳалаулары кѳрюнедиле. Чегетледе наз, нызы, нарат терекле акъ кѳаргѳа беллерине² дери батхандыла. Аланы юслеринде джашгы кѳар накъутналмазча джылтырайды. Къалай алааматды къышхы табигъат!

Сыртладан кюн ёзенлеге эниб келеди. Ышыкъ джерледе мал баула кѳрюнедиле. Къойчула, тууарчыла, джылкычыла ат джегилген чанала бла маллагѳа бичен келтирирге барадыла. Таулу джашланы кѳара мыйыкъларында акъ кѳырпакъ эсленеди. Алай болса да, аяз болмагъаны себебли, асыры сууукъ тюлдю. (103 сѳз).

1. Атладан кѳуралгъан атланы табыгъыз.

2. Табигъат деген сёзню магъанасы кѳалайды?

Этимледен, сыфатл.дан кѳуралгъан атла.

ХОЧАЛАЙ.

Хайдарны кѳзлери кѳалгъан чалкычыладан джити болмагъанлыкѳгѳа, кимни артха, кимни алгѳа кийиннгенин эслемей кѳоялмайды. Кюлгени, ышаргъаны да бир тюрлюдю. Хочалай биледи атасы джаш заманында Хайдарчаладан онглу болгъанын⁴. Ючлю ууаныкны сыртына алыб, онеки атламны элтиб тургъанды Хочалайны атасы. Тутушда³, кѳол таш атханда анга джетген болмагъанды. Чалкыда

да кишини къатына къоймагъанды, бир къолу кетгинчи. Къолу кетгенли уа, джарым чалкъычыгъа саналады. Хочалайны биргесине къошуб¹, азыкъчы да, шапа да болуб турады. Бир-бирледе башха ишлеге узалады джангыз къолу бла. Хакъ алгъан сагъатда ол джарым хакъ алыргъа керекди, алай а Домай къалгъанладан кем этерге унарыкъ тюлдю аны. Къачда чалкъычыла мийик сыртда тогъуз гебен салыб, эм игисин Хочалайгъа сайлатырыкъдыла².

(Батчаланы М.)

1. Этимледен, сыфатладан къуралгъан атланы табыгъыз.
2. Джити, алгъа, джаш деген сёзлеге антонимле табыгъыз.

Бош, къош, къурау атла.

МЕНИ КЪАРАЧАЙЫМ.

Мен таулу кызма. Къарачайны¹ таулары, тюзлери, суулары, эллери, шахарлары мени ашхы муратлагъа учундурадыла. Сууланы кирсизликлери, тауланы ёхтем къарамлары, сабанланы, тюзлени берекетлери кимни да къууандырлыкъдыла, учундурлукъдула. Аталарыбызны² туугъан джерлери, эски Къарачай — Учкулан бла Хурзук, Теберди бла Архыз, артдан къуралгъан элле — Ташкёпюр бла Сарытюз, Джёгетей бла Ючкёкен, дагъыда башха хурметли эллерибиз, шахарларыбыз! Къаллай ашхы уланла, къаллай джигер³ кызла бергенсиз сиз халкъыбызгъа! Уллу Ата джурт къазауатны заманында Къарачайны уланлары къалгъан миллетлени уланларындан артха къалмай, къаллай джигитликле этгендиле⁴!

Къачны бир чууакъ кюнюнде Къарачай шахардан Мараны юсю бла Ючкёкеннге атланганбыз. Мешна кызыу барады. Биз а, сабийле бла мен, табигъатны хурметине, кирсизлигине, джюрекни тебдирген ариулугъуна кёз алмай къарайбыз. Тау четлени бу заманда тюрлю-тюрлю чомарт бояулары, ким билсин, ёмюрюнде назму джазмагъан адамланы да алдырлыкъдыла къолуна къаламны. (118 сёз).

(Газетден.)

1. Бош, къош, къурау атланы тюблерин сызыгъыз.
2. Къалам деген сёзю магъанасын къалай ангылайсыз?

ДЖИЛЕКЛЕ.

Исхакъ¹, эртденбла уяныб, кёзчюклерин да ууа:
— Ання, ання, сен къайдаса? — деб, залгъа чыкъды. Анда да кёрмей, аш юйге кирди. Столну юсюнде мияла табакъчыкъда ёрге къаланыб тургъан джилеклени кёрдю⁴. Къып-къызыл, ариу джилекле: «Аша, джашчыкъ, бизни!» — дегенча турадыла. «Анам бусагъатда джуугъан болур», — деди джашчыкъ, аланы юслеринде джим-джим джылтырагъан тамчыланы кёрюб.

Алкъын джангы джетген кёгетледен Исхакъчыкъ джукъ ашамагъанды. «Огъай, турмаланы суюмейме, аладан эрикгенме, джилеклени ашайым», — деб, табакъчыкъны алыб, гитче столчугъуна салыб, шиндикчигине² олтуруб, аланы ашаб башлады. Эгешчиги Сафият алкъын уялмагъан эди.

— Тюнене алмаланы ашаб къойгъанымча, джилеклени да бошасам, джылауукъ Сафият да джылар, анам да урушур³, — деди Исхакъ кеси кесине. Сора бир табакъчыкъ алыб, анга бёлдю. Кесине асламыракъ къойду. (108 сёз).

(Шаманланы М.)

1. Атны эркелетген, гитчелеген формаларын табыгъыз, аланы тюблерин сызыгъыз.

Джылауукъ деген сёзю джазылууу къайсы джорукъга таяныбды?

Къошакъ магъана берген аффиксле.

ДЖУУУКЪЛУКЪНУ КЪОЗ ТЕРЕКЛЕРИ.

Саматчыкъ, къайдан эсе да акъ хурджунчукъ бла къозла келтириб, Степаннга узатды:

— Мен бу къозланы¹ атама асыраб тургъанма... — деди. Джашчыкъны кёзчюклеринден² джыламуукъ тамчыла агъыб тебретиле. Эшта, джашчыкъ атасыны урушдан къайтмазлыгъын³ ангылагъан болур эди. Аны урушда ёлгенин джашчыкъга ким болса да бир чалдыргъан болур эди.

— Мен бу къозланы сени атангы къабырыны төрт мюйюшконе салыб орнатырыкъма, къоз терекле ёс-

дюрлюкме, хар кюнде сизни эсима тышюре турлукъ-
ма, — деди.

Джылла оза барадыла. Зекерияны кябырыны
тёрт мюйюшюнде тёрт кюз терек кенгиге джайылыб
ёседиле⁴.

Зекерияны юйюрю, Степанда кьонакъя болгъан
заманда бу затланы барысын кёрюб, анга уллу бю-
сюреу этеди. Арада ол джууукълукъну, къарнаш-
лыкъны джылыу берген тылпыууну ёмюрге да сууу-
мазлыгъы танылыб турады. (107 сёз).

(Тёппеланы С.)

1. Къошакъ магъана берген аффикслени тюблерин сызыгъыз.
2. Текстде туура сёзю табыб, тыйгъыч белгилени джюрю-
тюлерин ангылатыгъыз.

СЫФАТ.

Тюз эмда къуралган сыфатла.

ТУЗЛУ КЁЗЛЕУ.

Преградна стансени ары джанында, Псекен суу-
чукъну джагъаларында² колхоз фермала бардыла,
аланы арасында — сабанла, биченликле, отлау
джерле.

Псекенни сол джагъасында, Акъшир деген мазал-
лы тауну этегинде, эски къую сакъланады, аны ичин-
де таш тёшелибди, тюбюнде уа аз-буз³ суучукъ чы-
гъады. Алайда джашагъанла, ол сууу къуругъан
къуюгъа тузлу кёзлеу дейдиле⁴. Андан арлагъыракъ-
да ташладан къалау болгъанлары танылыб тура-
ды. Адамны кюлу кёлтюрюрча бирердиле. Быланы
бир джерге ким, не ючюн джыйгъанды деб сорурунг
келеди. Ол таш тёбеде терекле ёсгенлерине кёре, тёбе
эртде къаланнганды. Станседе джашагъан къартланы
айтханларына кёре, 1869 джыл былайгъа хопёрчу
къазакъла кёчюб келиб, стансе къурала башлагъан
заманда да эски тёбе бюгюнча тура эди, дейдиле.
(102 сёз).

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

1. Текстде тюз сыфатланы табыгъыз.
2. Мазаллы, эски, тузлу деген сёзлеге антонимле келтиригиз.

Сыфатны тюз дараджасы.

ЗАМАН ТОХТАУСУЗДУ.

Заман тохтаусуз¹ барады. Заур, ишине тюзелиб, туристлени бир-бирлерини джорукъсузлукъларына² да юрене башлагъанды¹.

Джашланы ол иги сынаб къарагъанында, аланы ичинде кёбле табигъатха кюн-кюнден бек илеше, анга сейирсине баргъанларын эслей тебреди. Джаш адамла кыйырсыз табигъатны алкын сакълай, ийнакълай билмейдиле, алай а юрене барырла, «кьош да бара-бара тюзеледи», дейдиле къартла. Ала чорт къаяланы, тюбсюз бугъойланы, башлары булутлагъа джетген назланы, шоркъа сууланы кёрселе, къууаныб, бир-бири аллына чабыб, суратха аладыла. Алай а кёкде илячинлени къанат тауушларына, буу сюрююню къотур къаялагъа илиниб, ёзенлеге ёхтемлениб къарагъанларына, кызыл-ала гёбелекчиклени къалай тынч учханларына сынаб къарай билмейдиле³...

Бир-бирде уа ол тизилиб баргъан туристлени тохтатыб, хауаны таулада къалай дженгил тюрленгенин, аны бир кюннге кёб тюрлю тюрсюннге киргенин айтады. (113 сёз).

(А. Малышев.)

1. Тюз дараджалы сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

2. Тюрленгенин деген сёзю тюз джазар ючюн, къайсы джорукъну билрге керекди?

3. Чорт деген сёзю магъанасы къалайды?

Сыфатлада тенгледиреу дараджа.

1. Хасан Хусейден муккуруракъ болгъанды, алай болса да джаш адамчады кымылдагъаны. (Э. О.) Бу джаш ол биринден къарыулуракъ¹ болгъанын биринчи³ тутушда да танытхан эди. (Х. С.) 3. Салих бла Идрис пионер лагерге келедиле. Салих чёрчегирек джашды, ол сабийлени бары бла да терк огъуна танышады. Идрис тартынчакъ, уялчагъыракъ сабийди, башхагъа артыкъ кьошулмайды. Отрядны тамадасы, къалгъан сабийледен² уллуракъ, эслирек джашчыкъ, пионер къаллай болургъа кереклисинден хапар айтды. 4. Кавказда эм мийик тау Минги Тауду. Альпинистлени бир

кѳаууму аны мийигирек башына чыгѳаргѳа хазырланады. Аны алашаракѳ тѳппесине барысы да чыкѳгѳан-дыла. Эртден бла эртде, кѳып-кѳызыл байракѳны да алыб, кѳап-кѳара чачлы, арыгѳыракѳ джаш, таугѳа чыгѳарыкѳланы алларында тебреди. Аланы чыммакѳ акѳ кѳарны юсю бла баргѳанлары узакѳдан кѳрюнеди.⁴ (С. Б.) (103 сѳз.)

1. Тенглешдириучю дараджадагѳы сыфатланы табыб, тюблерин сызыгѳыз.

2 Чѳрчегирек деген сѳзню тюз джазылыуу кѳайсы джорукѳгѳа таянады?

Сыфатны айырма дараджасы.

АНА.

Дунияны башында эм алапат сѳз ана деген сѳздю⁴. Адам джашауунда биринчи айтхан сѳз анам деген сѳздю. Джерни юсюнде хар тилде да бирча назик¹, ариу айтылады.

Ананы кѳоллары² эм халал, эм джумушакѳ кѳолладыла, ала нени да эте биледиле. Ананы джюреги — эм халал, эм джумушакѳ джюрекди.

Сеннге ненча джыл болса да, беш неда элли, хар заманда да ана керек болгѳанлай турады, аны джумушакѳ³ сѳзю, ариу кѳарамы. Сени ананга сѳймеклигинг не кѳадар уллу болса, джашау ол кѳадар сѳююмлю, джарыкѳ болады.

«Аначыгѳым», — деб ариу айта эди Владимир Ильич анасына. «Багѳалы аначыгѳым», — деб джаза эди ол тюрмеден, ссылкадан, эмиграциядан письмоларында.

«Аначыгѳыбызны аягѳыз, аны кеси джангыз кѳоймагѳыз», — деб сала эди эгечлерини эслерине. (III сѳз).

(З. Воскресенская.)

1 Текстдеги айырма дараджадагѳы сыфатланы табыгѳыз.

2 Эмиграция деген сѳзню магѳанасы кѳалайды?

3 Джумушакѳ деген сѳзню эшитилгени бла джазылгѳаны бирчамыды, эмда ол алай нек джазылады?

Сыфатлада кемлик эмда айырма дараджа.

1. Кѳар¹ аз болуб кѳалды⁴. Кѳм-кѳк буз да джукѳарды. Гѳбелеккелени тюрсюнлери да тюрлю-тюрлю

эдиле: къызыл, акъ, сары, кёк. Джап-джашиллери огъуна бар эдиле.

Джай алай эди: чапракълача кёб эдиле гёбелеккеле. Ала кёб тюрсюнлю болуб, чапракъла уа — джашилле. Кюзде уа чапракъланы джашилликлери кетиб, сарыла, морла, джашилсыманла, къызылыракъла болуб къаладыла («Нюр» журналдан). 2. Атдырылгъан къаяны кёксюл тютюню, нарат ёзенни башы бла седирей, къаялагъа сингди (Т. А.) 3. Чегет кесини тюбюне джайгъан сап-сары къалын кюйюзню теблей, джашчыкъла аны теренинден теренине кириб барадыла. Хызенлери чёртлеуюкден, отча джаннган кып-къызыл муртхудан тола кетгендиле (Дж. Б.) 4. Къараджау³ деб бир ийнегибиз барды. Къап-къара болмагъан аны юсюнде бармакъ басар сынгар бир джерин да таба-рыкъ тюлсе. Ингичке бойнунда гитче сыйдам башчыгъы, къулакъ ичлери мор, мюйюз учлары сарыракъ, туякълары кюл бетлиледиле (Ч. М.). (117 сёз).

1. Кемлик эмда айырма дараджадагъы сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

2. **Сынгар** деген сёзню магъанасын ачыкълагъыз.

3. **Ингичке** деген сёзню ингичке деб джазмаз ючюн, къайсы джорукъну билирге керекди?

Бош, къош, къурау сыфатла.

1. Джут бёрю, ёзен таба къарай, кючюкчюк къансыгъанча, назик таууш эте тургъан ёксюз балачыгъыны къатына джетди. (Э. Х.). Чауул тутушну гюрюлдегени тохтаб, аны сослан толкъунлары кёзден кетгенликге, уучу Хасанны эсинден кетмей, аны кёзлери, бир затны кёрюрге излегенча, ёзен ичине джити къарайдыла. (Э. Х.) 3. Орта бойлудан онглу, къатангы сюеги, узунуракъ джаякълары, джукъа эринли бети, бир тукъум бир харамлыгъы болмагъан дугъум кёзлери ол окъутхан сохталаны джюреклеринде ёмюрлюкге къалады. «Депутатдан сора да РСФСР-ни махтаулу устазыды», — деб, бири да алай къошмай къоймайды. (Б. Х.) Бир кюн Темуркъаны джанбаш юйюне джыйылыб, Семён да орталарында, сёлеше тургъанларын бизни тиширыу озуб бара, ала таба бурулуб, тынгылаб эшитгенди. Хамит, сыбызгъысын дженгине сугъа, башын энишге тутуб, кёмюк этиб тургъан къаратору, чилеаякъ атны тер джылыуу ура, къатлары бла озду. (А. Х.) (114 сёз).

1. Текстде бош, кыш, кырау сыфатланы табыб, тюрлерин сызыгыз.

2. Сёзлюкде чауул, сослан, толкун деген сёзлени мағаналарын табыгыз.

3. Кытангы деген сёз алай нек джазылады?

Сыфатланы атланы орунларында джорюулерин.

1. Кыарт ызындан келгенлеге адет-кылыккы дерс береди. (Т. А.) Гитчеле, уллула да ол ариу, ол халал кыанатлыланы бек сюе эдиле. (Ш. М.) 3. Да биз энди ачлыккыдан башыбызны алырлай болдуккы, кыалкыан насыбсызла не этсинле ансы. (Б. Х.) 4. Орамда киши кыымылдамайды, суууккы хар кимни юйге джыйкыанды. (Б. Х.) 5. «Уллу дохтур» ишлеб башлагкыанлай, ауругкыанла кыуюлуб кыалкыандыла, ол огкыай, хоншу элледен дунганлыла да бери бурулуб кыалкыандыла. (Б. Х.) 6. Ауругкыанны джарыргкыа керек болуб, ол а ёрге кыобаргкыа амалы болмай, ненча кере джунчугкыанбыз, насыбха, Фрунзе бизден узаккы тюлюю. (Б. Х.) 7. Тюзю, кыара шинеллилени не терсликлери бар эди — ала ёргеде, креслода олтуруб туркыан адамны буйругкыан толтуркыандыла. (Б. Х.) 8. Хомухчуккы, былай нек джунчугкыанса, кыорккыма, бусагыат биз энишке тюшейик», — деб, Чора кыызыны кыатына бир ыргкыаккыны байлады. 9. Джолоучулыккыда кыартха, джашха да тюбейсе. (Дж. Б.) 10. Уллайкыанла, кыарыусузла джюккючлеге олтуруб, сейирге кыарайдыла. (К. Б.) (115 сёз).

1. Текстде атланы орунларында джорюген сыфатланы табыб, тюрлерин сызыгыз.

2. Хомухчук деген сёзню мағанасы кыалайды?

3. Джюккючлеге деген сёзню тюз джазылыуун кыайсы джоруккы ачыккылайды?

Кыасайланы Осман.

Кыасайланы Муссаны джашы Осман 1917 джыл¹ туугкыанды.⁴ Ол Микоян-Шахарда рабфаккыны бошагкыанды. Андан сора Совет Аскерге оккыургкыа кетиб, училищеден лейтенант болуб чыккыгкыанды. Кыазауатны ал кюнлеринде Белоруссияда ачы урушладан сора джети солдаты бла Совет Аскерден юзюлюб кыалкыанды. Джану ортасындан чыгкыаргкыа мадар болмагкыанында, кеси партизан отряд кыурагкыанды³. Кыасайланы Османны батырлыккыы, джигитлиги бла отряд ёсюб, уллу бёлек болгкыанды. Коммунист партияны Могин

лев областда ташатын ишлеген обкому бла байлам тутуб, арт кёзюуде аны башчылыгы бла ишлейди. Осман артда капитан чын алады. 121-чи партизан полкга командир болады. Ётгюр командир Къасайланы Осман 1944 джыл Ата джурт ючюн баргъан къазауатда джигитлик кёргюзюб, махтаулу партизан полкга командир болуб тургъанлай ёлгенди. Османны джигитлиги², ётгюрлюгю белорус халкъгъа белгилиди. (109 сёз).

(Сюйюнчланы А.)

1. Текстде бош эмда къурау сыфатланы табыгъыз.
2. Синонимлени къауум-къауум этиб джазыгъыз.
3. Ётгюр деген сёзню тюз джазылыууна къайсы джорукъ шагъатлыкъ этеди?

САНАУ.

Санчы санаула.

ТЕБЕРДИ ЁЗЕН.

Бу сейирлик Теберди ёзенни исторнясы да сейирди. Мингле бла джылланы мындан алгъа ёмюрлюк бузла бютеу ёзенни басыб тургъандыла.⁴ Теберди суу Къобаннга къошулгъан джерге дери буз кючлеб тургъанды. Джюзле бла джылла кетгенден сора, хауа джылы бола, бузла да ууакъ-ууакъ эрий, ёзен ичи бош болгъанды.

Ол заманлада болуб тургъан терен чунгурлада кёк кёлле орналгъандыла. Аланы ариулукълары кёблени чакъырады кесине³. Кёллени бир къауумуну теренлиги 50 метрге джетеди.

Тауланы мийикликлери орта тергеу бла 3000—3500 метр болады. Бир къауум¹ джитини мийиклиги 3800 метрге джетеди. Доммай Ёлген деген джити тегерегиндеги тауланы башларындан къарайды: аны мийиклиги 4042 метр болады.

Теберди шахар 1300 метр мийикликде, тауланы ортасында орналгъанды. Аны хауасы не джаны бла да аламат болгъаны себебли, анда санаторийле, турбазала, альплагерле орналгъандыла. (118 сёз).

(А. Малышев.)

1. Текстде санчы санауланы табыгъыз.
2. Альплагерле деген сёзню джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?

БИРИНЧИ КОСМОНАВТ.

1961-чи джыл апрелни онекисинде¹ Москва заман бла онунчу сагъатда «Восток» космос-спутник кеме, бортуна да адам алыб, космосха чыкъды, сора Джерни тегерегине учуб, айланыб, бизни багъалы Ата джур-тубузгъа сау-эсен къайтыб келди.

Онекинчи апрелде адам улу дуниягъа джангыдан туугъанча болду. Джер юсюнде адам къуралгъанлы быллай сейирлик хапар эшитилмегенди. Бизни ар-тыкъсыз да бек къууандыргъан² неди десенг, космосха биринчи учхан совет адамды, ол Юрий Алексеевич Гагаринди!

Энди ишчи класс, элчиле, совет интеллигенция, бютеу совет халкъ саулай дунияны аллында илму бла техника ёмюрге болмагъан хорламны болдуруб кёргюзедиле. Бизни къралыбыз дунияны башха къралларын озуб, космосха аладан алгъа джолну³ салды.

Биринчи космонавтха, космосну хорлауну пионери — Юрий Алексеевич Гагаринге — сый эмда махтау! Юрий Гагаринча джигит уланны ёсдюрген ленинчи Коммунист партиягъа минг махтау, минг бюсюреу! (120 сёз).

(Газетден.)

1 Тизгинчи санауланы тюблери сызыгъыз.

2 Айтымлада биртукъум членлени табыгъыз.

3. Махтау деген сёзю тюз джазылыуун анылатыгъыз.

Юлюшю, къауумлаучу санаула.

1. Хауа асыры бек къызгъандан, тылпыуунг тыйылады дерчады⁴. Малла уа, чибин алай кёб болмаса да, тёртюшер-бешишер болуб, иссиден ары-бери къачадыла. Мени тюбюмде тайлыгъындан да кесибиз ёсдюрген атым барды. Терекле тюбюнде къачхан малланы ызларындан терк джетиб, барын да бирге къайтаралмасам да, биришер-экишер тууарны джолгъа сала, ингир болургъа турлукъ джерибизге джетдим.

2. Сафда аскерчила экеу-экеу болуб барадыла. Орта орам бла экеулен, джюклерин да кючден кёлтюрюб,

тыш элден болурла, ауур атлаб келедиле, 4. Сабийле ючеу-ючеу болуб, хойнух бура эдиле. Нёгерлеринден³ артха кьалгъан турнала, ачы таууш эте, ашхам бола, биришер-экишер элни башы бла ташайыб кетдиле. (95 сёз).

(Газетледен).

1. Юлюшчю эмда кьауумлаучу санаулары табыб, тюблерини сызыгъыз.

2. Хойнух деген сёзю маъанасы кьалайды?

ОКТАБРЬ РЕВОЛЮЦИЯНЫ ДЖЫРЧЫЛАРЫ, ДЖИГИТ АСКЕРЧИЛЕРИ.

Джазыучулары союзуну Уллу Ата джурт кьазауатха кетген минг¹ чакълы членинден беш джюзю орденле бла, медалла бла саугъаланнгандыла, онсегиз³ Совет Союзу Джигити атны алгъандыла, төрт джюзю чакълы бири да Ата джурт ючюн джан бергендиле. Аланы ичлеринде Къарачайны белгили поэтлери Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Востанланы Хасан, Борлакъланы Тохтар да бардыла⁴. Ала бюгюн арабызда джокъдула, кёрмейбиз аланы тюрсюнлерин, алай а бизге кьоюб кетген накъутналмаз бюртюкле төлюден төлюге ёте, кеслерине сейирсиндире, авторларына сукъландырыб тургъан болмаса, тюрленмейдиле.

Ёлген поэтлерибиз эсибизге тюшселе, биз: «Минг-минг налат болсун, кьазауат, сеннге! Сен болмасанг, бюгюн бизни литературабызда кьаллай сейир чыгъармала болур эдиле, сен болмасанг, ненча фахму джашар эди, сен болмасанг, ненча сабий ёксюзлюкню сынамаз эди, сен болмасанг...», — дейбиз.

(113 сёз)

(Къасайланы Р.)

1. Текстдеги санаулары тюблерини сызыгъыз.

2. Туура сёзде тыйгъыч белгиле кьалай салынадыла?

АЛМАШ.

Бетлеучю алмашла.

ТЫРМАШЛА.

Заура¹ бла мен бирге окъуйбуз эмда иги тенглебиз. Аны школда, юйде да барысы да биледиле. Биз шохлугъубузну ёмюрде да бузмазгъа ант этгенбиз.⁴

Къалай ант этгенибизни кишиге билдирмейбиз, билдирлик да тюлбюз. Ансы бизни сырыбызны сакълай билгенибиз неликде боллукъду! Огъай, къызчыкъла бошаууздула деб бош айтадыла. Махтанганлыгъым тюлдю, алай а Заура бла меничалагъа² нени да ышаныб айтыргъа боллукъду.

Биз, Заура бла мен, дерсибизни кёбюсюне бирге этебиз. Бир—алада, бир—бизде. Экибизни да энчи столларыбыз болгъаны себебли, бизни киши джунчутмайды, тегеран, нени юсюнден болса да даулаша келиб, асыры уллу дауургъа кетиб къалмайыкъ ансы. Алай этген теребизде уа, бизге алада, бизде да кечим салындайды. «Биягъы джюу-джюуле башладыла!» — деб, юйден кыыстаб иедиле. Биз а «джюу-джюуле» тюл, «тырмашла» болгъаныбызны билебиз.³ (115 сёз).

(Сыллагъарланы К.)

1. Текстде бетлеучю алмашланы табыгъыз
2. Сырыбыз деген сёзню маънасы къалайды?

Бегитиучю эмда белгилеучю алмашла.

ЧЕГЕТ УНИВЕРСИТЕТ.

Хар эртден сайын Володя, кесин ариу¹ джарашдырыб, къууанаракъ болуб, талай китабны да алыб, бир минутну кечге къалама деб къоркъуб, чегет «кабинетине» кетеди. Стол юсюне китабланы джыяды — ала аны устазларыдыла.⁴ Кёбдюле ала: Кант бла Гегель, Дарвин, Чернышевский, Добролюбов; Маркс бла Энгельс болмай къалыргъа уа чыртда мадар джокъ! Володя Ульянов кесини устазларыны хар бирине да разы болуб, хар айтханларына² да хо деб бармайды. Сора, былайды деб, толу бегиталмаса, Маркс бла, Энгельс бла сорушады, аладан джууаб излейди. Къазан университетден кыысталгъандан³ бери эки джылны ичинде Володя Ульянов окъургъа эркинлик тилеб кюрешеди. Хар тилек къагъытына «огъай» деб джууаб джибередиле. Окъургъа уа керекди. Ма алай бла Володя чёртлеуюк кёкенледе кесине университет къурагъанды. (109 сёз).

(З. Воскресенская).

1. Текстде бегитиучю эмда белгилеучю алмашланы табыгъыз
2. Университет деген сёз къаллай маъналада джюриюдю?

Кёргюзт оучю алмашла.

ТИШИРЫУЛАНЫ ХАЛКЪЛА АРАСЫ КЮНЛЕРИ.

Биз барыбыз да сиебиз¹ джазны биринчи байрамын — 8-чи Мартны.⁴

Бу байрам къачан эсе да тиширыулары байрамлары тюл, аланы эркишиле бла тенгликге кюрешни эмда эркинлик ючюн кюрешни ксню болгъанындан сизни хапарыгъыз бармыды, сабийле?

Тиширыуну да эркишиле бла тенг окъургъа, ишлерге да тенг эркинлиги болур ючюн, юйдегиде да эркиши бла тенг эркинлиги болур ючюн. Кесини ишлеген ишине да эркишиле³ бла тенг хакъ алыр ючюн.

1910 джыл дунияда Халкъла арасы тиширыулары конференциялары джыйылды. Ма ол заманда туугъанды ол бегим — хар джыл сайын сегизинчи мартда тиширыулары² кеслерини эркинликлери ючюн кюреш кюнлерин Джер юсюнде бардырыгъа деб.

Бу кюреш бек кыйын эмда къоркъунчлу болгъанды. Бу кюрешге кеслерини джашауларын берген тиширыула аз болмагъандыла. (110 сёз).

(С. Могилевскаядан.)

1. Текстдеги кёргюзт оучю алмашланы табыгъыз.

2. Джер деген сёз былайда уллу хариф бла нек джазылады?

3. Хакъ деген сёзню маънасын айырыгъыз.

Соруучу алмашла.

ПАРТИЗАНЛАГЪА ТАРЫГЪЫУ.

Олсагъатдан² эллиле партизанланы тегереклерине басыныб, кимле болгъанларын да соруб кюрешмегенлей, бирери бирер джанындан кеслерини тарыгъыуларын³ тегюб башладыла.

— Мени джашым Къызыл Аскерде командирди, — деди тиширыулары бири, къартыракъ¹ къатын, — энди немецле аны ючюн мени ёлтюрлюкбюз дейдиле. Мен не этейим, кимге тарыгъайым!?

— Мени баш ием урушдады, — деб тарыкъды дагъыда бири, — ууакъ сабийле мени ма бу кълума атылыб кълалгъандыла. Немецле уа меннге: «Мангълайынга окъ тиерикледенсе сен!» — дейдиле. Мен а не кычырыкъ этейим?!..

«Мени къарнашым...», «Мени атам...», «Мени джашым...» «Ким къутхарсын бизни пелахдан?» — деб тиширыула, кими джылай, кими сыйыт эте, бир-бири ауузуна чаба, джюреклерин тѣкдюле.

— Тохтагъыз, — деди Осман, — барынг да бирден болмай, джарашдырыб айтыгъыз.

Тиширыула сабыр болдула, партизанла соргъан соруулагъа тынгылы джууаб бере тебретиле, ушакъгъа кѡшуддула.⁴ (114 сѣз).

(Лайпанланы С.)

1. Текстде соруучу алмашланы табыгъыз.

2. Олсагъатдан деген сѣзню тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?

3. Къутхарсын деген сѣзню магъанасын андан сора къайсы сѣзле бла анылатыргъа боллукъду?

Байлаучу алмашла.

ТАРИХ ТЕРЕК.

Саматчыкъланы арбазда уллу кѡз терек барды.⁴ Ол бек битимлиди. Терекни кѡзлары бирси тереклени кѡзларындан уллудула, джукъа тышлыдыла. Саматчыкъланы аммасы Аймѣлек джашчыкългъа² бу терекни юсюнден айтыучу хапарланы ол эсинде туталды. Хапарны ол былай айтыучанды:

«Бу терекни сени акканг, большевикле акъланы хорлаб, бизни элде кызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды. Ол кюн бизни³ юйде уллу кѡууанч болгъанды. Акканг партизанла бла бирге урушлада айланганды, акълагъа къаршчы уруш этгенди. Сени атанг Зекерия ол кюн эртденбла туугъан эди. Энди уа кѣресе, балам, къаллай деменгили терек болгъанды — бютеу арбазны толтурады...

Сени атанг гитче заманында бу терекге минерге бек сѡйюучен эди. Сени акканг да, атанг да, бютеу юйюрюбюз да муну, бирси тереклеча болмай, энчи сѡйгенбиз...» (110 сѣз).

(Тѣппеланы С.)

1. Алмашланы тѡблерин сызыгъыз, аладан байлаучу алмашланы айырыгъыз.

2. Амма, акка деген сѣзлени тюз джазылыуларын къайсы джорукъ чертеди?

3. Деменгили деген сѣзню магъанасын андан сора къайсы сѣзле бла анылатыргъа боллукъду?

Белгисиз алмашла.

АХМАТНЫ ТЮШЛЕРИ.

Танг ата, ким эсе да кѡабыргѡасындан² тюртгенча болуб, Ахмат татлы джукѡусундан уянды. Татлы джукѡусундан деб бош айтама. Бюгече джукѡусу алай татлы тюл эди. Хаман тюшюнде, не да болсун, бир тюрлю джаныуарла уругѡа, кѡабаргѡа чабханча болуб, ким эсе да урушханча болуб, бир бѡлек заманны уяныб турду.

Кече джукѡусу бѡлюннген сабий терен кѡалкѡуугѡа кетиб тургѡанлай, ким эсе да орунну эслеб кѡымылдатханы бла Ахматны уятды.

— Туруучу заманынг эртде болгѡанды. Бу джол, кѡалай да³ болсун, кесинги джукѡугѡа хорлатханса.

— Ання, мен сенге ненча кере тилегенме, мени да кесинг кѡобхан заманда уята тур деб!

— Кѡайдам, кесинг уянемасанг, кѡѡюм кѡыймайды...

— Мен энди гитчечик тюлме да... Кѡайсы кѡлегими киерикме?

— Акѡ кѡлегинге кѡызыл галстук арну джарашырыкѡды⁴. (108 сѡз).

1. Текстдеги белгисиз алмашланы тюблерин сызыгѡыз.

2. Диалогда кѡаллай тѡйгѡыч белгиле салынадыла?

Огѡайлаучу алмашла.

ТИЛЕК ПИСЬМО.

Келгенибиз аны ючюндю. Кѡбню кѡргенсе, кѡб билесе, окѡумагѡан китабынг джокѡду¹ — биз айтханнга да тынгылаб, кесинг да кѡошуб, таб джарашдырыб джазсанг, деб келгенбиз. Ким биледи, аллах айтыб, джараб кѡалса уа — бизни сѡзлерибизни эшитгенлей, ол налатны мыйысына акѡыл кириб... Джарамаса да, кѡалыр, не этерикбиз, алай болса да бир кѡрейик...

Ибрагим кишиге джашагѡанлы «огѡай» деген сѡзню айтхан болмаз эди. Бусагѡатда уа, аллай кѡагѡытладан магѡана чыкѡмазлыгын ачыкѡ билиб, «огѡай» дерик эсе да, кѡартланы кѡзлерине кѡараб, ала ол кѡагѡытдан излеген умутларын юзерге кѡо-

лундан келмей, кёк тетрадь бла кимит³ карандашны алыб, стол джанына олтургъанды.

Джаза келе да, къартла кеслери джаздыргъанны джаратмасала, джазгъанын джырта да, джангыдан башлай, Ибрагим тетрадын бошаргъа джетдирген эди...

Кимит карандаш кысхаргъан эди⁴.

(Батчаланы М.)

1. Огъайлаучу алмашланы табыгъыз.

2. Кимит, налат деген сёзлени маъаналары къалайды?

3. Джаздыргъанны деген сёз къалай кыуралгъанды?

СЁЗЛЕУ.

АЙЮЛЮ ЧЕГЕТ.

Залыкъылды кёкенлени ичи бла озгъан суучукъну ауазы¹ хаман эшитилгенлей турады⁴. Алай а аны шоркъулдагъан тауушу кыуру да бирчалай турмайды. Джай ингир алагъа къарла эриб кёошулсала, суу таууш узакъгъа эшитиледи. Таулада³ жангур джаугъан тёресинде уа, суула кёобуб, ташны, агъачны да элтедиле. Къачда хар кюн сайын ала таркъайыб, аздан аз боладыла, аланы ташдан ташха кыуюлуб, шоркъулдагъан тауушчукълары эшитиледи. Алай эте кетиб, къар джауду, болгъанны агъартды. Алай а ол юр-сюр эте, ашыгъыш баргъан суучукълагъа истем да болмайды. Ташдан ташха секире, кыуюла баргъан суучукъланы кыышны кыямыты да бузлаталмады³.

Тау суучукъну тауушу, бешик джыргъа ушаб, джукъуну келтире башлады эсе уа, сора Уллу Хати-параны джазгъа дери эримезлигин бил. (106 сёз).

(Малышев А.)

1 Текстдеги сёзлеулени табыгъыз.

2. Кыуюлуб, таркъайыб деген сёзлени тюз джазылыулары кыйсы джорукълагъа таянадыла?

Орунну сёзлеулери.

СЕЙИР ДОРБУНЛА.

Уруп районда Лаба сууну джагъасында кёб дорбун барды. Май, Уя, Огъаргъы Пил деген дорбунла джерни¹ туюбу бла талай километрни барадыла, ул-

лулукълары³ бла ариулукълары адамланы сейирсиндиредиле.

Огъаргъы Пилни кѳрген ёмюрде унуталлыкъ² тюлдю. Дорбунну ал джанына киргенлей огъуна, таурухдача, бир сейир дунягъа киргенча боласа: къабыргъалары асыры тазадан, сют къуюлгъанча, алайдыла.

Сюекле болгъан залны аллында таш пил сюелиб турады. Башын энишге тутуб, узун бурнун таш полгъа тиреб, нени юсюнден эсе да сагъыш эте тургъанча, алайды, огъесе къалкъыбмы турады, къайдам.

Андан аз арлакъда тогъуз «гном» тизилиб турадыла. Ала бир-бирине ушамайдыла, бирини бетинде джумушакълыкъ, бирсини бетинде инджиу танылыб турады. Эм уллуларыны халы уа, менича ким барды дегенча, алайды. Ташдан быллай затланы этерге къолундан келген эм фахмулу художникди⁴. (115).

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

1. Текстде орунну сѳзлеулерин табыгъыз.

2. Дорбун, гном деген сѳзлени магъаналарын ачыкълагъыз.

3. Кѳб, узун, аз деген сѳзлеге антонимле табыгъыз.

МОСКВАНЫ ТЮБЮНДЕГИ МЕРМЕР ШАХАР.

Хар кече сайын Москва метрону башында ачы къызыл «М» хариф джанады. Басхычла энишге, метрону станцияларына келтиредиле. Кеси джюрюген басхыч тауушсуз ёрге бла энишге барады. Ол адамланы чыгъарады эмда тюшюреди. Джер тюбюнде шахарны бир тюрлю хауасы барды. Джерде исси джай, жангурлу къач болса да, метрону терен тоннеллеринде хауа хар заманда да бирчады: джылы, къургъакъ джелчик ургъанлай турады.

Москва метро алай ишленгенди, джерни тюбюнде поездле не аз да бир-бирин уругъа боллукъ тюлдюле: ала кеслери джарыкъ берген сигналларын ауушдурадыла, стрелкаланы халатсыз кѳчюредиле, джолну бузулгъан джери болса, кеслери тохтайдыла.

(Журналдан.)

1. Орунну сѳзлеулерин табыгъыз.

2. Мермер деген сѳзю магъанасы къалайды?

3. Текстде тилибизге башха тилледен кирген сѳзлени табыгъыз.

Марданы эм халны сёзлеулери.

УУЧУ.

Чыгъыб¹ келген кюнню таякълары Казбек тауну тѣппесинде къарланы ариу джылтыратадыла⁴. Эртденнги тубан ачылгъанында, суююмлю таула кѣрюнедиле. Узакъ Дариал ѳзен кѣрюнеди. Тедо, бугъунуб, кийиклени джолларын сакъларгъа мурат этген джерине джууукълашды. Тикден чыкыгъанлай, тохтаб, солууун алыргъа таяныб, тѣгерекге къарады. Онг джанында, джууукъ джерде, тапхырчыкъда джугъутур сюрюу отлай тургъанын эследи. Уучуну джюреги дженгил тыкырмады³. Ол шкогун акъырын кѣлтюрдю. Алай а олсагъатдан огъуна энишге ийди. Окъ джугъутурлагъа джеталлыкъ тюл эди. Алагъа къайсы джанындан джууукълашханы² таб боллугъуна сакъыш этерге керек эди. Эки джолдан сора уа джол джокъду. Огъартгы джол уучугъа къоркъуусузду, алай а асыры туурады, джугъутурла эслеб, къачаргъа боллукъдула. Тѣбеннги джол бла бек дженгил джетириксе, алай а тамам къоркъуулу джолду. Тюбсюз джарны, тар секиртмени эрни бла барады. (113 сѳз).

(К. Хетагуров.)

1. Тапхырчыкъда деген сѳзню тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?

2. Текстде хал бла марданы сѳзлеулери табыгъыз.

3. Кюнню таякълары деген сѳзтутушдагы таякъ деген сѳз башха магъанада келирча, сѳзтутуш къурагъыз.

Къуралгъан бла кгош сѳзлеуле.

ТАБИГЪАТНЫ СЕЙИР ЗАТЛАРЫ.

Отуз метр мийиклиги болгъан дорбунну башын къол фонарчыкъны джарыгъы кючден джарытады. Багъаналача сюелиб тургъан учсуз-къыйырсыз стагмитлени джарытады. Аланы орталарында уа — балконла, къууушла, чырдыкла. Къабыргъалада акъ, сары, кюмюш бетли, кѣк ташдан гирлянда, люстрала, терезе джабыула, джаулукъ чачакълача, чачакъла, харла.

Табигъат кесини кючю бла быллай сейир затланы, джер тюбюнде къалаланы этгенине кючден ийнанаса. Бу дорбунда бурун адамла джашагъанларына шагъатлыкъ этедиле. Уа дорбунну аллында уа

адам кѡл бла кѡаланнган кѡабыргѡаны бир кесегн турады.

Хатерсиз заман адам кѡолу ишлеген затланы, ол огѡай ташны да, умур-чумур этиб атады, алай а ѳтген затланы адамны эсинден тайдырмайды. (104 сѳз).

(Байрамукѡланы Х., Пензиков Ю.)

1. Сѳзлеулени табыгѡыз, кѡуралгѡан бла кѡош сѳзлеулени тюблерни сызыгѡыз.

2. Сталагмитле, гирляндада деген сѳзлени магѡаналары кѡалайды?

Кѡош сѳзлеуле

ТАЯКЪ ДЖАНГУР.

Заман кюнортагѡа джууукѡлашханды. Кѡараб-кѡарагѡынчы кѡарыусуз боз булутчукѡла, бир-бири-не кѡошула келиб, таулача кѡаланыб, кѡоргѡашын бет алдыла. Джарыкѡ юйден чыгѡыб, кѡарангы уругѡа тюшгенча, дуния мутхуз болду. Алай эте келиб, кѡралла арасында ачылгѡан кѡазауат элни башына кѳчюб, бир талай тоб бирден атылгѡанча, кѳк ачыачы кюкюреб, тѳрт джанына от чакѡдырыб башлады. Аны бла бирча, шыбылагѡа эришгенча, кѡайдан эсе да джетиб, шайтан джел орам хапчюклени сибириб, тѳгерек-тѳгерек бура, аланы оджакѡладан мийикге чыгѡарыб тебреди. Дагѡыда бир кесекден элни огѡары джаны чегет, ѳртен тюшгенча, чарсха бѳлениб, кюрес тартылгѡан таууш этиб башлады. Кѡараб-кѡарагѡынчы таякѡ джангурну сѳдегей шоркѡалары юй башланы, хуналаны джуууб, боза тѳгюлгенча, сары илипинчикле кѡалтыраб, Кѡобан таба сылджырадыла. (108 сѳз). (Кѡобанланы Д.)

1. Текстде сѳзлеулени табыгѡыз. Кѡош сѳзлеулени тюблерни сызыгѡыз.

2. Кюрес, сѳдегей деген сѳзлени магѡанасы кѡалайды?

ЭТИМ.

Джегилиучю эмда джегилмеучю этимле.

БИЗНИКИЛЕ КЕЛЕДИЛЕ.

Ингирде элге партизанла кѡайтдыла. Ала тюнене кѡачыб баргѡан джауну джолун кесиб кюрешген кѳре эдим⁴. Кѡууанч¹ джыламукѡла тѳге эдиле кѳб-

ле. Алкъын адамла ийнанмай эдиле азат болгъанларына. Аз эди дуниядан хапарлары. Джаула къайтыб келирле да, деб къоркыгъанла да бар эдиле.

Экинчи кюнюнде «аскер келеди» деген къуугъун чыкъды. Ким биледи къайсы аскер болгъанын. Шонай бла Данай, биягъы чардакыгъа миниб, джашырылыб тургъан кёзюлдюреуюкню къарамгъа къурдула. Тёгерек миялаланы ичинде атлы отряд кёрюндю. Алда келгенни кёолунда къызыл байрагъы бар эди.

— Э-эй! Къоркъмагъыз, бизникиле³ келедиле²!— деб кёолларын булгъай, джашчыкъла джолну энишге атылдыла. Аланы ызларындан тийре сабийле да чабышдыла. Элде киши къалмагъанча, къапхакъ башына басынды. (100 сёз).

(Чотчаланы М.)

1. Текстде джегилиучю бла джегилмеучю этимлени табыгъыз.
2. Къуугъун, тийре деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.
3. Кёзюлдюреуюк деген сёзню тюз джазылыуун къайсы джорукъ ачыкълайды?

Кёчюучю бла кёчмеучю этимле.

АТАМЫ ДЖАНГУРУ.

Атам бачха кёгетлерине джангур джаудурду¹.

Джангурун тыйгъанында уа, джангыдан кюн тийди. Мени кёзюме кёобустала асыры бек къууангандан² чапракълары бла харс ургъанча, быхыланы башлары къымылдаб тепсегенча, помидорла андан да бек къызаргъанча, нашала да ары-бери аунаб джууунганча кёрюне эдиле.

Къач болду. Мен, дагыда талай кере тракторгъа миниб, колхозну атам къарагъан кёгет бачхаларына бардым. Барсанг, бар, алайда кёб машиналагъа кёобустала, быхыла, помидорла, нашала джюклене тура эдиле.

Биз алай баргъанлай, алайдагъы адамла атамы тёгерегине джыйылдыла. Аланы ичлеринден бир къартыракъ адам:

— Ай аперим, Мусса, бу кёгет бачханы къалай аламат³ битдиргенсе, биз, сени колхозчу элчилеринг, аны ючюн сеннге бек уллу бюсюреу этебиз, — деди.

Уллу бола эсем, атамча, тракторчу боллукъма.

Атамы джангурун джаудуруб, колхозну кёгет бачхаларындан мен уллу битим аллыкъма⁴. (117 сёз).

(Абайханланы Н.)

1. Текстде кёчюучю бла кёчмеучю этимлени тюблерин сызыгъыз.

2. Къобуста, джангур, джангыдан деген сёзлени тюз джазылыуларын къайсы джорукъла чертедиле?

3. Наша деген сёзню магъанасы неди?

Этимни къарыулаучу бла огъайлаучу формалары.

1. — «Билял, — дедим бир кюн, — мен школда окъуяллыкъмамы?» (Ч. М.). 2. «Сиз а не аман къызбайласыз: биз барыбыз сизни къоруулайбыз, сора аман адам бери къалай келаллыкъды? — деди Къонакъбий. (О. А.) 3. Заман да, не кюрешсе да, эсибизде болгъанны барын да оюб, чачыб, букъусун, къумун джер юсуне себиб, думп этиб къоялмайды. Джукъ да эталмайды бир-бир затлагъа. (Б. М.) 4. Тирмен чарх бурулмайды. Тирмен ташла дыгъырдамайдыла. Арбазда тюрт-мюрт эте тургъан адамла сёлешмейдиле. (Б. М.) Ма, бюгюн да, Джырлаучу къаяны тауушу эшитилмесе да, Заур къаялагъа ёрлемей чыдаяллыкъ тюлдю, нек десенг, чегет ичинде джаяу джолчукъда бусагъатлада атылгъан папирос тюбню эследи. (М. А.) 5. Джангур джауа тургъанлай джылагъанны бир таб заты барды: бетингде тёнгерев баргъан джыламукъла тамчылагъа ушаб, джылагъанынгы киши эслеяллыкъ тюлдю. (Б. М.) (109 сёз).

1. Текстде этимни къарыулаучу бла огъайлаучу формаларын табыгъыз.

2. Окъуяллыкъмамы, чыдаяллыкъ тюлдю, джаяу деген сёзлени тюз джазылыулары къайсы джорукъгъа таянадыла?

Этимни белгисиз формасы.

БИЗНИ ДЖАШ ДЖАЗЫУЧУЛАРЫБЫЗ.

Окъуучу¹ басмадан чыкъгъан китабха сабий анасын кёрюб къууаниганча къууанады. Аны анасы къозгъаб, къатына келмей, бугъунуб къалса, сабийчикни кёлю такъыр болады. Окъуучу да алайды:

къолуна алгъан джангы китаб кёлуне джетмесе, къууандырмаса, ол мыдах болады, китабны авторуна ийнаныуун аз этеди.

Джангы китабларыбыз² бизни сейир заманыбызны суратлай билирге, заманыбызны адамын тыйыншылысыча кёргюзюрге, коммунизмни дженгил къуарар ючюн къалай ишлерге, къаллай адам болургъа керек болгъанын кёргюзюрге керекдиле, китабны автору уа хар джазгъан тизгини адамлагъа файда берирча, эстетика сезимлерин ёсдюрюрча кюреширге керекди.

Совет адамлагъа суюб окъурча, фахмулу, джашауну ачыкъ суратлагъан китабла керекдиле⁴. Ол себебден бизни джаш джазыучуларыбыз да джазгъанлары халкъларына джарарча этерге кюрешедиле. (101 сёз).

(Къагъыйланы Н.)

1. Текстде этимлени белгисиз формаларын табыб, тюблерин сызыгъыз.

2. Такъыр деген сёзню магъанасы къалайды?

3. Къууандырмаса деген сёзню тюз джазылыу джоругъун анылатыгъыз.

Болушлукъчу этимле.

КЁГЮРЧЮНЛЕ.

Бир кёзюуде бютеу кёгюрчюнле бизни арбазгъа джыйылыб къалгъан эдиле⁴. Эртден сайын ала, ариу-ариу мурулдай, тегерегибизге джыйылыб къала эдиле. Биз, бир тийреде джашагъан сабийле, барыбыз да алагъа ётмек бурхула ашатыб, тойдуруб турдукъ. Гитчеле, уллула да ол ариу, ол халал къанатлыланы² бек сую эдик. Ала да, бизден къоркъмай, учуб келиб, къатыбызгъа къонуб къала эдиле.

Бир кюн а къайдан эсе да биз танывагъан бир джашчыкъла келдиле. Ала ол ариу³ кёгюрчюнчюклени мурулдауларын, кеслерин алай эркин джюрютгенлерин джаратхан болмаз эдиле, таякъларын сызыб, стрелкалары бла да атыб, кёгюрчюнчюклени юркютдюле. Биз гузаба этиб чабдыкъ. Алай а, биз джетгинчи, эки кёгюрчюнню аякъчыкъларын

кыяулу этиб, кыачыб кетдиле. Кыяулу кёгюрчюн-
лени юйге элтиб, сау ийыккы кюрешиб, джараларын
сау этдик. (111 сёз).

(Шавеева М.)

1. Текстде болушлукчу этимлени тюблерин сызыгъыз.
2. Кыяулу деген сёзге синоним да келтире, маънасын айы-
рыгъыз.
3. Ариу-ариу деген сёз былай нек джазылады?

7-ЧИ КЛАССХА ДИКТАНТЛА.

6-чи КЛАССДА ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ.

Джегилиучю бла джегилмеучю формасы.

ДЖАНИБЕКЛАНЫ АППА (КЪАЛАЙ УЛУ).

Фахмулу халкъ¹ поэт-сатирик, джырчы Джанибекланы Къалагерийни джашы Аппа 1860 джыл Учкуланда джарлы эллини юйюнде туугъанды. Къалай улу аны псевдонимиди.

Иги эсли, акъыл-балыкъ болгъанлай, патчахлыкъны² кёзююнде урунган халкъны кыйналгъанын кёрюб, байла, бийле бла джарлыланы арасында айрылыкъны сезеди, тюзлюкню джакъларгъа ант этеди. Аны саууту джити сёз, чам, самаркъау болады.

Джанибекланы Аппа элlege, къошлагъа барыб, бютеу Къарачайгъа айланыб, халкъны джашауун сынагъанды, кесича джарлылагъа суйген къонакъ болгъанды, джыр джырлагъанды, хапар айтханды. Сюрюучюле, сабанчыла аны джашаудан хапарларына суйюб тынгылагъандыла⁴. Аппа байланы, бийлени зорлукъ³ ишлерин, патчахлыкъны оноуларын хыртлаб, чам, самаркъау назмула бла айгъакълагъанды.

Аппа революционер тюлдю, ол бир школда да окъумагъанды, алай а халкъны ичинден чыкыгъан эсли, фахмулу адам болгъанды, джашауда алчы джорукъланы сингдирирге къарыуун аямагъанды. джарыкълыкъны суйгенди. (118 сёз).

(Суйюнчланы А.)

1. Джегилиучю бла джегилмеучю этимлени тюблерин сызгыыз.

2. Хыртлаб деген сёзню магъанасын къалай ангылайсыз?

3. Чыкыгъан деген сёзню тюз джазар ючюн, къайсы джорукъну билдире керекди?

Этимни къарыулаучу формасы.

1. Кёб адам джетеди¹ муратына, кёб адам да дже-
талмайды! 2. Игини, ол да сен да излеген зат эсе,
адам эслемей къоялмайды. Бакъдырыр ючюн, ол
бармагъан санаторий, ол тюбемеген медик, уста къал-
магъанча айланыб, джукъ эталмай къалгъанына та-
лай джыл бола эди. Абулкерим аны да тюзеталгъа-
нын кёрдюк. 4. Башха ауруула бла кюрешалмагъан-
лыкъгъа², санны тышына чыкъгъан гуммосну не
тюрюсюн да къоратыргъа дарманын къурутмагъан-
ды. Схауатда Алийланы Къасай, Смаилны джашы,
аллай къарачай усталадан³ бири болгъанды. Ол «ит
ауруудан» башлаб, кёб тюрю башха ауруудан ба-
гъаргъа себеб табалгъанды. 6. Не хыйсабды ол? Ме-
дицинаны мухоллугъуду деб айталмайма. 7. Фашист-
лени не кючлю джаныуарлыкълары да совет адам-
ланы хорламгъа ышанмакълыкъларын бузалма-
гъандыла⁴. (Газетден). 8. «Учу-кыйыры болмагъан
дангыл тюзде, кишен салынган тауукъча, джаяу-
лай мен не эталлыкъма, къалайгъа джеталлыкъ-
ма», — деб, кеси аллына сагъышы къурумагъанлай,
къычырыгъы да тохтамагъанлай, Асланкир аллы
айланган джанына барады. (Къ. К.) (118 сёз).

1. Къарыулаучу формадагъы этимлени табыгъыз.

2. Дангыл, мухоллугъу деген сёзлени магъаналарын айыры-
гъыз.

3. Кюрешалмагъанлыкъгъа деген сёзню тюз джазылуу къал-
лай джорукълагъа таяныбды?

Этимни огъайлаучу бла белгисиз формалары.

САРЫТЮЗ.

Тау элле. Къобан, Теберди ёзенледе орналгъан¹
эллени барысына да тау элле деб къояргъа боллукъ-
ду, алай болгъанлыкъгъа бир джанындан бу ат ала-
ны толусу бла суратламайды. «Хар элни къой союуу
башха» дегенлей, бир элни башха элден айыргъан
кёб заты болады. Юлгюге Сарытюз элни алайыкъ,
сары тюз... Эшта, бу ат эртде заманладан къалгъан
болур ансы, элни бусагъатдагъы² болумуна не аз да
келишмейди. Садакъ тартханча, тюз орамлары аны

кенгине, узунуна ётуб, төртгюл тийрелеге юлешген-
диле. Къайсы орамны барсанг да, сынджыр битген
кёгет терекле элге джашил тюрсюн салыб, бир уллу
кёгет бачхагъа ушатхандыла.

Тереклени чапракъларын аз-буз кымылдатхан
эртден аязчыкъ эртденнги кирсиз хауагъа кёгет ийи-
син къатышдырыб, эркин солутады⁴. Эл джукълай-
ды³. Къобанны шууулдагъан тауушу, насыблы эл,
насыблы адамла, тынчайыгъыз, солугъуз дегенча,
белляу айтады. (117 сёз).

(Эбзеланы Х.)

1. Этимни огъайлаучу бла белгисиз формаларын табыгъыз.

2. Союу деген сёзю тюз джазылыуун къайсы джорукъ ангы-
латады?

3. Садакъ деген сёзю магъанасы неди?

ДЖЕГИЛМЕУЧЮ ЭТИМЛЕ. ЭТИМСЫФАТ.

ОЮЛГЪАН КЪАЛА.

Шагърей уучу Андрей Матвеевич Кефар сууну
джагъасында «ёлген шахаргъа» барыб къарарыбызны
изледи.⁴ Ол Лаба ёзенден Акъсаут ёзеннге дери къо-
лунда шкогу бла кирмеген джери къалмагъанды. Бу
ёзенледе³ чегетле бла таулары къарт уучу къол аязы-
ча биле эди. Хар кёзлеуню, кёчюуню, адам джюрюген
джолчукъланы² бир джангызын унутмай, эсинде тутта
эди.

Андрей Матвеевич айтхан, алкъын киши эслемей
тургъан эл тюблеге, клиса оюлгъанлагъа, суратлары
болгъан ташлагъа барыб къараргъа, къарт уучу кёр-
ген, билген затла бла хайырланыргъа заман чыкъма-
ды, алай болса да ол кёргюзген бек сейир зат болду.
Лаба ёзен бла Уруп ёзенни арасында, дуппур башында
къала оюлгъанла бардыла. Къачан эсе да ол мазаллы
къала болгъаны белгилиди. Кефар сууну джагъасын-
да алан элни къалгъан-булгъан кесеклери барды, де-
ген хапар эртдеден бери чыгъа эди. (118 сёз).

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

1. Текстдеги этимсыфатланы тюблерин сызыгъыз.

2. Текстдеги география атланы тюблерин сызыгъыз.

3. Кёзлеу, кёчюу деген сёзлени магъаналары неди?

ТАУЛАДА.

Август таулада эм джылы айды. Ол джайны¹ арт айыды. Бусагъатха дери чыгълмагъан хансла, бу айда «къалыб кетебиз» деб къоркъгъанча, керпесленирге, чапракъларын кенг джаяргъа кюрешиб, джайгъы кюнню суюб ашырадыла. Сыртланы тёпелерине дери къышлыкъла², биченликле тюрлю-тюрлю чагъыб, ала куююзча³, кёз алдайдыла. Батыулада, чунгурлада хансла кенгден къарагъаннга джашил кёлчюклуча кёрюнедиле. Бир-бир гокка хансла кюн батар заманда, къызарыб, отха ушайдыла. Аланы ариу ийислери, адамны эсиртгенча, кеф этдиреди.

Танг джарыгъанлай, чегетни огъары джанында чыпчыкъла джырлаб да уятадыла. Олсагъатдан акъ ёшюнлю голунгкъылдыланы, къой чыпчыкъланы тауушлары эшитиледи. Къаялада джумарыкъланы бир-бирин джокълагъан тунакы тауушлары келеди.⁴

Кече кийикле, джаныуарла чегет джолчукъла бла суу ичерге тизиледиле. Танг атыб, кюнню кёзю къарагъанлай а, ала уяларына, тешиклеге кириб джашырынадыла. (III сёз).

(Малышев А.).

1. Текетде озгъан заманны этимсыфатлары бармыдыла?
2. Чыпчыкъ деген сёзюню тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?
3. Керпесленирге деген сёзюню магъанасы къалайды?

Этимсыфат ы бусагъат заманы.

Анзор, атны ауузлугъундан² тутуб тургъанлай,³ аны юсюне не кюрешиб да миналмагъан джашчыкъны бир къолу бла ат джерине олтуртду. Аякъчыкъларын да ёзенгиге илиндириб, джюгенни къолчугъуна тутдурду. Атны чабышдырыргъа кёбден бери кёзю къараб тургъан Умарчыкъ анга къамчини учун джетдиргенлей, ат, илгениб, джортду. Джашчыкъ да атны юсюнде иги огъуна силкиниб, чортларгъа джетгенинде, къараб тургъан къойчула сескекли болдула.⁴

Умарчыкъ а, бек къоркъаргъа да билмей, ат джер бла джюгенден бирге къадалыб, атны кеси баргъан джерге бармагъа къойду.¹

Бир кесек эс джыйгъанындан сора, атны Анзор-гъа къылыкъ этмеучю халисин эсге тюшюрдю. Джю-генни да бир кесек бошлаб, атны ызына, къош таба, айландырды. Гузаба чабыб келе тургъан Анзор, не эсе да бир затланы да айта, тюз атны аллына чыкъ-ды.

(Журналдан.)

- 1 Текстде бусагъат замандагъы этимсифатланы табыгъыз.
- 2 Езенги деген сёзюю магъанасы къалайды?

Этимсифатны боллукъ заманы.

Алтынчы классны тауусхан¹ джашчыкъла бла къызчыкъла устазларыны тегереклерине джыйылды-ла.⁴ Пионер лагерге барлыкъ сохтала атларын, тукъум-ларын къагъытха джаздырадыла. Джай каникулларын элде ашырлыкъ сабийле кеслерини къарт аталары бла къарт аналарыны, башха джууукъларыны хапарларын айтадыла. Элге къуралгъан джашчыкъла бла къыз-чыкъла андагъы зауукълукъланы хапарларын айтыб айталмайдыла, ойнарыкъ оюнларын, тындырлыкъ джумушларын санайдыла. Директорну кабинетинде Болгариягъа кетерик сабийле джыйылгъандыла.² Бы-лагъа путевкаланы иги окъугъанлары ючюн, кесле-рин ариу джюрютгенлери ючюн бергендиле.

Аталары бла, аналары бла Къара тенгизни джагъа-сына барлыкъ сабийле да солуу кюнлерин ашыгъыб сакълайдыла. Была бары да, джетинчи классха бар-лыкъ сабийле, джангы окъуу джылгъа библиотекадан китабла алыб хазырланадыла.³ Узун сёзюю къысхасы, бюгюн кюнлерин школдагъы сабийле бек учунуб ёт-дюрдюле. Быланы ашхы муратлары кёбдюле. (105 сёз).

(Журналдан.)

- 1 Текстде боллукъ заманны этимсифатларын табыгъыз.
- 2 Зауукълукъ деген сёзюю магъанасын айыргъыз.

ЭТИМСЁЗЛЕУ.

Бу стансени джангыдан Къызыл Аскер алыб, акъладан бош этгенли, беш кюн болады.⁴ Аны орта орамларында «Бютеу власть — Советлеге!», «Уруш тохтасын!», «Джашасын Совет власти!» деб къызыл къумачлагъа джазылыб, абадан юйлени къабыргъа-

ларына тагъылгъандыла. Билеклерине къызыл байлаула къысыб, стансечиледен къуралгъан къызыл отрядла, саф-саф тизилиб³, ары-бери озадыла.

Клисадан узакъ болмай, эки орамны мюйюшюнде сюелген акъ юйню эшигини башында «Штаб» деб джазылгъанды². Штабны аллында кюрюч тереклеге тагъылыб тургъан тогъуз-он аскер ат, башлары бла къуйрукъларын къымылдатыб, бир-бирде туякъларын¹ джерге къагъыб, чибинледен кеслерин къоруулайдыла.

Атланы сакълагъан бир къызыл аскерчи, барыб, артмагъындан бир уллу тегерек ётмекни чыгъарыб, буруу башында тургъан юч-тёрт сабийни кесине чакъырыб, бирерине бирер уллу тилкем тутдурду. Сабийчикле ариу ийисли ётмеклени буштукълаб башлагъанлай, орамны энишге айланыб къызыу келген атлыны кёрюб, къачыб барыб, биягъы бурууну башына къондула (121 сёз).

(Къобанланы Д.)

1. Текстде этимсёзлеулени табыгъыз.

2. Туякъ, тилкем, кюрюч деген сёзлени магъаналары къалайдыла?

3. Тогъуз-он, юч-тёрт, бир-бирде, саф-саф, ары-бери деген сёзле алай нек джазыладыла?

Эти ксёзлеу оборот.

ЧЕГЕТДЕ.

Заур къарауллукъ этген чегетинде бир джолчукъдан чыкъмай, ненча кере барса да, алайларын джашауунда биринчи кере кёргенча, эки кёзюн бери алалмай, чегетге, тереклеге, таулагъа алай къарайды, къанатлыланы джырларына, къанат тауушларына алай суйюб тынгылайды.

Аны эси бир агъач тюк басхан эски дюккючге³, бир мазаллы чынар бла назны бутакълары, къучакълашхан къоллача, бир-бирине чалышыб тургъанларына кетеди. Терен хансда чегет бауурда аналарын аджашдыргъан чыпчыкъ балаланы джююлдегенчиклерин² эшитиб, джюреги эзиледи⁴. Чёрчек тау суучукъ мазаллы тереклени тюблерин оюб, тамырларын ачыб тургъанына сынаб къарайды. Бир-бирде, чокъракъча¹, кирсиз сууда чубар чабакъны сууну тюбюнде къумуна джууукълашыб баргъанын, бир,

хуммелекча, салыныб тургъан къып-къызыл муртху-
гъа кёзюн джетдиреди; кюйюзча къызаргъан джи-
лекле уа? Наныкъ а?

Былайда алкъын адам билмеген, ол эслеялмагъан
ненча джараулу ханс, чегет кёгет, терек, къанатлы
болур... (119 сёз).

(Малышев А.)

1. Текстде этимсёзлеу оборотланы тюблерин сызыгъыз.
2. Хуммелекча деген сёзю магъанасын ачыкълагъыз.

ЭТИМНИ ТУРУШЛАРЫ.

ХАМИТНИ ИШЛЕГЕНИ.

Хамитни¹ хар къымылдагъаны оюм, эсеб этиб иш-
легенин танытады. Ата, къарнаш орнуна да кеси
къалыб, ол гитчеликден огъуна иште чыныкыгъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джокъду: тюз
бурну, узун, къысха да болмагъан джаякълары, тай-
маздан кюле тургъан кёзлери себебли, Джаубалары
кеслери ичлеринде да аны эм ариуладан² бирине са-
найдыла.

Таш къазгъан заманда баш бармагъын эки ташны
арасында къоюб эзген эди. Аны³ ючюн да къарамай,
ишин рахат бардырады. Къатындагъы Ваня Соро-
кин, ууакъ-ууакъ Хамитге кёз джетдире, аныча иш-
лерге кюрешеди.

Белин тюзетирге излемей, танг атханлы мурук-
кусуз ишлейди⁴. Къарт атасы Къарча бла, атасы Ас-
лан бла бирге малда, биченде да бола тургъанды.
«Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду», — де-
ген сёзлени Хусей къуру да эшитиученди. Хусей Па-
вел Корчагинни юсюнден не кюн окъуду, андан бери
хар ишин анга ушатыргъа кюрешеди. (121 сёз).

(Байрамукъланы Х.)

1. Текстде этимлени табыб, аланы турушларын ачыкълагъыз.
2. Муруккусуз деген сёзге синонимле да, антонимле да кел-
тиргиз.

Буйрукъчу туруш.

КЪЫЗЫЛ АСКЕР КЕЛДИ.

Къанамат¹ джамчы тюбюнде татлы джукълаб
тургъанлай, Таулан келиб, эниште ийилиб, акъыр-
тын уятды⁴.

— Не болгъанды, не хапар?

— Къызыл Аскер, Уллу Стансени алыб, бизни¹ ёзеннге киргенди² деб, Петровичден адам келгенди. Акъла Орта ёзеннге ёрге айланыб, Тау артына къачадыла деб, алай билдиреди! Не оноу этебиз?

— Мычымай элге бар! Ала эс джыйыб, кишини ачитхынчы, биз сыртларына миниб къалыргъа керекбиз! Къобар отрядны! Петровични адамы къайдады?

— Алайда сакълаб турады. Даут, былай келчи! — деб кычырды.

— Сау бол, къууанч хапар келтиргенсе. Артда рахат сёлеше турурбуз, бусагъатда тансыкълар мадар джокъду. Мычымай ызынга къайт, Петровичге алай айт: «Сен ары джетер-джетмез, адамларын алсын да, «Аман тарны» башын сакъласын. Биз бусагъат тюшебиз, хайда, къууанч бла кёрюшейик, сакъ бол!» — деб, Къанамат Даутну, дагъыда бир къучакълаб, джолгъа ашырды... (119 сёз).

(Къобанланы Д.)

1. Текстде буйрукъчу турушдагъы этимлени табыгъыз.

2. Диалогда къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

3. Уллу харифле бла джазылгъан сёзлени тюблерин сызыгъыз, ала алай нек джазыладыла?

Туура туруш.

КЪАЧ КЕЛДИ.

Катя хауаны, чегетни, хансланы, тереклени кюн сайын тюрлене тургъанларына сейирсиниб къарайды, аны кёрсе, Заур да къууанады.

Былайда тюрлю-тюрлю чегет къанатлыланы джырлагъан³ тауушларына къулакъ салыб тынгылайды, аланы ариу тюклерин хауада къалкъыб, къанат кериб учханларын сынаб турады. Бир терекден бирине чынгай, джерде хансланы ичинде дыбыртлаб айланыган джумушакъ¹ тюклюледен кёз алмай къарайды. Ала былайда хар атламынгда аллынга чыгъадыла.

Дарман хансланы, дыгъыленни джыяды. Джумушакъ тюклюле да кёгет джыйыб, къышларына асырай биледиле⁴. Хар не да ызына айланыб, къышны джууукълашханына² шагъатлыкъ этеди. Къанат-

дыланы, чегет макъачыкъланы тауушлары да энди санлаб бир эшитиле башлагъанды.

Буула да алгъынча ёкюредиле. Аланы богъурдакъ ауазлары адамны къалай эсе да мыдахыракъ этеди. Саргъалгъан чапракъла кёбден кёб агъыб, тереклени джалан бутакълары ачыладыла. Артыкъ да бууланы тохтаусуз кычырыкълары сентябрны арткюнлери болгъанын эсинге саладыла. (123 сёз.)

(Малышев А.)

1. Туура турушдагъы этимлени табыгъыз.

2. Джумушакъ тюкюле деб къаллай джаныуарлагъа айтабыз?

3. Джумушакъ, тынгылайды деген сёзлени тюз джазылыулары тилибизни кыйсы джоругъуна таяныбдыла?

Шарт туруш.

Къанамат, Бийнёгер¹ джууаб бергинчп, былай айтды:

— Мени юсюмден керти да бери хапар келмеген эсе, ала бизни ол кыйын джуртладан къутулуб, кетиб къалгъаныбызгъа ийнанмай, ол терекледе излеб айлана болурла.

Андан эсе, айтханымча, кечени кёлеккеси бла, кёзге тюртюлмей, ызларына кыйтыб къалмаса, иги боллукъду деб, мени кёлюме алай келеди.

Энди, Бийнёгер, эсен болсакъ, джюрегибиз тишлеген хапарла кёбдюле, аланы³ юсюнден дагъыда сёлеше турурбуз, Шахмырза ушата эсе, сиз ызыгъызгъа кыйтыргъа² керексиз, кеч этмегиз да, ишге кёчейик. Къанаматны келгенин билселе, ала, джарыб, кеслерин башха тюрлю джюрютюб башларыкъдыла⁴. Бусагъатда мени юсюмден кыйгъы джюрюмей эсе, ол къарт къатынны бир кёрюб, джюрегин бир кесек тынчлыкълы этсем, сора, не болса да, бола турур эди. Мен кёрмегенлей, анга бир джукъ болуб къалса, мен аны кесиме ёмюрде да кечаллыкъ тюлме. (118 сёз.)

(Къобанланы Д.)

1. Текстде шарт турушда болгъан этимлени табыгъыз.

2. Джюрегибиз тишлеген хапарла деген сёзтутушну маъанасы къалайды?

3. Кёлекке деген сёзню тюз джазылыуун кыйсы джорукъ ачыкълайды?

Разычы туруш.

— Махти, иги джашча, энди малланы бир джокъла. Бёлюнген эселе, мен къошха джортуб, алашаны табарыкъ болурма, анга миниб джыйылайым, — деб, Асланкир аны ашыкъдырады.

Махти, иги джашча, бир кесек джарый эсе, сен быланы ары стауат таба ашырыгъа кюреш. Мен, айтханымча, чабайым да тегерегиме къарайым. Ол джашладан алайгъа киши баргъан эсе, аланы да джыйайым деб, Асланкир ашыгъыш¹ кетди. Ол кенгден къарагъанлай огъуна, алашасы гебеннге сюелиб тургъанын эседи⁴.

«Хайт, ант джетерик, бюгечели сен тюбюмде болмай, къаллай бир кыйналдым. Сен негерлик этсенг, адамны, малны да заманында табарыкъ эдим. энди уа сени бир кыйлайым да», — деб, атыны бойнуна белибауун² атыб, джайдакълай миниб, стауаттарына барды. (Къ. К.)

Къошубузда май къазанла къайнатхын,

Къулакъ сайын кёб малынг,

Кёб малынгдан бизге сайлатхын,

Эгиз улакъланы бизге ызлатхын,

Мыйыкълагъа³ джау бурхуланы бузлатхын (118 сёз). (Апсатыны джырындан).

1. Текстде разычы турушдагъы этимлени табыгъыз.

2. Джайдакълай деген сёзю магъанасы къалайды?

ЭТИМНИ ЗАМАНЛАРЫ.

Этимни бусагъат заманы.

Быйыл бешинчи классны бошагъан бир талай джашчыкъ бла бир талай къызчыкъ¹, орта школну бачхасына келиб, кеслерини ишлерине джарашкандыла⁴. Сохталаны бир къаууму узун чапракълы базыкъ нартюхлени мийикликлерин ёлчелейди, аланы кими гардош къалайды, кими чага этеди, кими гокка ханслада къадалыб бал джыйгъан чибинлеге къарайды.

Ботаника дерсден айырма окъуучу Умар да эки³ билегин ёрге этиб, сары чакъгъан помидор кёкенни тюбюн джумушатады.

Бир талай помидор кёкенни тюблерин джумушатыб, ботаникадан окъутхан Пётр Иванович айтханча, помидор кёкенлени юслеринде помидорла уллула болсала, аланы ауурлукъларын кёлтюралмай, кёкенле сыныб, неда джерге джатыб къалмаз ючюн, аланы джыджымчыкъла² бла къязыкъчыкълагъа байлайым деб, Умар ёрге тургъанында, кёнчек хурджунундан таш атхычыны учу кёрюне, башында картузчугъун да арты аллына кийиб, сары шинли добар джашчыкъ Хусей, аны къатында сюелиб тура эди. (118 сёз).

(Гочияланы Дж.)

1. Текстде бусагъат заманны этимлерин табыгъыз.

2. Таш атхыч деген сёзтутуш не магъананы тутады?

3. Кёлтюралмай деген сёзню тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа сыйынады?

Этимни озгъан заманы.

Къарачай халкъ Кавказны эм эски халкъларыны бириди. «Къарачай» деген атны ол кеч алгъанды, талай ёмюрню мындан алда.

XIV ёмюрде къарачайлыла энчи халкъ болуб къуралгъандыла². Ала кеслерини³ баш бошлукълары ючюн Кавказны башха халкълары эмда уллу орус халкъ бла бирге монгол ханла, тюрк феодалла, кърым ханла дегенча зорчулагъа къаршчы хаман кюрешгенлей келгендиле.

1557 джыл Къарачай бла Черкесни халкълары кеслерини разылыкълары бла Россиягъа къошулгъандыла⁴. Ол терен магъаналы, уллу историялы зат болгъанды: патчахлыкъ колониялыкъ политиканы бардырыб, халкъланы инджитгенлике, орус халкъ, алчы орус адамла къарачайлылагъа, алача унукъгъан халкълагъа болушханлай тургъандыла. Пушкин, Лермонтов, Чернышевский, Некрасов, Белинский, Герцен, Толстой, Добролюбов, Горький, дагъыда башхала—орус культураны белгили адамлары—таулуланы азатлыкъ ючюн кюрешлерине уллу багъа бергендиле, болушхандыла, аланы джашауларыны юсюнден джан аурутуб джазгъандыла. (114 сёз).

(Лайпанланы Къ.)

1. Этимлени табыгъыз, озгъан заманны этимлерини тюблерин сызыгъыз.

2. Айтымлада биртукъум членлени табыгъыз.
3. Инджитгенликге деген сёзге синонимле келтиригиз.

Этимни боллукъ заманы.

Тама-тама кёл болур, джыйыла-джыйыла эл болур.

Кесинги адамынга, тилинге суймеклик бла иш-лериксе³ бютеу бирси адамлагъа суймеклик джолну. Шота Руставелини «Огъурлулукъну джаратхан, огъурсузлукъну болдурма», деб сёзлери бардыла. Былай къарасанг, керти огъуна огъурсуз¹, адетсиз, кесинден сора бир адамны джаратмагъан адам — адамны кёлю мийик болур джанына ауушмаз бир заманда да, деб кёлюнге къалай келеди?..

Да къайсы бирин айтайым, бирин къоюб, бирин айтыргъа кёлюм бармайды. Хапарла бек иги хапар-ладыла. Андан эсе, барысын да окъусагъыз, аллах-ны зауугъун этериксиз, кесибизни халкъыбызны ки-бик, къаджар, тюрк, болгар халкъланы кеслери бла, къылыкълары² бла, адетлери бла шагърей боллукъ-суз. Ма ол заманда сиз мени бла бирге Хабугъа, алейкум салам! Сау кел, огъурлу адам, демей къоя-рыкъ тюлсюз. (111 сёз).

(Гуртуев С.)

1. Текстде боллукъ замандагъы этимленн табыгъыз.
2. Къаджар деб къайсы миллетге айтабыз?

Бош этимле.

НАРАТ ТЕРЕК.

Къаяны хамхотунда битген нарат терекге эки джюз джылдан артыкъ бола болур⁴. Азгек ауушдан ургъан джел деу наратны джай, къыш да бюгерге излей эди. Ол аны булчукъларын², бутакъларын ууа-тады. Нарат, аны истемей, мындан алгъа он, джый-ырма джылны тургъаныча турады. Тюзю, кенгден¹ къарагъаннга бираз мыдахча, джаланча, кесине³ бо-лушлукъ излегенча кёрюнеди. Терекни къабугъу те-мирча къатыб, кысты-кысты атылгъанды. Джел ур-гъан джанында бутакълары къыркъылыб тюшген-ли, ышыкъ джанындагъы бутакъла тюрленмей тур-

гъанлары ючюн болур, ауушдан къарагъаннга джайылгъан байракъча кърюнедиле.

Джазны бурну къарагъанлай, нарат джангыргъанча кърюндю, аны булчукъларында джашил ий-нечиклери сары бояу бла боялгъаннга ушаш болдула, алай а асыры мийикде, сууукъда ёсгени себебли, бу нарат урлукъ этгенлигине, урлугъу бишиб джетгинчи, сууукъ тюшюб къалады. Бу наратдан мийикде терек былайлада кърлюк тюлсе. (114 сёз).

(Малышев А.)

1. Къарагъаннга, болгъаннга деген сёзлени тюз джазылыулары къайсы джорукъгъа сыйыныбдыла?

2. Текстдеги бош этимлени табыб, аланы заманларын айыргъыз.

Къуралгъан этимле.

1. Эки районда да ётген¹ конференцияла иги танг кемликле болгъанларын, аланы орунсуз этер ючюн, тыйыншлысыча къайгъырылгъанын ачыкъладыла. 2. Къайдан табады бу таулу тишируу быллай бир къарыу да, кюч да, хы, бюгюн да бир кюнюм кетди демей, хар такъыйкъаны магъаналы хайырландырыргъа? 3. Бу зат мени сейирсиндиреди⁴. Къоркъуу-юркюу болмай келген фашист лётчикле, ашыкъмай, окъларын-тобларын юсюбюзге къуя, баш энишге айлана келиб, бир-экиси³ да джаныб джерге тюшгенден сора джанлайдыла. Мында гудучулагъа къаршчы кюреш кереклисича къуралмагъаны себебли, социалист мюлкге къол узатханла айыбларына тыйыншлысыча джолукъдурулмаидыла². (Газетледен). 4. Хантус, быхы, шибижи деген сёзле къабарты тилдендиле. Алай бла бизни тилибизде джангыз юй джащауда джюрюй келген сёзлени ичинде къабарты сёзле талаидыла. 5. Алай а, терк огъуна эс джыйыб, эмегеннге таукел джууукълашханды. («Нюр» деген журналдан). (110 сёз).

1. Текстде къуралгъан этимлени табыгъыз.

2. Такъыйкъа деген сёзю магъанасы къалаиды?

3. Джолукъдурулмаидыла деген сёзю къурамын айырыгъыз.

Къурау этимле.

Къанамат, джарлы юйден чыгъыб¹, атасы, анасы эртде ёлюб, кеси башына къалыб, гитчеликден джалгъа джюрюгенден² сора башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйленн алыб къарасанг, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир юй болмаз. Ол иги абадан болгъунчу, аны къарыусузгъа, джакъ-сызгъа кёрюб, байла анга капек джал бермей, къуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Иги аякъ юсюне мине келгенинде, джалгъа деб бирер хурттак ала тебреген эди. Аны³ да, иги кызыарышмаса, берирге унамай тургъандыла. Башын къоруулаб тебрегенин сезиб, джалгъа алмай да кёргендиле, алай болгъанлыкъгъа, ишге кылышча, деменгили адам болгъанын ангылаб, бири алмаса да, бири джалгъа элтиб тургъанды. Бир бёлек джылны алгъа Къыямытда къой джал чыгъарыб чыкъгъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъындан бир тюменни бермей тыйгъанды. Аны юсюнден гъыр-мыр болуб, Къанамат джашны агъач сенек бла уруб, къой бауну джанына джатдырыб кетгенди. (126 сёз).

(Аппаланы X.)

1 Текстде къурау этимлени табыгъыз.

2. Хурттак, джакъсыз, гъыр-мыр деген сёзлени магъаналары къалайды?

ПОСЛЕЛОГЛА.

КЕЧЕГИДЕ ЭКЕУЛЕН.

Ингирде тамызылгъан отну кёсёулери, отну арасына джетген кыйырлары джаныб бошаб², джукъланнганларын билдире³ чыкъырдайдыла. Чырахтанда нарат чыракъдан къобхан эки-юч джонгурчха, оджакъладан¹ джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балауузларын тёгюб джанадыла. Файрузну къарт анасы, орундукъ аллына чёгюб, баш къагъады⁴.

Адам аягъы тыннганды деген заманда экиси да, тытыр бла сюртюлген хунаны джанына кысыла, тирменни туурасына келгенлеринде, учительни ар-

базгъа айланган терезеси ачылыб, лампа джарыкъ терезе тюрюне тегюлюб, школ юнню ичинде Ташалдар ёрге-энишге бара, тохтай да къагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школ юнню бери джанында правленни терезелери къаты этилиб эдиле.

Аладан кюрклуб джанлагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан кюянчыкъ, узун кюулакъларын сыртына джюклеб, секириб барыб тап тюрюне ташайды.

(Аппаланы Х.)

1. Текстде послелогланы табыгъыз.

2 Чырахан, балаууз деген сёзленн магъаналарын табыгъыз.

3 Джукъланганларын деген сёзню тюз джазылуун кый-сы джорукъ чертеди?

БАЙЛАМЛА.

Къарачайлыланы ата-бабаларыны бурунгу¹ джазыулары — руна джазыула — Хумарада, Сарытюз башында, Къаракентде дагъыда башха джерледе табылгъандыла. Руна джазыулары харифлери тамгъалада, кюйюзледе кълалгъанды, джазыу деб а арт заманлагъа дери киши билмегенди⁴. XVII—XVIII ёмюрледен башлаб, Къарачайгъа муслиман дин кире башлагъаны бла бирге, араб джазыу да синге башлагъанды, XIX ёмюрде межгитле, медреселе кюураладыла, алай а ала, аптиекни, кюуранны азбар этдириб кюрешген болмаса, башха билим бермегендиле.

Уллу Октябрь революцияны кёзююне бютеу 14 къарачай элде да орусча окъутхан школла болгъандыла. Патчахлыкъ ол школлары колонизаторлукъ мурат бла ачханды, алай а школла уллу джарыкълыкъ иш бардыргъандыла, халкъны билимин, културасын ёсдюрге болушхандыла. Къарачайны школларында² биринчи устазлыкъ этиб башлагъан орусчуланы ичинде орус халкъны алчы адамларындан кёбле³ болгъандыла. Ала халкъгъа таза джюрекден кюуллукъ этгендиле, къарачайлыланы арасында билимни урлугъун таб себе билгендиле. Моисей Алейников, Николай Кириченко, Владимир Витковский, Григорий Попов, дагъыда башха орус устазла кёб къарачайлыгъа билим бергендиле. (135 сёз).

(Лайпанланы Къ.)

1. Текстдеги байламланы табыгъыз.
2. Руна джазыула деб къаллай джазыулагъа айтабыз?
3. Бурунгу деген сёзю тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?

Байламла.

Къарачайны алчы адамлары, ана тилде окъууну¹ уллу магъанасы болгъанын ангылаб, сабийлени орус тил бла бирге ана тилде да окъутургъа керекди, дегендиле. Хубийланы Иммолат орус харифле бла къарачай алфавит джарашдыргъанды, 1908 — 1910-чу джыллада Кърымшаухалланы Ислам, латин харифлени хайырландыра, къарачай алфавит къурагъанды, алай а ала басмадан чыкъмагъандыла. Акъбайланы Исмаил а, араб харифле бла алфавит джарашдырыб, 1916 джыл Тифлисте «Ана тил» деген (къарачай тилде) биринчи екъуу китабны чыгъаргъанды.

Алай болса да Октябрь революциягъа дери ана тилде окъуу болмагъанды, хар ким не орус, не латин, не араб алфавитни хайырландырыб письмола, суратлау чыгъармала джазаргъа кюрешгендиле². 1917³ джылгъа окъуй-джаза билген къарачайлыланы саны 8 процент болгъанды.

Октябрь революциягъа дери Къарачайда джазма литература болмагъанды⁴. Къарачайны фахмулу поэт-лериин XVIII—XIX ёмюрледе огъуна этген джырларыны кёбюсю бизге джетмегенди. (118 сёз).

(Лайпанланы Къ.)

1. Текстде байламланы табыгъыз.
2. Текстде тыш тилледен кирген сёзлени табыгъыз.
3. Хайырландыра деген сёзю тюз джазылыуу къайсы джорукъгъа таянады?

КЕСЕКЧИКЛЕ.

Исламны атасы мекамларын кесини заманына кёре ишлегенликге, бююннге ала такъырдыла⁴. Суу¹ этиб, гыбытны созгъанча, кенгерталмазын а ангылайды. Бююн адам джыйылгъынчы, аланы³ тарлыкъларын ангылаялмай тургъанды. «Ай анасыны уа, быланы дыккы болгъанын нечик билмегенме²! Эшта, къалгъанны да, ма муну кёрмегенча, сагъышын эталмай, артыма аны ючюн кетиб бара болурма. Ол багушну тегюлмей тургъанына да къара. Огъесе кёзле-

рим бюгюнмю ачыла айланадыла? Эшта, ол алай болмаз.

Шо, келген инджилмей турурча, бир мекам ишленсе эди, башха джерлеге исси суу излей киши да барлыкъ туююл эди.

«Къарачайны Къадау ташы» Худес ёзенни аягындады. Тюз алайдан узакъ болмай Къобанны сол джанында сары къаяла бардыла. Аланы башчыкъларына чыкъгъан джерчик тюзчюкдю. Къарачайны от туйген келиси да ол къаядады. Не затдан этгенин сен бил, ол келиде туююб, кеси шкок от этиб, атыб тургъанды. Тюз алайдан узакъ болмай аны ёзеге тышына чыгыб эди. (131 сёз).

(Кзоркъмазланы К.)

1. Текстде кесекчиклени табыгъыз.
2. Ишленникге, бюгюннге, дыккы деген сёзлени тюз джазар ююн, къайсы джорукъланы билирге керекди?
3. Кели деген сёзню магъанасын айыргъыз.

МЕЖДОМЕТИЕ.

1. — Ай, бир атылгъан² сауутубуз болса, не иги боллукъ¹ эди! — деб, Къанамат тегерегин къармагъанлай, Ибрагим, шыбырдата-шыбырдата бир салам гырмыкны къолтугъуна къысыб, ортасындан бели къысылгъан бир машокну алыб кирди. 2. Таркъ-таркъ деген харс таууш, алымчыны къычырыгъы къулакъгъа келирге къалгъанында, къонакъла туруб... тойгъа чыкъдыла. 3. — Ха-ха-ха, аз бек къууанмаз Апанас джууугъум. 4. — О хахай! Токъалны юю кюйдю! — деб къычырыб, артына къачыб, мюйюшге джанлаб тохтады. 5. — Ой! — деб, къойнуна от тюшгенча, Баттал, къабыргъадан аллына секириб, нёгерлерин сескеклендириб, ызына къарагъанында, Ибрагим къарнындан тутуб тура эди. 6. — Ыхы, тохтамай эдигиз да, биягъы сиз бойнугъузну узатыб келдигизми³? — деди. — О! О! Сен да мында тура кёреме, кел былай къатыма! — деб къатына чакъырыб, къолун тутуб, кесине къысды. 8. — Тобатоба, ким алды олсагъатха аны? — деб сорду. (115 сёз).

(Аппаланы Х.)

1. Айтымлада междометнелени табыгъыз.
2. Гырмык деген сёзню магъанасы неди?
3. Бойнугъузну узатыб деген сёзутушну магъанасы неди?

8-ЧИ КЛАССХА ДИКТАНТЛА. АЛ КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

Тилни магъаналы кесеклери.

ОЮМЛА.

Тауладан ингир келекке¹, ёзен таба созула тюшюб, Къобанны тар талаларына къаш-баш тюйдюрген эди⁴. Салкъын джелчик, эндиге дери кюнню иссинден къоркъуб тургъанча, Къобан бойнунда джайылгъан гокка хансчыкъланы ары-бери ойнатады. Джелчикни ургъанына кёре, Къобан тауусулмагъан джырын джырлайды. Кюнню бу ууахтысында Къобанны бу тауушу адамны кёлюн мыдах ойгъа айландырады³. Табигъатны бу кючлерини ичинде адамны къарыу-сузлугъун кёзюне тутады. Къобанны бу джырына тынгылагъан кесича бир ойгъа кетеди. Манга да: къайсы эсе да ол ёхтем таулары бирини тюбюнде, нарт тулпарла джыйылыб, Къарачай аз миллет болгъаны ючюн, башындан ётген къыйынлыгъыны юсюнден, аны сыртдан келген чабхынчылагъа къаршчы, кесини джалангач кёкюрегин къалай салыучусуну² юсюнден, джетншген кюнде бу ёхтем таула болушуучусуну юсюнден, къалуфаланы заманындан бери ётген джырлары, дюлдюр ауаз бла джырлагъанча келеди къулагъыма. Бу джер кесине адамны къой, мукъладис тартыудан, табигъатны уллу къобузчусу булбулну да тартады кесине.

(Айбазланы III.)

1. Қылуфала, дюлдюр, мукъладис деген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз.

Тилни къуллукъчу кесеклери.

АДАМ.

Кимни юсюнден джазылса тыйыншлы болур: анасын-атасын, миллетин танымай ёсген сабийни

юсюнденми? Баласын аджалдан кѳутхарыр ючюн, джанын берген ананымы? Огъесе¹ атасы-анасы да тургъанлай ёксюз кѳалгъан кѳызынымы?

Къара кюнде аланы барына да эриген, джан аурутхан, билек болгъан, кѳлтюрген кимледиле?

Тебе, чайкъала, сюсюле, тазалана тургъан тюбсюз, кѳыйырсыз джашау тенгизни нелери — адамладыла⁴.

Адам! Дайым кюнде сени атынгы минг кере айта болурбуз. Абынырыбызны эслеб, билегибизден тутуб, джардан ётдюрюючю нѳгер болур, джолубузну джарытыб, барыбызны да насыбха тюбетир ючюн кюрешген адамла!

Къала ишлеселе да, тауну бери аудурсала да, терк сууланы алларын тыйсала да, кѳум тюзледе шахарла ишлеселе да, тала билмеген адамла!

Джулдузлагъа³ джол салсала да, ауругъанны ёлюмден кѳалдырсала да, хатерсиз, кѳанлы джауну кѳаушатсала да, махтана билмеген, джигерликлерин, билимлерин кѳалгъанлагъа² джукъдуруб кюрешген, тенгликни, кѳарнашлыкъны сюйген, огъурлу, халал адамла!

(Хубийланы О.)

СИНТАКСИС БЛА ПУНКТУАЦИЯ.

Сѳзтутуш, айтым.

НАРАТ.

Къобан ёзенни, Теберди ёзенни да баш джанлары нарат чегетледиле⁴. Аланы ичинде алты-джети ёмюрню джашагъан терекле бардыла. Юйлерине кѳалын агъач тюк чыгъыб, ала имбашларына кѳкню кѳлтюрюб тургъанча, алайдыла.

Узунлугъу отуз метр, кенглиги¹ эки-юч кѳулач болгъан — аллай наратланы кесиб, таулула юйле ишлегендиле. Бир юйню ишлер ючюн, юч-тѳрт терек кѳорагъанды.

Нарат тѳнгерткеледен ишленнген юй, чыракъ ийис эте, ёмюрлени оюлмай, чиримей тургъанды. Отха нарат отунланы салгъандыла, юйню наратдан джонулгъан чыракъ джонгурчхала бла джарытхандыла². Нарат чайырдан дарман этгендиле, чайнагъандыла³. Орундукъну, столну, шиндикни, бешикни, юйде тапхаланы кѳбюсюне наратдан этгендиле.

Туугъандан башлаб ёлгюнчю, таулу нарат сингнген хауаны солугъанлай джашагъанды...

Бу затла ючюн нарат къарачайлылагъа эм багъалы терек болгъанды. Хурзукда Джангыз терекге аны ючюн табыннгандыла, ол нарат терек эди. Ол терекге къол тийирмей сакълагъандыла. (121 сёз).

*Сёзтутушга, айтымда сёзлени
байланылары.*

СЕЙИР ХАПАРЛА.

Бузгъа бёленнген Минги Таудан аяз къакъгъанлай¹ турады. Аны къар тёппелерин не исси кюн да джылыталмагъанды. Грузинле Елбузи деб анга бош атамагъандыла, алай демеклик — «буз джал» демекликди. Адыгла Ошхамахо дейдиле, аны магъанасы «насыб тау» демекликди.

Аны этегинде джашаб келген къарачай халкъны юсюнден кёб таурух, кёб айтыу джюрюйдю⁴. Къошлада, стауатха мал джыйгъандан сора, отну тегерегинде олтургъанладан³ сен эшитмезлик айтыу джокъду. Бири бошаса, бири башлаб, тангнга дери барлыкъды. Сен аладан эшитмеген айтыу къаллыкъ тюлдю: Барануха деген тауда мазаллы джылан джашагъанды, кече ол, уясындан чыгыб, адамланы сермеб, уясына элтиб, ашаб тургъанды, деген айтыу-ну айтырыкъдыла. Ёзенде адам къоймай, бошарыкъ эди, алай а элияны аллахы джыланны ёлтюргенди². Ол ашагъан адамланы сюеклери уа бюгюн да къая тешике турадыла... (106 сёз).

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

БОШ АЙТЫМ.

Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла.

Кюн чууакъды. Кюнню таякълары кечеги джангурну тамчылары юсюнден кетмеген биченликде ойнайдыла¹. Тёппели чыпчыкъла, тау къанатлыла хансдан тоюб джырлайдыла. Къаялада джашагъан къанатлыланы² узакъдагъы тауушлары алагъа, эжиу этгенча, тунакы эшитиледи.

— Төгерекеге бир къарагъыз! Бююн биченликле да джууунганча джылтырайдыла! — деди Катя.

Къыз таулары джаратыб сёлешгени Заурну джюрегине джарады.

— Сора таулада осал заман боламыды?

— Тохтагъыз, ёргеракъ таянсакъ, анда ариулукъ былайларын да унутдурлукъду, — деди ол.

Башы сюремде кюн бетледе сары, кызыл, чыммакъ чакъгъан гокка хансла сейирлик ала кюйюзге ушайдыла.

Белге джетген биченлик, тау ауушдан аязчыкъ къакъса, чайкъалыб, тенгиз толкъунлагъа ушайды. Не къадар ариу болуб, кёз алдайдыла³, ханс а алашадан алаша бола барады. Андан ары уа сууукъ кюйдюрген хансла, терекчикле кёрюне башладыла. Төгерекеде аланы эслеб, Катя:

— Къаллай мийикге ёрлегенбиз! Тюз булутлагъа тирелиб къалгъанбыз! — деди, кыуанч тыбырлы болуб.

(Малышев А.)

ЭКИ БАШ ЧЛЕНЛИ БОШ АЙТЫМЛА. АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ.

Башчы бла хапарчы.

ДЖИГЕР КЪОЛЛА.

Къобанланы Нузула 1928 джыл Хурзукда туугъанды¹.

1945 джылдан башлаб, Нузула чюгюндюр совхозда звено башчы болуб ишлегенди⁴. Къысха заманны ичинде ишни эбине тюшеди. Билимин тюз хайырландырыб, джерге заманында ашау бериб, суу салыб, хансын этиб, кесини джигерлиги бла чюгюндюрден уллу битим алады.

Ол 1947 джыл совхозда, план бла гектар сайын 270 центнер берирни орнуна, 823 центнер чюгюндюр битдиргенди³. Джигитлиги ючюн, Совет кърал звено башчы Къобанланы Нузулагъа Социалист Урунууну Джигити деген атны атаб, Ленинни орденини биргесине Алтын Джулдуз медалны бергенди.

Нузула, уллу джетишимге къалай джетгенинден² хапар айта келиб: «Суу салгъан сайын, хансы чага бла алынады, тую бошатылынады, ёсюмню джый-

гъынчы кьол айырылмайды. Биригиб ишлесенг, не иш да кыйын тюлдю» — дейди.

Юлгюлю усталыгъын, бу ишинде билимин совхоз-да ишчилеге юретиб тургъанды.

Бизни кърал урунганланы къласыды, хар ким-ни бълумуна кёре сыйын чыгъарады.

Къобанланы Нузула баш, сыйлы саугъа алгъан джигерлени бириди.

(Сюйюнчланы А.)

Бош этим хапарчы.

Кюн салкъынды. Акъсыл булутла, мамукъ кюл-телеча, бир-бирине кълана келиб, кёкню хазнасын къоймай¹ джабхандыла⁴. Шорбат чыпчыкъла, салкъын айланганын джаратмагъанча, тамакчыкъларын бошлаб, дауур-суюр эте, бир джерде тынгы табмай, юрюлюб терекден терекге уча, кёзден ташадыла.

Бу къадар зат кёкге да кълалай сыйынады деб сейирсинирча, тутуш, кълалын булутла чачылыр оноу этмей, бир кёгериб, бир къралыб, бир агъарыб, къарагъан кёзню кёзуй кюнортагъа дери турдула. Ол кёзюню сакълаб тургъанча, шош хауагъа къайдан эсе да тин кириб, тынчылыгъы бузулду. Кёб турмай, булутла акъырын кымылдай келиб, анда-мында бир-бирлеринден айырылыб, кёк ачылыб башлады.

Бир-биринден айырылгъан булутланы аралары бла джюзюб ётген кюн таякъла салкъын мутхузлукъ салыб тургъан кёк³ сыртлагъа, джашил къатапагъа алтын окъа тикгенча, ариу оюула тюшюрюб, омакъ джасадыла.

Ёзенни ичин таууш этдириб шууулдаб баргъан уллу сууну джагъасын къучакълаб ёсген тереклени булчукълары джангыдан ууакъ къанатлыладан² толду. (134 сёз).

(Къобанланы Д.)

Бош ат хапарчы.

СУРАТЧЫ.

Сабий заманына ким да нек сукъланады? Джа-шау саулай болумлада да кёрюнгени ючюн, джюрек да, эс да, чууакъ кёкча, ариу болгъанлары ючюн,

адамлыкъгъа, ариулукъгъа, кюннгеча¹, хауагъача къарагъандан, башханы билмей джашагъаны ючюн, джарсыуну, ётюрюкню не болгъанларын алкъын сезмегени ючюн... Адам арасына келиб, джюрегинде тазалыкъны сакълагъан — ол насыблы адамды, джашауну иги этерге, мутхуз бояула бла тюл, джарыкъ бояула бла кёргюзюрге тырмашхан, аны ашхысы кёбдю деб ийнандырыргъа² да излеген адамды. Къысхасы, ол художникди!

Борлакъланы Мекерни суратлары нени юсюнден диле? Бир сёз бла айтсакъ — джашауну. Бююннгю кюнню лирикалы джырчысыды ол. Аны кёбузу — бояула. Андан да кесгин айтабыз десек — табигъатны джырчысы. Суратлагъа къарай, алада суратчы «салгъан» таза хауадан тогъурунг келеди, тогъугъанча боласа.

Фахму бла учунмакълыкъ, сезимле бла бояула анга нёгерледиле⁴.

Чууакъ кёкню тазалыгъын³ акъ булутну чагъылгъанын, Минги Тауну сагъышларын, гокка хансны ингиллигин, нарат терекни джашау кючюн, бал аякъны берекетин бояулагъа джыялгъан суратчыны энтда кёбдю бизге айтыр хапарлары. (140 сёз).

(Байрамукъланы Ф.)

Къурам ат хапарчы.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Кюнле, айла оздула. Джангы джыл джууукълашыб¹ келсе да, джерге алкъын къар тюшмегенди. Къара сууукъ къыса келиб, кесин хыны джелге ауушдурду. Иги кесек заманны чардакъла дыгъырдаб³, терезеле зынгырдаб турдула⁴. Бир-бир джерледе джел сюрюб келген зыгъыр топракъдан ууакъ тёбечикле къураладыла. Ызы бла шошлукъ орналды. Джылы джелле кёбуб, букъу терезелеге ёшюнлерин тиредиле. Бир кесекден кёкню мутхузланган джаягъында, къуш тюклеча, чыммакъ акъ бурхучукъла къалтыраб тебретиле. Джерни агъартхан джабалакъ къаргъа кюнню тылпыуу джетиб, джер джууулду, джылтырады. Ингирала, аяз силкиниб, джерни кёлан кёкюреги гирешди. Юй башладан буз сюммекле энишге салыныб, ай джарыкъда, къылычлача, джылтырадыла. Тамбласында дуния чыммакъ болду.

Къар талай кюнню тохтаусуз джаууб туруб, бир кесек солуу алгъанында, кёзню къаматхан кёмюк къар чёгюб, алаша болду, онгнган бет алды. Мычымай кючлю бузлауукъ уруб, бирер чёб бирер терек болдула. Дагъыда кюнню джити кирпичлери² дже-тиб, тереклени энишге дженгнген бутакълары ёрге кёлтюрюлдюле. (126 сёз).

(Къобанланы А.)

Къурам этим хапарчы.

Кюнбетде къойланы ызындан сызгъыра¹ барады къойчу. Къойла бла бир бёлек эчки болса, эчкиле хаман джорюрге тартыб, къаягъа-ташха миниб, къалгъан малланы отларгъа къоймайдыла. Эчкиле хаман алгъа барыб, къойла да аланы ызларындан тохтамазгъа кюрешиб, джоппу боладыла, бир-бирин тюрте да бара, узакъ джолгъа барыб, къойчуну джанындан этедиле. Эчкилени къойлагъа къошарыкъ тюл эдиле, алай болгъанлыкъгъа кёпюрден, суудан ётген заманда къой сюрюуде эчки болмаса, къойла кеслери алчылыкъ этиб барыргъа унамайдыла. Ол себебден, хар бир къой сюрюуде бир бёлек алчылыкъ этген эчки болады⁴.

Сюрюучю, ууакъ сызгъыра, асыры алгъа чабхан малны таш ата да ызына тыя, одал чапракълы бир чунгургъа джеттенинде², кюн тауладан иги чыгыб, малны, адамны да аркъасын къыздырды.

Таулада эртденнги сууукъ болуб, сора кюн тийиб къыздырса³, малны, адамны да джукъусу келиб, джерге бауур бериб къалкъыргъа бек сюеди.

Къойла, джити хансдан асыу алыб, джер-джерде къара джоппучукъла болуб джатадыла. (134 сёз).

(Аппаланы Х.)

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ.

Тюз эм сёдегей толтуруучула.

1. Темуркъаны эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди. Экибизден сора былайда киши джокъду. (А. Х.) 2. Бютеу элде эл Советни депутатларын комсомолчуланы джыйдыла. Сослан да Советде адамла бла сёлеше тура эди. (Х. О.) 3. Къартчыгъа нарат те-

реки кзуу бутагына кюннган чыпчыкъланы ма-
раб тура эди. (А. Х.) 4. Кулакъ бла эшитген кез бла
кергенден игиди. (Нарт сёз). 5. Джаугъа джанынгы
берсенг да, сыйынгы берме. (Нарт сёз). Джарлыны то-
ну джай битер. (Нарт сёз). 6. Дугъумда, ит бурунда,
помидорда адамгъа керекли витаминле кёбдюле. (Га-
зетден). 7. Ол барыудан барыб, Балдашы къанга
бурууну тешигинден арбазларына къарадым. (Б. Х.)
8. Джай чилледе кюнню иссиси адамны мыйысын
къайнатады. 9. Ол заманда оноу патчахны кёолунда
эди. (А. У.) 10. Къарт къатын кесини урчугъун ийи-
ре эди. (Х. О.) 11. Алай эте турма да, джашчыкълны
кереклисине къара. (А. Х.) 12. Бизни командование
джауну не этерге излегенин, аны къанлы планын
билген эди. (Б. Х.) Эшекни багълалы болгъанын бёрю
къайдан билликди. (Нарт сёз). 14. Къанамат бла
Бийнёгерни джюреклері мыдах болду. (А. Х.) 15. Се-
ни врач боллугъунга мен ажымсызма. (122 сёз).

Ачыкъллаучу.

ЛЕНИН АТЛЫ ВОЛГА-ДОН КАНАЛ.

Волга эм уллу сууланы бириди. Дон суу андан
эки кере гитчеди, алай а муну сууу кёбдю. Волго-
градны къатында¹ эки суу бир-бирине джууукъ ке-
ледиле. Кёб минг джылланы ала башха тенгизлеге
къуюлуб тургъандыла. Волга Каспий тенгизге, Дон
да Азов тенгизге къуюлгъандыла². Ёмюрлени халкъ
ол эки сууну бир-бирине кёшаргъа деб мурат этиб
тургъанды. Халкъны ол мураты бизни бююнню
кюнубюзде толгъанды.

Коммунист партияны эм Совет правительствону
чакъырыуу бла халкъ айтыб эшитилмеген ишни
башлады⁴. Мингле бла автомобилле, тракторла, джюз-
ле бла экскаваторла Волга бла Донну ортасына
джыйылдыла. Ала терен³ канал къаздыла. Машина-
ла кёб минг адамны ишин толтурдула. Волга Донга
кёшулду. Кенг эмда терен канал 101 километрге
созулду. Пристанлары бла, шлюзлары бла, кёпюрле-
ри бла 27 июлда 1952 джыл таб суу джол ачылды.
Ол Акъ, Балтика, Каспий, Азов, Къара тенгизлени
бир-бирине кёшду. (134 сёз).

(Газетден.)

КЪАЧ КЕЛЕДИ.

Джай кетиб барады. Августну аягында ёзенлени ичинде кеч чыгыучу гокка хансла керпеслениб джасангандыла. Аланы мерекеб бетли оймакъ маталлы гоккалары, «бизни кёрмеймисиз» дегенча, суюнюб къарайдыла.

Къачны джууукълашханы къайын чапракъланы агъа башлагъанларындан да танылады⁴. Кюрюч терклени чапракълары бирем-бирем тюшедиле. Сууукъ эртденликде чегетде бишген алмала, кертмеле, эрик-ле тюблерине агъадыла. Кече, кюн да джылы джуртлагъа учхан къанатлыланы кычырыкълары² эшитилгенлей турадыла. Артыкъ да кыбылагъа кёчген турна сюрюулени «къур-къур»³ тауушлары къалай эсе да туугъан джерлеринден айырылыб баргъан къанатлылагъа джюрегинги аз этеди. Суула таркъая тебрегендиле. Чабакъла да тау башладан энишге, ёзенлеге эниб, ташлагъа, таш тюблеге кыысыладыла.

Ингир сайын ай джарыкъ кечеледе чабакъла сууну сай, шош джерлеринде къуйрукълары, къанат ышанлары бла къумну теренинде кеслерине уячыкъла къазаргъа дыгалас этиб, алайлада ырхыз салгъанларын Заур эслеб сейирсинди. Сора артда чабакъла алайларын абадан зыбыр къум бла, ууакъ ташчыкъла бла джабыб, кеслери башлары къалгъан джерге кетедиле. (136 сёз).

(Малышев А.)

КЪАНАМАТ.

Анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгъы болмаса, той, оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохтамайды⁴. Чыммакъакъ мангылайы¹, къалам тартылгъанча, узун ингичке къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тумкъара кёзлери, сакъалы, къаты кылыгъы болгъанын билдире, бир кесек буруларакъ, джангы тюкленнген къаргъа балача, сакъалына, мыйыгына къара джумушакъ тюк уруб, аллай джашды.

Аллай кыйынлыкъда² ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, кылыгъы ариу адам болмаз дерчады.

Бир онгсузгъа кыйынлыкъ джетгенин кёрсе, анга болушлукъ этмей, не кыйынлыкъ болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Къошда тургъан заманда, аны къолу джетмей, бир иш толмайды, аны кыйыны, джумушу бла хайырланмагъан бир адам болмаз, артыкъсыз да онгсуз, къарыусуз³ адам болуб.

Къанамат Темуркъалагъа къабыргъа хоншу джашаб, атасы, анасы болмай, кире-чыгъа, Мёлехан бла Темуркъаны, атасын, анасын сыйлагъанча, сыйларын алай кёрюб турады. Ала да, хариб, джарлы кёлю джарыкъ дегенлей, Къанаматны кеслерини эки сабийлерини биринден башха кёрмейдиле. (141 сёз).

(Аппаланы Х.)

Къошакъ сёз.

1. Была бары да, джетинчи классха барлыкъ сабийле, джангы окъуу джылгъа библиотекадан китабла алыб хазырланадыла. (*Журналдан*). 2. Виз, таулула, джашагъан джерледе эки тамакъ аш да такъырды. (*Кз. К.*) 3. Былайда, Басхан ёзенде, сары тары ёсдюредиле. (*Кз. Н.*) Ызларына, таугъа, ёшюн урурча кюн джокъ эди. (*Кз. Н.*) 5. Партияны райкомуну биринчи секретары, фахмулу, Баш партия школну бошагъан, экономика илмуланы кандидаты, тогъуз-он джылдан бери да бу районда ишлеген, ишден ёзгезатны юсюнден ушакъгъа ийилмеучю Тинибекни теренирек танырыгъы келиб, бир кюн райкомгъа чакъырды. (*Б. А.*) 6. Къабыргъа хоншубузгъа, Исламгъа, улан туугъанды. (*Кз. К.*) Ахьяны, Батырны ана къарнашыны, юйоне баргъанында, биргесине энчи эгешчигин, онтёрт джылдагъы Мёлекчикни, алыб къайтханды. (*О. А.*) 8. Элни ичинде устаз Петр бла Машадан башха орус джокъду. (*О. А.*) 9. Теке улу, директор, къурманлыкъ этген адет къолай адет тюлдю деб джазады. Не ючюн десенг, кёб мал зыраф болады. (*Б. М.*) 10. Къарамырзаны юй бийчеси, юч баласыны аналары Шешехан, Машаны джетерин ол элни кёпюрюнден бери атлагъынчы билиб къояды джюрегини назик тамырыны кысха тебгенинден. (*О. А.*) (139 сёз.)

Болумла.

— Мен Волганы кёреме! — деб кычырды¹ Володя. — Мен аны ортасына дери кёреме!

Ол, ийилиб, сенткилчек кыанганы кючлю басады — Оля башха кыйырында шып деб кёкге чыггады, кьоркыгъандан да, кыууаннгандан да кыйчырык-кыйчырык этеди, башын ызына бурады: ол да Волганы кёрюрге сюеди.

Аналары, юйден чыгыб, сабийлени кесине чакырады, бир кесек суурларын, солурларын излей, кесини кыатында атлауучну кюн тиймеген джерине олтуртду. Суратчыклары² болгъан китабны ачды. Кыарнаш бла эгеч кымылдамай олтурадыла, бир-бирде суратчыклагъа, бир-бирде аналарыны кёзлерине кыарайдыла, аналары окъуй баргъан заманда кыйынлыкны юсюнден айтылса, кьолчукларынын тобукчуклары бла кысыб, джыйрыладыла, кюлюрча зат тюбесе уа — харх этиб кюледиле³.

— Келигиз, энди харифле бла ойнайык, — деб тилейди Володя. Аналары кыаты кыагытдан этилген коробкадан харифлени чыгъарады⁴.

— Бу «М» харифди, бу уа «А»-ды. Бирин бирине кысыб салсакъ «МА» болады. Энтда «МА» кыошсакъ, — «МАМА» болады. (125 сёз.)

(Воскресенская З.)

Заманны, орунну болумлары.

КЪАНАМАТ.

Къанамат джашагъан джерини тегерегинде не болгъанына кыараб, джолуна, ташына, агъачына шагъырей болуб, элге тюшерге кесин джарашдыра, от этиб чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы¹ узакъгъа барады: кенгден кёрюб келиб, тутуб кыоймасынла, эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей кыоймам», — деб кёлюне келди.

Адам кыатындан айырылыб бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай, джаныуар болса да, уллу кыууана эди⁴. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ талай кере отджагъагъа² келгенлеринде, менден сора да кыая дорбунда джаны

болгъанла бардыла деб къууаныб, кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюрешрик эди. Бусагъатда уа, чычханчыкъла илгениб къачадыла³ деб къоркъуб, чыркъ этерге къолун кымылдатмай бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкъсыз да бюгюн эртденбадан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да, кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини къайсы болса да бирин табыб, ишни анга кёре этерге деб, ол акъылда тохтады. (130 сёз.)

(Аппаланы Х.)

Халны болумлары.

МАРАЛ.

Алан, ары бир къара, ол ариу джаныуарланы кёремисе, — деб шыбырдады Сосран.

— Ай юйюнге ашхылыкъ¹ кирлик, сен къарачайлы тюлмюсе, къалай танымайса аны ким болгъанын? Ол маралды. Эшта, заповедникден илгизлик болуб айлана болур, — дедим. Марал иги кесек узакълыкъда², кеси да тюз туурабызда болмай, сол къолубуз табадан, кызыу чабыб баргъан ат тохтаргъа тебрегенча, ууакъ тёртгюллеб келе эди. Сыйдам сыланган кызылсыман тюгуне бир-бирде кюн таякъла сёдегей тийиб, джылтырата эдиле.

Аякъларыны тубюнден букъучукъла³ чыгъыб, аяз кюн атылгъан шокну тютюнюча, хауагъа джегил сингиб, кёзден ташая эдиле.

Маралны къалгъанла да эследиле. Адей, шкогуну бурнун аны таба буруб, кёзюн ышаннга джетдирди. Аны алай этгенин кёргенинде, Мунир онг къолу бла узалыб эрлай аны шкогуну быргъысын джерге басды⁴. Ёмюрде Мунирни аллай тюрсюнге кириб кёрмеген эдим: бети учхунча агъарыб, сыйдам мангылайы джыйрыкъ сызлыкъладан толду. Кенг къашлары бир-бирине къошулуб, къара кёзлери уллу ачылыб, гинджилери джылтырайдыла.

(Хубийланы О.)

Мурат бла сылт гуну болумлары.

1. Хайда, алан, адам инсан,
Шохлукъ ючюн хама кюреш,
Халкъынг ючюн келсин кючюнг,
Урун, ишле, къарнаш, эгеч. (С. А.).

2. Бу иште коммунистле, комсомолчула, элни алчы, эсли адамлары кьалгъанлагъа юлгю кёргюзюрле деб, сёзюн бошаргъа, таягъына таяныб тургъан бир муккур къатын джыламсыраб сорду. (X. O.) 3. Большевик Асташенко Семен Россияны талай абадан шахарында халкъны патчахха къаршчы джоллагъа бурургъа кюрешгенлери ючюн Сибирге ашырылгъанланы бири эди. (Къ. Д.) 4. Эри келгенине къууаныб, Мёлехан юй тюрбюнде урчукъча айланыб, сауутланы дынгырдатыб, къонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. (А. X.) 5. Мен Ташалдар бла сёлешгениме сизни кёлгюзге джукъ келмесин, къара таныгъан адам, не десенг да, бир тюз джолгъа юретирми эди, деб тохтагъан эдим. (А. X.) 6. Ит телиси суудан умут эте эди дегенлей, «Кесими хакъым ючюн эгетинг ургъанды да билегими сындыргъанды, аны ючюн санга, хан бала, джалбара келгенме деб, мен барлыкъ тюлме». (А. X.) 7. Сиз бизни кыйырсыз уллу къралыбызны сакъларгъа келгенсиз. (X. O.) (125 сёз.).

БИР БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА.

Белгили башчылы айтымла.

1. Менден не излегенигизни ангыламайма! — Сени тигиучюге чакъырадыла. (Б. А.) 2. Былтыр таугъа къарыусуз малланы ташыгъан эдим. Фермагъа концентрат ташыгъанымда да этген эди адамлыкъ. (Б. А.) 3. Къошунгу Аралыкъгъа кёчюр. Малны дорбунлагъа джарашдыр. (Б. А.) — Ий бир айтыгъыз, энди аллай дарман хансны биз къайда табаргъа боллукъбуз? (А. М.) 4. — Сизни бир танагъызны экисине да атаб кессек, не боллукъ болур? (Б. X.). 5. Къой, бусагъатда сабийлени уятма, артда айтырса. (О. А.) 6. Аны юсюнден талай джолда айтханса, бердим эсе, бердим, муну чайнай турургъа керекмиди? (О. А.) 7. — Алай эсе, башха саугъа ал. Уялма, нек тынгылайса, нек къубуласа? Сагъыш эт да, не суйсенг да тиле... (Б. М.) 8. Къайта бар бизни элге, кир къайсыбызгъа да, тур, къаллай бир туралсанг да, кюн тур, ай тур, джыл тур. (Б. М.) 9. Кимсе? Орнунгдан тебме! Атласанг — урлукъма! — деб, Заур шкогун аякъ таууш чыкыгъан джерге бурду. (М. А.) 10. Джашыр-

тын ындыргъа барды, чалманны юсю бла секирди эмда джортуб конторгъа, политком Синицынны комнатына джелча джетди. (М. Ш.) (129 сѣз.).

1. Кюлме джашха, келир башха. 2. Кѣб джат да бек чаб. 3. Бир кѣол бла туюмчек тешалмазса. 4. Сабийни джумушха ий да ызындан бар. 5. Уллу сѣлешме да уллу къаб. 6. Солуй билмей эсенг, ишлей да билмезсе. 7. Мизни машокга джашыралмазса. 8. Оюлур хунагъа тѣянма. 9. Чал чалкъынгы танг бла, мал ач къалмаз тамбла. 10. Озгъан джангурну джамчы алыб сюрме. 11. Амаяны аман бла къуума, къаны къан бла джуума. 12. Биреуню бѣркюн алсанг, бѣркюнге сакъ бол. 13. Къуйругъундан тут десенг, барыб мюйюзюнден тута эди. 14. Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла. 15. Башха элде солтан болгъандан эсе, кесинги элингде олтан бол. 16. Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама. 17. Кѣзюнден махтама, артындан сѣкме. 18. Алгъын сагъыш эт да, айтырыгъынгы алай айт. 19. Къаллай салам берсенг, аллай джууаб алырса. 20. Эки къоянны сюрсенг, бирин да туталмазса. 21. Джюз кере ѳлчеле да бир кере кес. 22. Ишни битдир да эркин солу. 23. Нени битдирсенг, аны джыярса. 24. Иги ишлесенг, иги солурса. 25. Къаллай урлукъ салсанг, аллай мюргеу алырса. (Нарт сѣзле). (137 сѣз.).

Белгисиз башчылы айтым.

1. Кѣпюрден ѳтюб сол джанына бурулгъанлай, узун тилимдича бир биченликни чаладыла (газетден). 2. Совхоз бачхагъа мешхут тѣкдюле (газетден). 3. До-нец сууну сол джагъасына ѳтюб, анда элlege джууукъ-да чегет ичлеринде тохтаб, къышха орналдыла. (Х. О.) 4. Джукъ да билмей тургъанлайыбызгъа кириб келирге боллукъдула (Х. О.) 5. Олсагъатдан алагъа азыкъ бериб ашатдыла. (Х. О.) 6. Башларын булгъаб, разы болгъанларын билдирди. (Х. О.) 7. Джетген кюнде джанларын артха саллыкъ тюлдюле. (Х. О.) 8. Азыгъыбыз, артыкъ кийимибиз бардыла, энтда келтирликди. (Х. О.) 9. — Сау сюрюню къайры джыярыкъдыла? Тѣбен а отлау табарыкъ тюлдюле. Келе да кереклилерин эте турлукъ болур-

ла. (X. O.) 10. Терен хансны ичин джырыб, кёз байланыр заманнга кёндеден кырккыб, кюнбатхан таба кетди. (X. O.) 11. Ёмюрлюк бугъойланы тюблринде бу алапат, ариу ёзеннге «Доммай-Ёлген» деб аны ючюн атагъандыла. (M. A.) 12. Тубанда аджашыб, андан ары кирирге базмай тохтадыла. (X. O.) 13. Азыкъ табханларын да алыб, атларына джюклеб, ауушну сакълагъан аскерчиле кёшулургъа оноулашыб кетди. (X. O.) 13. Апсатыдан кёб игилик излейди, алгъыш этеди. Аны адамлагъа чомарт болурун излейди. (M. A.) (124 сёз.).

Баичысыз айтымла.

1. Кюнледен эсе, бюгюн сууукъду. (A. X.) 2. Сууукъду, табсызды. (B. Г.) 3. Шыккыртсыз эди. (B. Г.) 4. Алкын джарыккыды. Бери кирирге мадар джокъду. Джауну кёрутургъа керекди. (X. O.) 5. — Кёб керек тюлдю. Кёру эки! — деб буйрукъ берди. (K. B.) 6. Дженгил. Къайдадыла атла? Дженгил кымылда! Энди кечигирге чыртда джарарыкъ тюлдю! (K. B.) Тюнене ингир ала сууукъсуратыб башлагъан эди. (M. A.) 7. Таулада сууукъ эди (газетден). 8. Ой, бош олтуруб тургъандан эсе, бош айланган да такылды. (M. A.) 9. Сегиз джыл болгъан эди. (B. M.) 10. Джарыб башлагъан эди. (A. X.) 11. Биреуню ишине къатылыргъа керек тюлдю. (B. X.) 12. Таулада къаралыбды, ёзенледе аязды, джарыйды (газетден). 13. Джауаргъа джараулу къаралгъанды (газетден). Ишге чыгъаргъа керекди (журналдан). 14. Эртденнгиси джылыды, шошду, рыхатды (журналдан). 15. Инджилгеннге болушмай къалай болсун (газетден). 16. Мурукку этерге джарамаз, таугъа чыгъаргъа керекди. (A. X.) 17. Планны заманында толтурургъа керекди (журналдан). 18. Элде тынчды (газетден). 19. Сау ийыккыны тохтаусуз джауб турду (газетден). 20. Хар неге да заманында къайгырыргъа керекди (журналдан). (114 сёз.).

Аталгъан айтымла.

1. Атлауучла. Былайтын кёб кере чыккыды В. И. Ленин ючюнчю этажда кесини кабинетине, энди

адамлагъа насыб келтириучю иш кюнлерин башлагъанды. (Б. М.) 2. Кечеди. Сабийге къараучу Варька, онюч джыл болгъан къызчыкъ, бешикте сабийчикни тебрете, азчыкъ эшитиле мурулдайды. (А. Ч.) 3. Эл больница. Ауругъанлагъа къыркъ джыл болгъан адам, юсюнде чесунча жакеткасы, эски трико кёнчеги бла Куряткин деген фельдшер къарайды. (А. Ч.) 4. Тейрикъулну юю, къарачай отджагъасы, сынджырда чоюн тагъылыб, тюбюнде от джана. (Б. А.) 6. Ингир алады. Къыш джерге акъ мамугъун төшейди. 7. 1973-чю джыл, сентябрь. Токъланы Хамит, транзистор радиоприемникни Черкесскни толкъуунуна къуруб, анга да тынгылай, СССР-ни Баш Советини Президиумуну 6-чы сентябрдан Указы бла Чапаев атлы колхозну тамада тууарчысы Романюта Андрей Ильич Ленинни ордени бла саугъаланнган къууанчлы хапарны эшитди. (Г. Д.) 8. Октябрны ал кюнлери. Романюта бла аны нёгерлери кютген 168 экиджашар ууанык, Морх ёзенни энишге айланды (Г. Д.) 9. Къач. Эртденнгиликте Къарачайны эски эллерини биринден ёгюз арба чыгъыб, чегет таба айланды (Д. Б.) (147 сёз). 10. Уллу Къарачайны эски эллерини бири. Бачхала аягъында таш төбеле, къалаула, хунала. (Кз. Н.) (141 сёз).

Толмагъан айтымла.

1. Кимледиле ол адамла? Санин бюгюн мындан тереннге кетерин излемей, акъырын ёрге къобуб, бетин джабыб айтды:

— Большевикледиле. Аланы юсюнден энтда сёлеширбиз, тенглерим. (Кз. Д.)

2. Ол сёзюм башлагъанлай, Бийнёгер:

— Къанамат, ол итлеге сени ким сатхан эди? — деб сорду.

— Уучу Джанкёз.

— Кимигиз барды юйде, Шахмырза къайдады?

— Юйдеди.

— Къанамат а кетмей турамыды?

— Турады.

— Огъай, аны сакъалы акъ тюлдю, къарады. (Кз. Д.)

— Къайсыгъызсыз Къанамат?

Сорууну нек сорулгъанын да иги ангыламай,
Къанамат, Астаховгъа джити къараб:

— Менме, — деди.

3. — Аслан, сен Москваны кѣргенмисе?

— Кѣрлюкме. (Б. Х.)

4. — Биягъы сен энди уа не китабны окъуйса? —
деди Эльдар да, мени школ тенгим, къолумда китаб-
ны кѣрюб.

— Лермонтовну. (Б. Х.)

5. — Тамбла хойнух айландырыгъа барлыкъ-
мысыз?

— Барлыкъбыз. (Б. Х.)

6. — Къалкъыбмы къалдың? — деб сорду.

— Огъай, аття, тынгылаб турама.

— Ангылаймыса мен айтханны?

— Ангылайма. (К. Б.)

7. — Къайыкъ къачан келликди?

— Эки сагъатдан. (М. Ш.)

8. — Мурат, сен Хасан бла барамыса тутушур-
гъа?

— Барама.

— Хасан, сен а?

— Мен да барама. (Ч. М.) (122 сѣз).

БИР ТУҚЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ БОЛГЪАН АЙТЫМЛА.

ТЕБЕРДИНИ КЪОНАКЪЛАРЫ.

Белгили орус суратчы-демократ Николай Ярошен-
ко талай кере Тебердиге келгенди, суратла салгъан-
ды¹. Тегей джазыучу, революцион демократ Коста
Хетагуров кѣб кере болгъанды Тебердиде къонакъда,
талай хапар джазгъанды мында, Дагъыстан револю-
ционер Махач Дахадаев да келгенди бери. Была,
къаууму да, Кърымшаухал улу Исламны тенглері
болгъандыла, бир-бирине къонакъгъа джюрюгенди-
ле. Революцион ишлери ючюн Коста Хетагуровну
Терк Башында, Махач Дахадаевни Дагъыстанда джа-
шаргъа къоймагъанларында², экиси да келиб, Ислам-
ны юйюнде джашагъандыла. Ислам уста суратчы,
халкъны ичинде джарыкълыкъны³ джаяр джанын-
дан кюрешген адам болгъанды.

Теберди ёзенде ишчи-курорт элчикни къурагъа-

ны¹, былайда джашагъан орус ишчиле бла бирге ишлеу, хоншу джашау, орус интеллигенцияны бери келиучю келечилерини алчы къаууму бла байламлыкъ, шохлукъ джюрютюу тебердичи джамагъатны Россияда джашаудан хапарлы этерге себеб болгъанды, алчы орус культура бла шагърей этгенди, политика ангысын ёсдюргенди. Къарачай миллетни джашау джолунда ол затны магъанасы уллу эди. (133 сёз).

(Баучуланы А.)

ТЕБЕРДИ.

Не тукъум чегет да хауаны кирсизлигине заран салмайды, хайыр болмаса⁴. Къалын чегетле — нарат, наз, нызы, эмен, кёк агъач, бусакъ, тал, кюрюч, къайын, чынар, джохар¹, джерк, — тау суула, кёлле, кёзюнгю алдагъан гокка хансла, мингле бла джылланы ичинде къары эримеген мийик къаяла, бугъойлу чатла, кюртлю къулакъла дунияда болмагъанча ариулукъ, скойом бередице ёзеннге. Кавказ бютеу дунияда ариу джерлени бириди. Теберди ёзен да Кавказда эм ариу джерлени бириди. «Кавказга келиб, Тебердиде болмагъан — Кавказны кёрмегенди», — деди мындан алда академик Арсентьев.

Джер-суу² кёре келген адамладан бир къаууму, бакъдырыргъа келгенлени уа иги кесеге Тебердиде талай заманны туруучан эдиле³. Аладан бир бёлеги къарачай тилни, культураны, адетлени, джорукъланы, халкъны историясын, джерни байлыгъын тинтиб, билиб, журналлада, газетледе, китаблада джазыб шохлукъ бла къарнашлыкъны бегитир джанындан, тау миллетге болушур джанындан кёб зат этгенди. (123 сёз).

(Баучуланы А.)

АТАМЫ ДЖАНГУРУ.

Мени атам тракторну джюрютеди. Ол сабан сюреди, урлукъ¹ атады, будай орады, бичен чалады¹. Атамы тракторуна минерге бек сюеме. Джазгъы кюнлени бир кюнюнде атама:

— Бюгюн къайры ишге барлыкъса? — деб сордум.

— Джангур джаудурургъа², — деди.

Кёкге къарадым, кёкде³ булутла джокъ эдиле. Бек сейир болдум.

— Кёкде булутла джокъдула, атам, къалай джангур джаудурлукъса? — деб сордум дагъыда атама.

— Бусагъатдан кёрюрсе джангурну къалай джаугъанын, мин тракторгъа, кетейик, — деди ол.

Биз колхозну атам къарагъан кёгет бачхасына бардыкъ. Ол кёгет бачхада къобустала, быхыла, помидорла, нашала дагъыда тюрю-тюрю бачха кёгетле ёсе эдиле. Аланы кыйырлары бла уллу илипин этилген эди. Ол илипинни ичи суудан толуб бара эди. Атам, тракторну ол илипинни къатына элти да, анга эки темирни тагъыб, аланы бирин суугъа салды, бирин да кёгет бачхагъа айландырды.

— Энди, — деди атам, — сен бар да бачханы ичинде тур...

Мен, барыб ол атам айтхан джерде тохтадым. Атам тракторун ишлетиб башлады. Олсагъатдан кёк суу тамчыладан толду. Атам бачха кёгетлерине джангур джаудурду. (149 сёз.).

(Абайханланы Н.)

НАМЫС.

Намыс... къартны¹ къачын кёрген, сабийни хатерин эте билген, тиширыуну сыйын кёлтюрген, эркинини кёлюн чапыра билген, халкъгъа, джамагъатха халал къуллукъ этген, ёзюм деб бетинги джэймай, керек кюнде ёрге туруб, джуртунгу-джеринги джаудан сакълагъан, хоншугъа-тийреге къарнашлыкъ эте билген, хар адамны джарсыууна кесинги джюрек инджиуонге къарагъанча къарай билген... От эсе да мени кюйдюрсюн, джангур эсе да мени джибитсин. Халкъ джарсымасын², адам инджилмесин. Тауукъ тюбюнде зайынча, мен³ кыйналайым деб, адамлыкъ адетибизни баш джоругъун кесибиш сакълай билсек, джазыу олсагъатда адамны джумушчусу боллукъ эди. Насыб да, намыс да, ушашла болуб, адамгъа къуллукъ этер эдиле⁴. Былай деб бир терс къачны

тартыб, аны кюренинден чыгъалмай, кесп кесибизни инджитгенибизге кёбюсюне намыс деб, ма аны ючюн айтханбыз ызына къайтмазлыкъ сёзю — ахырат азабдан дуния намыс кючлюдю деб...

Учхан джулдуз тюлдю джаратылгъан джан. Кюн таякъды. Кёкде джанган джарыкъ джулдузду. Насыб аны окъа бёркюдю, Намыс да аны абасыды, кирсиз кийими... (147 сёз).

(Къагъыйланы Н.)

*Джалгъаучу, айырыучу,
къаршчылаучу байланы эмдл интонацияны
кючю бла байлангъан биртукъум членле.*

1. Бизни школубузда къарачайлыла, оруслула, тегейлиле, черкеслиле окъуйдула. (X. О.) 2. Сиз да, мен да туугъан элден хапар айтайыкъ. (X. А.) 3. Совет Союзда тиширыула кърал политика, мюлк, илму эмда культура джашауда кеслерини кыйындарын кыызгъанмайдыла (газетден) 4. Къара къашлары, тюз бурну, кенг акъ мангылайы аны чырайлылыгъына шагъатлыкъ этедиле. (X. О.) 5. Фронтну къабыргъасында экинчи, ючюнчю отчукъ джанады. (В. К.) 6. Миллетлени бир-бирине къарнаш этген, тиширыу бла эркишини тенг этген, джаш тёлюге, уллугъа да окъуу берген, адам джегиучю зорлукъну къоратхан, ана тилибизде газет, китаб окъутхан кърал. (X. О.) 7. Байла да, афендиле да, пристопла да бир терекни бутакълары болгъанын кесинг кирик джарлылагъа, джесирлеге ангылатыргъа керекди. (А. Х.) 8. Толгъан ай шахарчыкъны, чегетлени, таулары акълагъанды. (X. О.) 9. Бизни къралда ишчиле бла къуллукъчулары кысхартылынган иш кюннге кёчюрюу бошалгъанды (газетден). 10. Эл кыйгъысыз, даурсуз эм шош эллине бириди. (X. О.) 11. Шакъман да, Тобчук да, Къыямыт да разы болгъанларын ышаргъандан билдиредиле. (X. О.) 12. Не Таулан, не Ибрагим ангыламагъан бир сёзлени айтыб, Таулан кыатына олтурду. (А. Х.) (132 сёз).

Джыйышдырыучу сёзле.

1. Алайда ат кишнеген, сабий кычырыкъ, джашланы чам этиб кюлгенлери, кыйланы мангырагъан-

лары, ийнек ёкюрген, темир налланы джолда ташлагъа тийиб чакъгъан, ит чабхан тауушлары — бары да бир-бирине къошулуб, халкъ бир уллу къалабалыкыгъа джыйылгъанды дериксе. (М. А.) 2. Биз билрге излемеген джукъ джокъду. Даулашыу, ёчешну, дауур — бары да андан чыгъады. «Тырмашла» деб да устазыбыз бизге аны амалтын атагъанды (С. К.). 3. Сизни джашауугъузда эм бек керекли юч зат барды: билим, тенглик, урунуу. (Х. О.) 4. Эшитемисиз, заман барыбызны да чакъырады. Мен ол чакъырынуу хар неде да эшитеме: заводда чархны бурулуунда, сууланы шуулдагъанларында, четгелени джашнауларында, къартланы огъурлу тюрсюнлеринде, джашланы насыблы ышарылыуларында. (Б. Х.) 5. Джаз иш кёб болады: бачхаланы тазалау, мешхут къуюу, былтырдан къалгъан къауданны кюйдюрюу (газетден). 6. Туугъан джуртубуз, Кавказ, кесини бай табигъатын аллыбызгъа төкгенди: къарамдан ары къарамла, таудан ары таула; алакат ийис этген нарат четгеле, шыбыла кырккыб аудургъан терекле, чайырлары сарккыб; ма Бийчесын, Мамучар завод, ма айланчла, ауушла, сыртла. (134 сёз.).

АЙЛАНЫУЛАРЫ, ҚИРИШ СЁЗЛЕРИ, ХО, ОГЪАЙ ДЕГЕН СЁЗЛЕРИ, МЕЖДОМЕТИЕЛЕРИ БОЛГЪАН АЙТЫМЛА.

Айлануу.

1. Мени багъалы кавказлыларым! Бош кёлгюгюз къалады. (Б. А.) 2. — Лидия, сен билмейсе, мени сабанчы звеногъа башчы этгендиле, бюгюн джерими алгъанма, ишлерик колхозчула бла шагърей болгъанма, тамбла гардош салыб тебрерикбиз. (Г. Дж.) 3. Владимир Спиридонович, сабий кюнюнгенден бери джангыз бир ишден артынга турмай урунаса, сау бол. (Г. Дж.) 4. — Ой, анам! Сеннге къонакъ алыб келеме, бери бир къарачы! — деб ышарды.

— Эшитемисе акка?

— Эшитемисиз акка бла джатханла?

— Эшитемисиз, Ахья, Иммолат, Азрет?

— Эшитемисиз барыгъыз да, Къарачай къулакъ-гъа келген элчилерим? (Б. М.)

5. — Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнуб къонуучу. (Къ. И.)

6. — Ариу суула, не джерледен чыгъасыз?

Гузаба этиб, къалайлагъа барасыз?

7. Кел, Исса, къара атанга, ма, сюеледи, — дейди узунмыйкъ къарт.

— Атам, ат-тя-а-а! — Элни аулаб келген ашхам къарангыны сабий кычырыкъ кесди. — Атам, ат-тя, мермерден этилген атам! — Ташдан этилген къолла уа сыламадыла Иссачыкъны башын. (К. Б.) (125 сёз.).

Кириш сёзле бла кириш айтымла.

1. Айхай да, адамланы насыблары къуру да бирча болуб турмайды. (М. А.) 2. Тюзю, Семен итден бюгюн да кемсиз къоркъады. (М. А.) Итсиз къарауулагъа ишлерин тындыргъан бек кыйынды, не келсин, муну къайгъысы да кёбдю. (М. А.) 3. Айхай, бу таулада аны къарыуу джетмезлик джаныуарла аз тюлдюле. Ала Джульбарсны къолгъа алсала, бир ишексиз, бускак этерге боллукъдула. (М. А.) 4. Алашаракъ тауланы юслери уа джаздан къачха дери ала кюйюзча джасаныб, кызыл, сары, кёк, чыммакъ гокка ханслары кёзлеринги алдайдыла. Эшта, аланы эм сейирлик заманлары къач болур. (М. А.) 5. Къартла айтыу бла, Тебердукъаны тукъуму айюледен джаратылгъанына кеси ийнаныб турады. Ким билсин, къарт Бойнакъгъа быллай бир джан аурутуб аны ючюн кюреше болурму! (М. А.) 6. Экинчи джаны бла, мал да адамсыз кечиналлыкъ тюлдю. (Ч. М.) 7. Сёз ючюн, учу токъсан тогъуз кийикни ёлтюрсе, джюзюнчю, ёлюб къалмай, джаралы болуб, учуну аллында тиш турады. Аны магъанасы неди десенг: «Энди болдунг, сыйынг бла тохта!» — демекликди. (М. А.) 8. Мамурашчыкъла да аныча этерге кюрешдиле, не келсин, чабакъ аладан башын тынч ала биледи. (М. А.) (139 сёз.).

Хо, огъай деген айтым сёзле.

1. Хо, тюнене мени джумушха ийген эдиле. Бюгюн а юйде болгъанымы биле тургъанлай, нек джукъ

айтмай кетгенди... деб, кёлю кялыб эди Шонайны Данайдан. (Ч. М.)

2. — Партизаннга туберге сюемисе?

— Хо, сюеме, кяйда?

— Чететде. Мен отун джыйгъан джерде. Тамбла мени къатыш тебре отуннга. Кюнортада.

— Хо. (Ч. М.)

3. Огъай, бизде артыкъ чарх джокъду. Кесибизни машинаны чархлары да бююн-бюгече атыллыкъ-дыла деб къоркъуб турабыз. (Дж. Б.)

— Огъай, атам, сен кетгенлей, чалкычыла да чачылгъан эдиле.

— Огъай, атам, сууукъ болмагъанма. (Дж. Б.)

4. — Да сиз да мычый турлукъ болурмусуз?

— Огъай, ма бусагъат миндик, кетдик, — деб, Аюб, машинаны арт эшигин ачыб, Римманы олтурт-ду. (Б. А.)

5. — Ачдан ёлмеймисе ингирге дерн?

— Огъай, сабан кьошда тётя Вера бизге не суйсек, аны ашатыб турады. (Г. Дж.)

6. — Добай кьошдамыды?

— Огъай, майна анда ийнек саууучу агрегатны къатындады, — деб къызланы бири арлакъда башы шифер бла джабылгъан бир къашпакъны кёрюздю. (Г. Дж.)

7. — Огъай, джарашыусузду деб да билмейме, алай болса да кеси айтханны суйген адам болур. (Кз. К.) (132 сёз.)

ДЖАЯКЪЛАГЪАН ЧЛЕНЛЕРИ БОЛГЪАН АЙТЫМЛА.

Ачыкълаучу бла кзшакъ сёзю джаякълауу.

1. Мамурашчыкъ, насыбсыз, ачы-ачы кычырады, сабийча джылайды, алай а анасы, сан этмей, кесин къатдырыб турады. (М. А.) 2. Ариу сёзлю, къара кёзлю, аны кеслерини араларына салыб, сёзюне тынгыларгъа бек сюе эдиле школ нёгерлери. (Газетден). 3. Ариу сыфатлыла, узун сюеклиле, ала тюз тепсеуде, къангкъазла сууда баргъанча, сюзюлюб бара эдиле. (Газетден). 4. Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ, Алий, элге кетерге алланыб, кесин кишиге тыйдырмай, кеч эте джолгъа чыкъды. (Ч. М.) 5. Биз, таулула, малны сюер керекли къалмайбыз,

бизни халкъыбыз мал тута, аны къачын эте келгенди. (Ч. М.) 6. Бирин ашырыб къайтыргъа, бирине кёзюу джетиб, ана, ата тукъумдан да кеси бла эм кичи джашы, Ахмат болмаса, кишиси къалмагъанды Кюмюш акканы. (Б. М.) 7. Узун зыба джаш, заповедникни сакълаучулары бири, нёгери бла тёгерекге къарай келгенин айтды, сескекли болуб кёглерин джандыра. (М. А.) Алай а была сауутдан да уучу итлерине, Джульбарсха, бек ышанадыла. Хатачылагъа андан къутулгъан бек къыйынды. 9. «Билемисиз, — деди къонакъ джашыбыз, студент тенгим Далхат, — сагъыш этсенг, адамгъа малдан джараулу дунияда не зат болур, дейсе». (Ч. М.) 10. Барыбыз да джыйылыб бошагъандан сора, бизни школну директору, тегей тиширыу Мария Черменовна Урусова да, джазыучула да кирдиле. (Б. Х.) (145 сёз.)

Джаякълагъан болумла.

Орунку болумуну джаякълауу.

1. Ташкёпюрню башында, Мара Аягъында, шахарны огъары джанында, къатагъач чегетле саргъалгъандыла. (Х. О.) 2. Былайда, Уллу Хатипарада, ол байланы къойларын кютмей, кесини атасыны гитче сюрюучюгюн джюрюте эди. (М. А.) 3. Элден иги кесек ётген джерде, аны хар затха да сансыз, уянмагъан къаяларыны арт джанында, Уллу Басханны чыран суууну башында, Кырдык къолуну джайлыкълары эм къышлыкълары кёрюнедиле. (О. Э.) 4. Кюн бата, Тембот элни къыйырына, Исхакъны юйюне, атланды. (Б. Х.) 5. Къобу башында, юч элни — Къумушну, Тебердини, Схауатны — маллары тургъан джерде, табигъатны ариулугъу кёзню алдайды (*газетден*). 6. Джёгетей Аягъында, Головное деген кёлню къатында, хауаны мылылыгъына, алаша тубанлылыгъына шагъатлыкъгъа дагъыда бир мисал келтирирге боллукъду (*газетден*). 7. Бюгюнню Правокубанск эл былайда, Сарытюзде, салынмай къалса да, миллетге заран боллукъ тюл эди (*газетден*). 8. Курорт-Тебердини тёбен джанында, Джамагъатда, Къайынлада, сабан сюре тургъанла кёрюнедиле. (Х. О.) 9. Шахарны огъары джанында, Джингирикни башында, Къонакъ-Кетген къаяны башы бла мыллыкчы къушла ауадыла. (Х. О.) (132 сёз.)

Замтны болумуну джаякълау,

1. Экинчи кюн, августну арт кюнлеринден биринде, школну мастерскоюнда тогъуз-он адам джыйылды. (Б. Х.) 2. Эртденбла, тогъуз сагъатда, Хасанны комиссиягъа чакъырдыла. (Х. О.) 3. Ноябрьны беши-синде, эртденбла, арта къалгъанлагъа деб хазырланган вагонлагъа уруб, эшиклени бегитдиле (*газетден*). 4. Джылы айлада, артыкъ да джаз заманда, областны эллерини джамагъаты, шахардан коллективле, мамматлыкъла этиб, чегетлени ариулай турсала, иги боллукъ эди (*газетден*). 5. Экинчи кюн тогъуз сагъатда, Хасанны тенглери, алгъыш этиб, Уралгъа ашырдыла. (Х. О.) 6. Ала бююн, февралны 3-де, 245-чи Карачаевск территория сайлау округдан РСФСР-ни депутатына теджелген кандидатла бла тубеширге келген сайлаучуладыла (*газетден*). 7. Кетген джыл, декабрь айда, Ара Комитет съездни джарым джылгъа алгъа джыяргъа кереклиге санагъанды. 8. Политбюро сизге къараргъа быллай оюмну теджейди: КПСС-ни 28-чи съездин быйыл июнь айны ахыры бла июль айны аллы кёзююнде бардырыгъа (*газетден*). 9. Бююн, январны 27-синде, тау-ланы тубюнде орналгъан шахар омакъ джасалгъанды (*газетден*). Кенгеш 18-де, сагъат онда, Уллу Кремль къалада башланады (*газетден*). (130 сёз.).

Этимсёзлеуню джаякълау.

Партизанлагъа къошуллулкъла, тамбла кюнортадан къалмай, шахарда обкомну юйюне келсинле, не кереклилерин да алайда аллыкъдыла. (Б. Х.) Кюнден кюннге шахарыбыз, ариудан ариу бола, джашнаб барады. (Б. Х.) 3. Джангыртыуну кёзююнде халкъ окъууну хар къуллукъчусу, кесини джууаблылыгъын терен сезиб, излемге кёре ишлерге борчлуду. (*газетден*). 4. Буруу ичинде алысыннга къызыб, кечге къалгъан ийнек, отлагъанын тохтатыб, тегерегине къарай, башы силкине, дженгил-дженгил атлаб, секириб, хуна буруудан тюшюб, ёкюре, элге айланды. (А. Х.) 5. Темуркъа сёз къошхунчу, эрлай эки чабырында болгъан саламны, дагъыда Темуркъаны чабырларында болгъан болджар саламны бир джерге джыйыб, ары-бери титиб, къыйырын Темуркъагъа бурду-

руб, гырмык хазыр болгъанында, Семённу аякъларына салынган бугъоугъа гырмыкны тыкъ чырмаб, учун бегитди. (А. Х.) 6. Бийнёгер, гитче заманында джыгъылыб, башына догъура чыгъарса, кёбгенин чёкдюрюрге анасы не темир, неда сууукъ таш салуучан эди. (А. Х.) 7. Бийнёгер, аны айтханын ангылагъанлай, къачаргъа тебреген кийикча, санларын тюзетиб, кёзлери джаныб, тегерегине къарады. (А. Х.)

Тенглеиш оборотну джаякълауу.

1. Мамура, бир затны эсине тюшюргенча, тюб эрнин чайнагъанны кёюб, эрлай ёрге турду. (Пенз. Ю., К. Б.) Алай а, бир затны сезгенча, арт кёзюуде ала да тюрленгендиле. (П. Ю., К. Б.) 2. Бийнёгер, аны айтханын ангылагъанлай, къачаргъа тебреген кийикча, санларын тюзетиб, кёзлери джаныб, тегерегине къарады. (А. Х.) 3. Аман ханс кибики, ала не къадар керек болса да табыллыкъдыла. (А. Х.) 4. Инджилиб тургъан халкъ, этер затын билиб, юрюлюб кёбса, ол заманда бу ариу тау хауаны кир этиб, сизни къаныгъызыны ичиб тургъанланы, ауур джюкню атханча, юсюнден атарсыз! (А. Х.) Бир ишексиз, былайда бир хыйла барды, деб кёлуне келиб, адам юй башындан тюшген джерге, киштикча, къысыла барыб, юйню башындан тюшген къаралды тюрмени джанына къысылыб тургъанлай, артындан джетиб, бойнундан буууб, тюбуне салыргъа мурат этди. (А. Х.)

ТУУРА СЕЗ.

АЛИМ КЕШОКОВ.

Къабарты-Малкъарны махтаулу джашларындан бири, аты айтылгъан джазыучу Алим Пшемахович Кешоковгъа 75 джыл болгъанды.

Аны лирика, философия назмулары окъуучулагъа эртдеден белгилидиле. Алимни биринчи китаблары назму китабла болгъандыла. Алай болса да джазыучуну атын бютеу дунягъа айтдыргъан а аны проза китабларыдыла.

Алим Кешоковну «Аламат ууахты», «Джашил

ай», «Сыннган нал», «Кертме тюрсюн», «Эмирни уллу бычагъы» деген романларын ким да сюйюб окъуиду. Алада тау халкъланы тарихлери мийик суратлау амал бла кёргюзюледиле.

Алим Кешоков Уллу Ата джурт урушну джылларында джигитлик юлгюсюн кёргюзгенди, батырча сермешгенди, кёб аскер саугъагъа тыйыншлы болгъанды.

«Алим Кешоков керти да халкъ джырчыды, — дегенди Николай Тихонов. — Ол ёттюр сёзню да, чамны да сюеди, аны бла бирге кесини джюрек сырын джыргъа сала биледи...»

«Алим Кешоков керти да халкъ джырчыды», — чыгъармачылыкъ иште джангы джолну ызлагъан, аллай джазыучуду. Аны ауазын Совет Союзну не кыйыр этегинде да эшитгендиле, андан тышында да биледиле. Джазыучу кесини джашауундан да бек сюйген халкъыны намысын кётюргенди...» (148 сёз.).

(Гуртуев Э.)

9-ЧУ КЛАССХА ДИКТАНТЛА.

КЪАЙТАРЫУ.

Айтымны членлерк.

БОЙНАКЪ.

Итле, тиллешгенча, ачыдан ачы юредиле. Кечегиде ол баш энишге тёнгерев баргъанла не затладыла: акъсылдым — алда, къараууз — артда. Тохта, тохта! Ол хоншу къошну ити, Бойнакъ, нени эсе да сюрюб, тигелеб барады. Ма суу ызына ташайдыла. Бойнакъны къарамдан ташайгъаны бла ызына къачханы тенг болду. Олсагъатдан ызындан сюрюб келген беш-алты джаныуар кёрюндю. Ма, бири джетиб Бойнакъны сермеди. Ол ызына бурулуб къайырылгъанлай, къалгъан бёрюле да джетдиле. Бойнакъ, урчукъча бурулуб, джан къазауат этди, амма тирилиги душманнга базман болмады. Тёрт джанындан сермеб-сермеб, къымсыз этдиле. Къошладан адамла чыгъыб, хахай-тууай этерге кюрешдиле. Андан хайыр чыкъмады. Ай джарыкъда Бойнакъны къаны къаргъа оюу-оюу болуб тюшдю.

«Ай джазыкъ Бойнакъ, бёрю, къачхан кибик этиб, сени къалай эрши алдады. Батырлыгъынг башынга джау болду Сен ызымдан келликдиле деб базгъан нёгерлеринг, майна, къошлагъа къысылыб юредиле. Айю адамгъа айтханлай, аллай нёгерлеринг болгъандан эсе, болмагъанлары иги кёре эдим. Алагъа ышаныб, арам-къарам этмей, урушха кирдинг, залым Бойнакъ! Сени къызбай тенглеринг къайда багушлада джан берликдиле, къайдам? Сен а атынгы ёлюмсюз этдинг. Ненча джашасам да, атынгы, сени батырлыгъынгы хапарын айтханлай джюрюрюкме. (166 сёз.).

(Байрамкъулланы А.)

1. Къыш. Къар, джууурт киби́к уюб, къарамланы джабханды. 2. Джаз. Кюллюмде госук къазыу башланады. (Ч. М.) 3. Къаралдым таш тюк басхан эски къаяла, башлары энишге салыныб тургъан, ариулукълары кёз алдагъан гокка хансла, къая джарылгъанлада дарман хансла. (М. А.) 4. Письмону келтириб къолума бергендиле да, ары бла бери буруб къарайма. (Х. О.) 5. Сеннге ненча адам керекди? Кесими взодумдан сора бир адам да керек тюлдю. (Х. О.) 6. Ишлерге керекди. 7. Джарыйды. Джаумсурады. 8. Уллу Къарачайны эски эллерини бири. Бачхала аягъында таш тёбеле, къалаула, хунала. (Кз. Н.) 9. Заман, джашау, адамла... Была бизни кёз туурабыздадыла. Биз быланы кюн сайын кёрюб сынар ючюн къалмайбыз. (Х. О.) 10. Элге санлаб бир барады. Бир-бирде театрға, клубха, турбазаға барыб, тойға, оюнга да къошулуучанды. (М. А.) 11. — Соколов, хазыр бол, сени ауур джаралыла бла бирге башха шахарға кёчюредиле, — дейдиле. — Къайры кёчюредиле? Нек кёчюредиле? (Х. О.) 12. Ауур джаралыланы узакъға, къоркъуусуз джерге кёчюредиле. (Х. О.) 13. Партизаннга ушар ючюн, сауут керекди. Алкъын сауут берирча кёрюнмейдиле. (Х. О.) 13. Энишге тюшгенлеринде, тубан ачылыб, джарыкъ кюн тийди. (М. А.) (133 сёз.).

Туура сёз.

1. Осман джарыкъ ышарыб: «Не эсе да бирле айтырым бар эди. Башлары энишге тутмай, къыйынлыкда джуртлары ючюн, эркинлик ючюн кюрешген джигитлеге менден салам айт!» — деди. 2. «Соколов джолдаш, уллу къууанчха къарнашла чакъырылмай болмайды. Ол себебден чакъырыллыгъыгъызға ажымсыз болугъуз», — деди Азрет. 3. «Ай, сау болгъун, ангыламагъанынг джокъду, — деди Хочалай, Огъурсузну бойнун сылай. — Бир элде да болмаз сенича хайуан». (Б. М.) 4. «Э-э-э-й, учуб барама, орайда!» — деб къычырады Хочалай. Сора къычырыгъы бла кесин уятыб, къалкъыб тургъанын эслеб, Огъурсузға чамланды: «Бетинг джокъду, Огъурсуз. Мени кёз къысханымы нек къызгъанаса, кёзюмю ичи бла бирчик къалкъыргъа нек къоймайса? Тебре эн-

ди. уяндым. Джукъламайма, тѣзейим. Ата, ле-чух! Мен да джукълаб, сен да джол арасында сирелиб, джыйынны азыкъсыз къойсакъ, бетибиз джоолур. Хур-хургъа хорлатханлагъа чыгъыб атыбыз, бедишлик болурбуз...»

«Ай, сау болгъун, ангыламагъанынг джокъду, — деди Хочалай, Огъурсузну бойнун сылай. — Бир элде да болмаз сенича аламат хайуан. Джолунг тынч тюлдю, не этгин, тѣз бир кесек, къызыл ташлагъа джетсек, солууунгу алырса». (Б. М.)

«Дерсни мен бек джаратдым, — деди Степанов, кабинетге келгенден сора, Саниятха: «Сохтала анга бек сейирсиниб тынгыладыла». (Ч. Б.).

КЪОШ АЙТЫМ.

Байламлы эм байламсыз къош айтымла.

ТУУГЪАН ЭЛИМ.

Не сѣз бла башларгъа билмейме — туугъан джеринги юсюнден джаза тѣбресенг, кѣлюнге джетген сѣз табмайса, ташны, агъачны юсюнден да айтырынг келеди, кѣб зат эсинге тюшеди, кѣзюнге кѣрюнеди. Къайсын айтхын, былайда къайсысына орун айыргъын! Сени аякъ юсюне салыб, Ата джуртунга, дюн-дуниягъа джумуш эт деб, уллу джолгъа ашыргъан олду, дюн-дунияны аны юсю бла ангылагъанса; туугъан халкъынгы джюрегин да туугъан элинги юсю бла ангылагъанса. Джюрегингде къууанчынг болса, аны кимден да алгъа элинг билсе сюесе; къайгъынг болса, элинг сеннге бир тукъум бир къарыу береди. Туугъан джерин сюе билмеген, Ата джуртун сюе да биллик тюлдю. Бу суймеклик джюрегинги джылытханлай, сени джашаугъа тартханлай турады.

Мени джюрегимде тургъан Хурзукду, къайда айланган эсем да, къыйынлыкъ, заукълукъ кѣрген эсем да, мени элим эсимден, кѣзюмден кетмегенди. Мен джашаугъа кѣзюмю мында ачханым себебли, меннге багъалыды.

Шахарда джашасам да, джюрегим элчилей къалгъанды. Ол себебден, элчиле бла тюбешсем, кесими

ишими юсюнден артыкъ да бек сагъыш этеме, мени джазгъаным не хайыр береди быллагъа деген соруу башымдан кетмейди: «Кимни арбазына мюрзеу мешокла келтирдиле мени сёзлерим, бютеу къакъ болуб кимни юйюнде толтурдула экен гёзенин?! Къобан бойнунда кёкбаш юлени къатында терекми болуб битдиле, Хурзук элинде бизни тийрени тар орамларын кенгми этдиле?» (176 сёз.).

(Байрамукъланы Х.)

*Тенг джарашхан къош айтымда
джалгъаучу байламла.*

1. Станседе къачхы джел тунакы джайылтмакъ, юй аралада, чыбыкъладан этилген чалманланы джанлары бла джохар тереклени алтынча саргъалгъан чапракъларын скюреди эмда сарайланы башларыны ич джанларында къамиш чачланы бурма этиб тарайды. (М. Ш.) 2. Тамбласында Зухадат школгъа къонгураудан иги кесекни алгъа келди. Ол шкафдан 8-чи «В» классны журналын алды да, сохталаны арт кюнледе алгъан багъалары бла танышыб башлады. (Е. Б.) 3. Хатачы энди чыгъыб, бой берирге керекди неда ол къарыуун сынаргъа керекди. (М. А.) 4. Батырны юсюн басыб тургъан ауур таш къорайды, сора Кямал бла кесини араларына къара булут къонмагъанына ажымсыз болады. Энди уа не ишге да базадды. Аллай бир таукеллик бергенди сюйген тенгини халал къарамы, тансыкълаб тюбешиую. (О. А.) 5. Ит, адамыча тынчайыргъа чыдамы джете болмаз эди, дагъыда ол башын кёлтюрюб, биягъы аякъларын дженгил-дженгил къымылдатыргъа кюреше, сюркелиб, Къанаматны джаралы болгъан джерине джетди. (Кз. Д.) 6. Барысы да башына ёрледиле, сора къаууму да Къанаматны кёзюу-кёзюу къучакълаб, бир бёлек заманни турдула. (А. Х.) Февраль ай тауусула турады, дагъыда къар боранла, ачы джелле бир да аз болмадыла («Нюр» журналдан). Къарт ана къонакъланы столгъа элтгенди, джаулу-бишли хантла бла сыйлагъанды, сора къонакъла тёшеклеге, орундукълагъа джатыб джукълагъандыла (таурух).

*Тенг джарашхан кѡш айтымда
кѡршчылаучу байламла.*

1. Бусагъатда Хочалайны атасы Биязирде сары сыртлада гапна тартады, Хочалай а азыкъ алыб барады. (Б. М.) 2. Артмакъла да, флягала да Огъурсузгъа биягъынлай джюкленгендиле, джолгъа теберге боллукъду Огъурсуз, алай а Хочалай кесин ташдан айыралмайды. (Б. М.). 3. Залыкъылды кѣкенлени ичи бла озгъан суучукъну ауазы хаман эшитилгенлей турады, алай а аны шоркъулдагъан тауушу кѡру да бирчалай турмайды. (М. А.) 4. Катяны ауузундан сѣз чыкъмай эди, Рита эртденден ингирге дери джаякъ джабмай джаншай эди. (М. А.) 5. Катяны кѣзлери уа кѣкдюле, къашлары, сыз тартылгъанча, ингичкедиле, тѣгерекбет, саргъылдым чачын джелкесине лентачыкъ бла байлагъанды. (М. А.) 6. Китабны басмадан чыгъаргъанды оюн ансы, джазгъан а иш тюлдю, — деб Бекир кѡру да алай айтычу болгъанды. Китабы чыкъгъандан сора уа, бети-кѡуту да кетиб, Аланнга тюбегенди. (Х. М.) 7. Не эсе да бирле айтырым бар эди, алай болса да энтда тюбербиз. (Х. О.) 8. Абдулла адам айтыб да эшитмеген азаб чекгенди, алай а партизан деген атны сакълай билгенди, антына тюз болгъанды. (Х. О.) 9. Арбазда, саргъылдым кѣлню юсюнде, бир-бирин сюрген джангур кѣмюклени ауур джукълатадыла, алай болгъанлыгъы ючюн ала аязыргъа унамайдыла. (Д. Х.) 10. Минги Таудан мийик таула бардыла, алай а мени джюрегим Минги Тауну кѣрген замандача ъмюрге да кѣлтюрюлмейди. (Х. М.)

*Тенг джарашхан кѡш айтымда
айырыучу байламла.*

Бир къачхы кюн, кеч эте, Ташкѣпюр элден Къарачай шахаргъа атландым. Баргъан джериме дженгилрек джетер ючюн, бир улоугъа тюбесем, миниб кетерик эдим, дѣб кѣлюме келе, джол джаны бла ашыгъыш барама. Алай болса да, мен умут этгенча, не автобус джетиб миндирмеди, не бир «Жигули» ызымдан джетиб эшиклерин ачмады.

Къачхы джел ашхам сууукъну нѣгерликге ушатханча кѣрюнеди. Ала бир-бирин хайдаландырыб,

къара булутланы тауланы башындан эл таба сюредиле. Кюн, табигъат мени джунчута башлагъанларымы ючюндю мени джюрегими тебгени, огъесе мени шахардагъы къайгъыларыммы этедиле мыдах мени?

Бусагъатлай не джабалакъ къар джауарыкъды, неда челекден къуйгъанча суукъ джангур къуарыкъды. Къачны арт айы болгъанлыкъгъа, къар джауаргъа эртдеди, деб кълюме келеди. Кеси да, къартла айтханнга кёре, къар джауарны аллы бла джел болмаучан ушай эди да, деб кълюме келе, туура бетиме ургъан джелден кесими сакълай, палтончугъуму джагъасын ёрге кёлтюргенме. Бир, аллыма машина келиб тохтары ётюрюк болур деб, тири атлайма, бир да, башым сагъышха кетиб, ызыма къарай, туракълайма.

Эсим да, сагъышларым да къыздан туугъанчыкъны къачырыб кетгендиле деген хапаргъа кетиб тургъанлай, ызымдан шып деб бир автобус джетди. Мен, суукъ болуб, эс ташлаб, джунчуб тургъан джылы келген тиширу, автобус аллыма сюелгенинде, алгъа садым. Къулагъыма автобусдан чыкъгъан тауушла бир орайда тауушлагъа ушай эдиле, бир къобуз согъулгъан тауушла ачыкъ эшитиле эдиле. Эшикни ачыб, бир джаш адам, къолун узатыб, меннге автобуса минерге болушду. Бу къадар джаш адам, ойнай-кюле, нёгерлерини комсомол тойларына баргъанларындан хапар айтханларында, мен андан да бек мыдах болдум.

(Журналдан.)

***Бойсуннган бишчы, хапарчы, толтуруучу
эмда ачыкълаучу айтымла.***

1. Не атсанг ашынга, ол чыгъар къашыгъынга. *(Нарт сёз).* 2. Ким джигит эсе, чарсда ол озар. 3. Сен Багъыр эсенг, мен Къалай, сен къалай эсенг, мен да алай. *(Дж. А.)* 4. Адамны керексиз ким махтай эсе, олду аны эшигин джабхан. *(Нарт сёз).* 5. Бирле, къоркъуб, не игиди, не аманды, деялмайдыла. *(Ш. М.)* 6. Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла *(Нарт сёз).* 7. Нелляй адамгъа тюбесенг, аллай къылыкъгъа юренесе. *(Нарт сёз).* 8. Къушну баласы уясында не кёрсе, учханында аны этеди. *(Нарт сёз).*

9. Ол затны кѣрген адам, ол кызла кюнню узуну кыаруларын аямай ишлегендиле деб, бир да айталмаз. (К. Х.) 10. Кыулийланы Кыайсын факмулу джырчыды, ол кимге да белгилиди. (А. И.) 11. Кыагыт кимге келген эсе да, ол кеси алыр, сеннге уа берлик туюлме. (З. Ж.) 12. Ата джуртуна ким кыуллукъ этсе, ол халкыны эсинден кетмез. (Б. Г.) 13. Кимни сюйсенг, аны итине сюек атаса. (Нарт сѣз). 14. Адамны джюреги не ишге бек тартса, ол ишни кѣлю бла этеди. (А. И.) 15. Барыбызга да белгилиди: кыыш сууукъ боллукъду, мал кыышлатыуга уллу эс бѣлургере керекди. (Газетден). Сабийни неге юретсенг, ол аны этеди. Адам гитчелигинде кесин кыалай тутарга юренсе, ол уллайса да кесин алай тутады. Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла, деб халкыбызда нарт сѣз барды.

Бойсунган болумчу айтымла.

Бойсунган заманы айтымла.

1. Ала энишге тюшгенлеринде, тубан ачылыб, джарыкъ кюн тийди. (М. А.) 2. Джаз, мал джайлыкъ лага чыкыган кѣзюуде, назла чагадыла. (М. А.) 3. Хаджи ашарыкъ этиб кюрейген сагъатда, мен да отун салама. (Ч. М.) 4. Ёзен булутла чачылганларында, кыулакъ суучукъланы юслеринде орналган эки тирменчик да, тѣгереклеринде адамла да, джюклю эшекле да, элден кыараган кѣрюрча, ачыкъ боладыла. (О. А.) 5. Майор Белоглазов хутордан чыгыб ол машина болган джерге джетгенинде, кыатында часовой ары-бери бара тура эди. (Э. Х.) 6. Очумелов бир джанына кыараганында, Пичугин деген кюпсени отун бауундан, юч аягында секире да тѣрт джанына кыарай, бир итни кыачыб келгенин кѣрдю. (Ч. А. П.) 7. Директор бла Патияны биргесине алыб, Зайнеб классха киргенинде, сабийле тюл, адам арасы болган эркишиле бла тиширыула ёрге-ёрге турдула. 8. Была сагышланыб, хар бири да орунларына олтурганларында, Зайнебге сѣз берилди. (Х. Р.) 9. Тирменден чыкъсала, чал акканы юсюн акъ букъу басыб, Кюмюш Акка болады, джашыны кыаралыгын а джукъ агъарталмайды. (Б. М.) 10. Эм арт гебенчикни джашла сюйреб, Хатипараны аягында

Заур къараууллукъ этген джерге келтиргенлеринде, төгөрөк кеч бет алгъан эди. (М. А.) (168 сёз).

Бойсунган сылтаучу айтымла.

1. Мычымай төгөрөкде къая оюлгъан тауушла чыкъдыла. Тебердукъа ёмюрю тауда джашагъаны себебли, ол аладан башын сакъларгъа тюзелгенди. (М. А.) 2. Тебердукъа Шапталны келгенине разы боллугъун Мустафа биледи, не ючюн десенг, Шаптал билмеген къарачай адет, таурух, джомакъ джокъду. (М. А.) 3. Тебердукъа бизни джуртубузну, бу таулары да къанлы джаулары бла къазауат этгени себебли, ол кесин бу таулары иелерини бирине санайды. (М. А.) 4. Ёмюрлюк кюртле, бугъойла джай чилледе аз-аз эригенлери себебли, суу кюн-кюнден кёлтюрюле барады. (М. А.) 5. Чегет кыйырында тоб атыу тохтагъаны себебли, төгөрөк шош болгъанды. (Э. Х.) 6. Былайда ишлеген кюн-кюнден, джыл-джылдан кыйын бола барады, нек десенг, тюнене уллу сейирге саналгъан затха бюгюн киши бурулуб да къарамайды. (М. А.) 8. Колхозну башчылары заповедникге тилекчи болуб келдиле, не ючюн десенг, заповедникни адамлары къулакълада, кюнбетледе чалкы илинир джер кыймай, кърмаб, буулагъа бичен хазырлагъан эдиле. (М. А.) 9. Ол джелсиз джанындан келгени себебли, джугъутур адам ийисин ангылаялмагъанды. (М. А.) 10. Ол аны кёбден бери кёре тургъаны ючюн болур, ол Тебердукъадан джанламады. (М. А.)

Бойсунган муратчы бла халчы айтымла.

1. Сууну чынгагъан джерине барыр ючюн а, къалын чынар чегетни бир джаны бла озаргъа керекди. (М. А.) 2. Кесини ол сыйлы борчун тыйыншылысча толтурур ючюн, басма партияны болушлугъуна таянады. (Б. М.) 3. Бу тамаша таулары кёрюр ючюн, уллу къралыбызны джер-джеринден, таб башха къралладан да кёб адам келеди. (М. А.) 4. Къанамат, кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини кыйсы болса да бирин табыб, тюз хапар билиб, ишни анга кёре этерге деб, аллай акъылда тохтады. (А. Х.) 5. Не бек ашыкъсала да ёгюзле, джол не бек тик болса да, не

кёб таш тубесе да, джолда гапна ауарыкъ тюлдю. (Б. М.) 6. Сиз къалай окъусагъыз, сизден кичиле да алай окъурукъдула. (А. И.) 7. Не къадар мийикге чыкъсала гокка хансла, ала ол къадар ариу болуб, кёз алдайдыла, ханс а алашадан алаша бола барады. (М. А.) 8. Ол юйге баргъаны сайын, ол къадар къайгъысы ёсе, анасына не джууаб этерине сагъышлы болуб барады. (Б. Х.) 9. Джуртубузгъа къыйынлыкъ джетди эсе да, башыбызны энишге тутмадыкъ, учузлукъ сынамадыкъ биз. Эм уллу насыб олду. (Х. О.) 10. Махаметланы Солтанны аты ёмюрлюкге сый бла сакъланыр ючюн, кёб зат этилликди; Къарачай шахарда, Хурзукда мемориал къангала салынныкъдыла, школлагъа, орамлагъа Махамет улуну аты аталады, ол асыралгъан джерде ёмюрлюк от джанарыкъды (газетден). Туристле бери Кавказны таурухда айтылырча ариулугъун кёрюр ючюн, не ишлерин да къоюб, ашыгъыб келедиле. (М. А.)

Бойсунган муратчы айтмла.

Ленин джарлылагъа, урунганлагъа эркинлик, иги джашау къурар ючюн, аланы ишлерин тынч, ашарыкъларын кёб этер ючюн кюрешеди, дегени къулагъыма чалышыб, эс бёлюб тынгылаб башладым.

— Ол Владимир Ильич Ленинди, — деди Умар. — Хар нени да алапат билген уллу алимди. Сизге анылатыр ючюн, къысхасы бла айтыргъа, ол ишчиле бла джарлыланы, саулай урунганланы ёкюлюдю, башчыларыды. Ленин нёгерлери бла бирге, революция этерге дейди; алай деген: не тюрлю да киши хакъ ашаучу байла бла бийлени оноуларын, патчахлыкъны къоратыб, ишчиле, джарлы эллиле бла бирге, оноуну кеслери этерге керекдиле, дейди. Къысхасы, энтда къайтарыб айтайым, урунганлагъа иги джашау болур ючюн, алагъа толу эркинлик берир ючюн кюрешеди.

Мен, кесими тыялмай: «Будай баппу да берликмиди?» — дедим. Адамла, мени таба къараб, сейирсиндиле, кими кюлдю, кими къашын-башын тюйдю, кими да джукъ айтмай тынгылады. Арабин, къуджур сорууму бердим деб, уялдым.

Алай а Умар, мени къатыма келиб, ышара-ышара, башымы сылай айтды:

— Будай баппу да берликди, хар нени да кёб этерикди, хар не да эркин болурча этерикди. Сиз бош кюлесиз, джашчыкъ кесини кёлюндегин, хар кимни неден инджилгенини юсюнден тюз сорады.

(Тохчукуланы Х.)

Бойсунган шарт айтымла.

1. Эртдеден келген таурухлагъа тынгыласанг, бурун Алибек ёзенде бусагъатдагъы таулуланы къале-пеледеги аталары-бабалары аланла тынч, кишиге хаталарын джетдирмей джашагъандыла. (М. А.) 2. Ма бюгюн къарасагъыз да, мийик ёшюню бла, бойнуна тёгюлген къутас чачы бла сыртындан тюшюб, таймаздан кёкге къараб тургъан къая сыфатлы Зулихатны кёрлюксюз. (М. А.) 3. Адамны ауурдугъу юсюнден басса, джюрек къыйналыб ишлейди. (Х. О.) 4. Бара-барыб, сёзле эски боладыла. Уруш, мурдарлыкъ, ачлыкъ, артыкълыкъ деген сёзле да алача эски болсала, бек иги иш боллукъ эди. (Х. М.) 5. «Къызчыкъ, разы болсанг, бешинчи фермада ийнек саууучула джетмейдиле, ары иер эдик. Къыйын болса, тенглеринг юретген, болушхан да этерикдиле. Таукел боламыса?» — деди председатель (газетден). 6. Бир-бирде уа, джел къара булутланы чорт къаяланы юслери бла сюрсе, неда суу бойнунда оюлгъан ташланы ташыгъан мазаллы машиналаны тауушлары чыкъса, къая гюрюлдеген таууш келе эди. (М. А.) 7. Кече уа сен эски, джау сюртюлмеген арбача джызылдай, агъач орундукугъа сыртынгдан тюшюб къарасанг, бир бёлек джулдузну санаргъа болады. (А. Х.) (153 сёз.).

Бойсунгън туракълаучу айтымла.

1. Заур джаш эсе да, ол чегетде ишлегенли, кёб затха ойлашыб тюшюннгенди, джашау аны юретир керекли къоймагъанды. (М. А.) 2. Къараджау, къалгъан ийнеклеге ушаса да, аладан сютлюдю, сютю айырылыб къалынды, халиси уа аладан узакъ башхады. (Ч. М.) 3. Кюнорта аунаб, иссилик бираз сериюн болса да, юйлени башларында къанджалла, таш орамла, юйлени къабыргъа ташлары хауаны къыздыр-

гъанлай турадыла. (Х. О.) 4. Кече болгъанлыкъгъа, хар зат, артыкъ да Гум ёзен, былайдан къолунгу аязындача кёрюнеди. (Б. А.) 5. Къушну къанаты сынса да, къуш къушлай къалады. (Х. М.) 6. Сёз Хурзук элни юсюнден башланса да, «Аталарыбызны анасы» деб, Халимат Къарачай-Черкес областха, Уллу Ата джуртубузгъа айтады. (Х. М.) 7. Къыш мамурачла табхан айю ач болса да, ол орнун къоюб кетерге, эшта, асыры ашыгъа болмаз. (М. А.) 8. Суу не уллу къобса да, не хыны джюрюселе да толкъунла, ала джагъаланы кемириб, ашаб, тас этиб, джокъ этиб къоялмайдыла. (Б. М.) 9. Тауджанны юю иги сюртюлюб, таза болса да, тышындан къарасанг, чырпа бёркню джелпегей кийгенча, ол ауаргъа хазыр болуб турады. (А. Х.) (148 сёз.).

Талай болсунган айтымы болгъан къош айтым.

1. Кюн бошалыргъа унамай, кёб къыйнаса да, биягъы къызыл ийнек Аламатны орамыны аягъындан къарады, ол къарады эсе уа, ингир болгъанды. (Б. Х.) 2. Ийнекле озуб кетиб, джолну бошатхандан сора, Марзий къабакъ эшикни къатындан орамгъа къарагъанында, орамны аягъындан кириб келген арбала бла адамланы, атланы, аланы алларында уа агъара келген ол худжу атны кёрюб, кёзлери къарангы этиб, аякъ юсюнде туралмай, алайда шиндикге олтуруб, джюрегин къолу бла баса, кёзюн орамгъа джетдиралмай талай заманны турду. (Б. Х.) 3. «Тюзню гырджыны тюзде къалса да, ит ашамаз», — деб муну ючюн айтадыла къартла. 4. Джангы пристав халкъны джыйыб, къачхынчыланы бир къаууму элге къайтыб тынчлыкълы джашаргъа эркиндиле дегенден бери, бюгюн-бюгече келедиле, — деб, Мёлехан кёз къысмай танг атдырыб тургъанлы, ийыкъ болуб келеди. (Кз. Д.) 5. Колхозну тамадалары, насыб болса, къыйын къыш болмаз, къойла кюнбетледе къауданда джубанырла, деб мурат этгендиле. 6. Биз бир джукъ бла кёлюне джетмесек, джангыз ол эди да адам, ол да меннге тюшдю², деб сени махтайды ол. 6. Къартла, тойгъа кеслери хазна къошулмасала да, ала юй башында олтуруб къарасала, алгъын джаш заманларын эсге тюшюрге боладыла. (А. Х.)

Байламсыз кѳош айтымла.

1. Кесинге иги тенг излеб кѳб кюрешме, кесинг иги болсанг, иги тенг кеси табыллыкъды. (Х. М.)
2. Танг атды, кюн тийди, тѳгереке кѳар джылтырады, Акъмангылай арлакъда чѳмелеб юре эди. (Ч. А. П.)
3. Атны аууз кѳмюклери келеди, арт аякълары бла джерни сермейди: Заур ол аман ханс ашагъанын билди. (М. А.)
4. Бойнундан шкогун сермеб алды, тюз тѳппесин тутуб атды — Мусос джыгъылды. (Х. С.)
4. Къарамлада джюз тюрю гокка ханс бла джасалгъан къалын бичен тау хауада тенгизча чайкъалады; сыртла ала кюйюз болгъандыла; чегетле, чапракъгъа бѳлениб, джюн джоппулача, чатланы, кѳолланы тышлагъандыла; акъ булутланы кѳлеккелери бир сыртдан бир сыртха кѳче барадыла. (Ч. М.)
5. Эртденбла туруб кѳарасала — итлери Джульбарс кетиб тура. (М. А.)
6. Ток берилди—чыракъла джандыла. (К. Х.)
7. Къарачайны акъ башлы мийик таулары, боюнларына дери субай ѳсген нарат терекле бла джасалыб, кѳз туурамда сюеледиле.
8. Уллу кюртню тюбюнден чыкъгъан кѳар суучукъ, кюмюшча джылтырай, бир къаяны джарылгъанына кире, бир тышына чыгъа да агъара, ѳзеннге саркъады. (Э. Х.)
9. Терен кѳаргъа атла кирлик тюлдюле—вертолѳт тутаргъа уа кѳарыу джокъ. (М. А.)
10. Къулакъла джап-джашил кийиндиле; бираздан чегет бурма чачларын тозурадды, джангы хансны татлы ийиси хауагъа сингди; гугук джарыкъ кычырыб тебреди. (Ч. М.) (159 сѳз.)

5—9 КЛАССЛАГЪА ИЗЛОЖЕНИЕЛЕ.

Изложение джаздырыуну джорукълары.

Тил ёсдюрюуге джораланган ишлени ичинде изложение джазыугъа аслам эс бёлюнеди. Бу ишни этген заманда сохталаны аууз эмда джазма тиллери, сёз байлыкълары ёседи, логика ангылары бегийди; сохтала кеслерини грамматикадан алгъан билимлерин практика иште хайырландырадыла, сёзтутушла, айтымла къурайдыла, таб келишген формаланы излейдиле.

Изложениени джазардан алгъа устаз хазырлау ишни бардырады. Алай демеклик:

1. Ал сёз бардырыу.
2. Хапарны саулай кесгин окъуу.
3. Магъаналары ангылашынмагъан неда джазылуулары кыйын сёзлени къангада джазыу, ангылатуу.
4. Изложениеге план салуу.
5. Планнга кёре хапарны аууздан айтыу.
6. Изложениени джазыу.

Устазны ал сёзю къысха болургъа керекди. Сохталаны эслерин магъаналары алай уллу болмагъан затлагъа иймей, баш магъаналада тыяргъа керекди. Устаз бир талай сёз бла бу хапар неда юзюк къайдан алыннганын, авторну эмда чыгъарманы темасын ачыкълайды. Бу затланы сохтала кеслери да биле эселе, талай соруу бериб, билимлерин бегитирге керекди. Устаз кесини ал сёзюнде сохталаны эслерин эм керекли, магъаналы джерге буругъа керекди.

Изложениени текстин устаз кесгин, ашыкъмай, таб ауаз бла окъургъа керекди. Окъугъан сагъатда тохтаб, комментарийле бериуню тюзге санамайбыз.

Къангада сохтала биринчи тюбеген кыйын сёзле, оборотла джазыладыла. Бир кѣауум сёзлени магъаналарын а аууздан айтыб ангылатыргѣа боллукъду.

Изложение джаздыра, магъанасын ангылаб, кереклисича ачыкѣлауда планны уллу магъанасы барды. План сохталагѣа текстни магъанасын ачыкѣларгѣа бек болушады. Текст талай ууакъ кесекге бѣлюнеди. Алай а хар юзюкню кесини энчи магъанасы болургѣа керекди. Юзюкге ат аталады, аты кѣангагѣа джазылады, ол халда кѣалгѣан юзюкле бла да иш барады.

Сохтала кеслери (аууздан) хапарын айтхан заманда планда унутулуб кѣалгѣан талай зат ачыкѣланыргѣа да боллукъду. Быллай ишни этилгени текстни магъанасын сохтала иги ангылар ючюндю, эслеринде хапарны магъанасы кѣалыр ючюндю. Аны бла бирге сохтала бу темагѣа изложениени джазаллыкѣлары бла кѣаллыкѣлары устазгѣа ачыкѣ болады.

Изложение джазаргѣа хазырланыуда тыйыншлы текстни табыуну магъанасы уллуду. Текстни магъанасы бла тынч ангылашынмакѣлыгѣы сохталаны джылларына кѣре болургѣа керекди. Текстде уллу синтаксис конструкцияла, сохтала танымагѣан, билмеген, кыйын сёзле болмазгѣа керекдиле.

Хар текстде ариу халиге юретиуню шартлары болургѣа керекди. Ата джуртубузгѣа суймеклик, табигѣатны кирсизлигин сакѣлау, халкѣла арасы шолукъну джакѣлау, халкѣларыбызны, джигер адамларыбызны тарихлерин ачыкѣлау хар бирибизни баш борчубуз болгѣанын чертген магъана хар текстде сакѣланыргѣа керекди.

ЕТГЮР КОМАНДИР.

Кѣасайланы Муссаны джашы Осман 1917 джылда Хурзукда туугъанды. Ол, Микоян-Шахарда рабфакны бошагъанлай, Совет Аскерге кѣуллукъ этерге кетгенди. Анда окѣуб, лейтенант болуб чыкѣгъанды. Урушну ал кюнлеринде огѣуна ары кетгенди. Осман Белоруссияда урушлада болгъанды. Былайда ол джети солдаты бла нѣгерлеринден юзюлюб кѣалады. Джауну ортасындан чыгъаргѣа мадар болма-

гъанында, кеси партизан отряд къурагъанды. Аны батырлыгъы, джигитлиги бла отряд уллу полк болгъанды. Осман Могилёв областной подпольный обкому бла бирге ишлейди. Ол капитан чын алады. Партизан полкга командир болады. Ётгюр командир — Къасайланы Осман, джигитлик, батырлыкъ кёргюзюб, Ата джурт урушда 1944-чю джыл махтаулу ёлгенди.

(Лайпанланы С.)

ПЛАН.

1. Къасайланы Османны туугъан джери, окъугъан джери.
2. Совет Аскерде къуллукъ этию.
3. Уруш.
4. Партизан отряд.
5. Партизан полкну командири.
6. Ётгюр командирни джигитлик этиб ёлгени.

АКЪМАНГЫЛАЙ.

Ач ана бёрю уугъа барыргъа тебреди. Аны юч бёрю кючюгю да джоппу болуб бир-бирлерин джылытыб джата эдиле. Ол аланы джалады да, джолгъа чыкъды.

Джазгъы март ай келген эди, алай болса да кече терекле, декабрдача, бузлаб, чыкъырдай эдиле, не аз да тилинги чыгъаргъанлай, чимдеб тебрей эди. Ана бёрюню къарыуу кетген эди; ол не гитче таууш-чукъдан да илгене эди, ол болмагъан заманда уясында балаларына ким болса да тиер деб къоркъуб, алагъа сагъыш этгенлей турады. Аны адам эм ат аякъ басхан ызланы ийиси, дюккючле, къаланнган отунла, мешхут акъгъан къара джол—бары да къоркъута эдиле; анга тереклени къарангысында адамла сюелиб тургъанча, чегетни ары джанында итле улугъанча кёрюнедиле.

Джаш заманы кетген эди, джыйылагъаны да къарыусуз болгъан эди, ол себебден тюлкю ызны ит ызгъа санагъанлары да бола эди, бир-бирде таб джангылыб джолдан аджашыб да кетиучен эди, джаш заманында уа аллай затлары джангыз да болмаучан эди.

(А. П. Чехов.)

ПЛАН.

1. Бёрюню уугъа тебрегени.
2. Балалары бла сүйюнүю.
3. Март айны суукълугъу.
4. Бёрю къартая башлагъанды.

АТЫЛГЪАН.

Москваны зоопаркында бир аслан төрт балачыкъ табхан эди. Аналары алагъа не эсе да къарамады. Не къатларына бармады. Биринчи кюнлеринде огъуна аслан балачыкъланы ючюсю ёлдюле. Төртюнчю кючюкчюкню мен кесиме алдым. Анасы къарамай, атыб къойгъаны ючюн мен анга «Атылгъан» деб атадым. Биз анга эмизик бла аш ашата эдик. Атылгъанны мен, джашым Толя, аны тенги, мени къарнашым, ол огъай эсенг, Пари деген итчигибиз да бек сие эдик. Пари бла Атылгъан шохла болуб, тоб, бугъунчакъ ойнай эдиле.

Джылы кюн болса, биз, Атылгъанны да алыб, орамгъа чыгъа эдик. Биз орамда, арбазда, скверде айлана эдик. Атылгъан тынч, акъырын джюрюй эди. Орамлада адамла аны бир-бирлерине кёргюзюб, кычыра эдиле. Трамвай джюрютюучюле, трамвайланы тохтатыб къарай эдиле.

ПЛАН.

1. Джангы туугъан төрт аслан балачыкъ.
2. «Атылгъан».
3. Уллу юйдегиде шохлукъ, Атылгъаннга сүймеклик.
4. Орамлада айланыу.
5. Адамланы сейирсиниулери.

КЪУШ БЛА КИШТИК.

Элни кыйырында кюнтурушда киштик балалары бла ойнайды. Джазгъы кюн аланы джылытады. Сора, джукъ билмей тургъанлай, бир уллу къуш кёрюндю. Таш тюшгенча, мийикден тюшдю. Бир баланы алды. Къуш ёрге кёлтюрюлгюнчю, киштик къушха илинди. Къуш киштикни баласын ийди. Киштикни кесин а къаты бууду. Экисини арасында не ёлтюрюу, неда ёлюу къазауат ачылды. Къушну

къарыулу къанатлары, кючлю бурну, къынгыр тырнакълары киштикни терисин джыртдыла, бир кёзюн алдыла. Алай бол-ъанлыкъгъа, киштик эрлигин тас этмеди. Джити тырнакъларын къушха батдырды, энди хорлай башлады. Алай болса да, киштик арый башлады, къуш а къарыулуду. Киштик арт къарыуун джыйды. Къушну юсюне секирди. Олсагъатлай къушну бойнундан къабыб ёлтюрдю. Сора, кесини джараларын унутуб, баласын джалаб башлады.

(Л. Толстойдан.)

ПЛАН.

1. Киштик балалары бла кюнтурушда.
2. Къуш кёрюндю.
3. Къуш бла киштикни кюрешлери.
4. Киштикни джигитлиги.
5. Ана кёлю балада.

ДЖУР БАЛАЧЫКЪ.

Шкогуму бойнума атыб, Добар да биргеме, къой къошдан тигелеб келе эдим.

Мени да илгендире, кёкенлени тюбюнден чартлаб, джур балачыкъ чыкъды. Ол асыры къоркъгъандан джунчуб, аллына бир, артына эки кере чынгады да, кесин джазыкъсындырырча, сын къатыб, мыдахланыб, кёзюме къарады.

— Менден къоркъгъанмы этдинг? Къоркъма, мен сеннге тиерик тюлме! — дегенимде: «Хо, ийнандырырса, ётюрюкчюню шагъаты къатында, тиймезлигинги шкогунг бла Добарынг да айтадыла» дегенча, ёлюм къара къачыб, кёзюмден ташайды.

Шкогум бла Добарны малланы джанлыдан сакълар ючюн тутханымы билмей, джурчукъну менден къоркъгъанына бек ачыдым. Джанлыны ауузун, аягъын байлаб къояргъа башха мадарым болса, Добарны ычхынмазча, кючлю байлаб, шкогуму да сындырыб отха атыб къояргъа кёлюм бла разы болдум.

(Батчаланы А.)

ПЛАН.

1. Джур балачыкъ къайдан чыкъды?
2. Аны джунчугъаны.

3. «Мен сеннге тиерик тюлме».
4. Джур балачыкъны не къоркъутду?
5. Шкоок бла Добар меннге неге керекдиде?

УЧАРДАН АЛГЪА.

1961-чи джыл апрелни 12-чи кюню. Кюнню таякълары шош юнню ичинде джукъа терезе джабыудан кючден ёте эдиле. Былайда, орундукъда бир адам джукълай эди. Аны аты бир талай сагъатдан дуниягъа белгили болду.

Къатындагъыла бары да къыйнала эдиле. Ол адамгъа адам улуну историясында биринчи болуб космосха учаргъа керек эди. Шош комнатагъа врач кирди.

— Заман болду турургъа, Юра!

Ол адам кёзлерин ачыб ышарды. Юрий, орундукъдан секириб туруб, эртден гимнастиканы этди.

Акъ халатлары бла адамла келиб, анга космонавтны кийимлерин кийдирдиде. Хазырланыу бошалды. Кесини джолдашлары бла Юрий Гагарин космодромда уллу космос кемеге барды. Былайгъа инженер, илму адамла, ишчиле джыйылгъан эдиле. Ала-ны къол къыйыналары адамны космосха учарча этгендиде. Юрий ала бла саламлашыб айырылады. Барысы да анга ашхы джолгъа, къууанч бла къайтхын дейдиде. Лифт аны ракетаны башына, космонавтны кабинасына кёлтюрдю. Юрий дагъыда къолларын силкиб, кемени ичине ташайды.

Бир талай минутдан «Восток» кеме от булутдан джуддузлагъа кетди.

(Журналдан.)

ПЛАН.

1. Апрель кюнню таякълары.
1. Заман ашыкъдырады.
3. Хазырлау бошалды.
4. Юра, къууанч бла къайтхын!
5. «Восток» джуддузлагъа кетди.

АХМАТ КЪАЯ.

Уруп ёзенден тик таугъа кючден-бутдан танылгъан тар джолчукъ барады. Аягъынг тайгъанлай, джити ташланы юслери бла сылджыраб, ёзенде кё-

мюклениб баргъан суугъа тюшериксе. Бир джанынга бурулгъанлай, джолчукъ, мурсала битген талагъа чыгъыб, анда бошалады. Таланы тегерегин тик къаяла алыб турадыла, ол себебден былайда джел болмайды, джылыды.

Былайда къара сууну тегерегине таш тешелгенди, къачан эсе да юй къабыргъаланы оюлгъан кесеклери турадыла. Элден къалгъан быладыла. Айтыугъа кере, ол элни адамлары, Акъ сууну джагъасында джашагъан бийге бойсунургъа унамай, былайгъа аны ючюн келиб тюшгендиле.

Лаба суу, къааялы ёзенден ычхыныб, тюз джерлеге чыкъгъан джерде акъ ташдан къая барды, айтыугъа кере, ол къаягъа былайда джашагъан сюрюучю Ахматны аты аталгъанды.

Ол къааяны башындан таулары киришлери кёрюнюб турадыла, аланы бир къыйырлары кёкню кёлтюрюб тургъанча кёрюнеди, башха къыйыры уа алашадан алаша бола келиб, дуппурлу тюзде бошалыб къалады. Былайы джашаугъа алаамат джерди: чегетледе болмагъан кегет джокъду, учсуз-къыйырсыз отлау джерле, таза суула, битимли джерле. Совет адамла былайда таб джашау къураб джашайдыла.

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

ПЛАН.

1. Тар джолчукъ.
2. Эл орун.
3. Сюрюучю Ахмат.
4. Джашаугъа алаамат джер.

КЪАРА КЁЛ ДЖАГЪАСЫНДА.

Теберди шахарны арасында, Къара кёлню джагъасында, мазаллы наратладан бир джыйын барды. Бу сейир терекле къачан эсе да Теберди ёзенде джашагъан адамланы ёлюмден, джесирликден къутхаргъандыла деб, айтыу джорюйдю.

Бу джерледе эртделеде аланла джашагъандыла. Тик таулада джерни къазыб, кенделен баразала этиб, алада арпа ёсдюргендиле, терекле салыб, кертме джыйгъандыла. Бал четенле тутхандыла.

Кёк джайлыкъла мал сюрюулеге, джылкылагъа тарлыкъ этгендиле. Чегетледе мазаллы доммайла айлангандыла, кийик къабанла, тишлери бла джерни къаза, кийик эчкиле бла буула да чегетни иеси болуб джашагъандыла.

Къобан, Теберди ёзенледе, Гум, Инджик сууланы джагъаларында тегереклери таш буруула бла беиген улуу шахарла болгъандыла. Кюпселе, джолоучула тохтаусуз джюрюген, ауушла бла Рум къралгъа элтген джолланы джер-джерде сакълауулла сакълагъандыла. Солургъа джараулу ариу джерледе чыммакъ акъ клисалагъа джолоучула сейирсиниб къарагъандыла. Ол клисаладан къонгурау таууш келиб тургъанды...

Бурунгу аланланы осиятларына кёре, ол наратланы ичинде сауут ачаргъа, адам къан тегерге, туюшюрге болмайды.

Бу тереклени хапарлары бютеу дунягъа белгили болгъанды. Джыл сайын Тебердиге кёб къралдан адамла келиб Къара кёлню къатында наратлагъа барадыла. Бюгюн бютеу областны адамлары, аланланы осиятларын унутмай, табигъатны ариулугъун сакълайдыла.

(Байрамукъланы Х., Пензиков Ю.)

ПЛАН.

1. Къара кёлню джагъасында наратла.
2. Аланла.
3. Былайда къаллай джаныуарла болгъандыла?
4. Шахарла бла клисала.
5. Аланланы осиятлары.
6. Аланланы осиятлары бусагъатда тындырыламыды?

КЁГЮРЧЮН.

Кёбдюле ариу къанатлыла-джырлаучула, кыычырыучула, мурулдаучула, сызгъырыучула, хауада учханла, джерде джюрюгенле, сууда джюзгенле. Хар барыны бирер тюрсюню, кыылыгъы барды: кими хайырлы, кими хаталы, кими огъурлу, кими огъурсуз, кими ариу, кими эрши...

Алай а кёгюрчюнча суююмлюню, аныча илешни,

тазаны табаргъа кыйынды. Тынчлыкъны, рахатлыкъ джашауну белгисине санайды халкъ аны.

Къалгъанлагъа да бередит халкъ бирер ышан. Сёз ючюн, гугурукъ кычырса, къонакъ келеди дейдиле, чаукала хахайласала, джауаргъа этедиле.

Мурат Нарсанада джашагъан сагъатда шох эди кёгюрчюнле бла. Джыйырма чакълы огъурлу къанатлысы бар эди кёгюрчюн уяда. Аладан экиси — эртден тургъан, юйюрсюнуб бошагъан кёгюрчюнлерин, аджашыб айланганланы да биргелерине тагъыб келе эдиле.

Кюн сайын аш-суу бериб, тутуб, башчыкъларын сылаб, аякъларына къанатларына къараб учуруучан эди Мурат.

Талай кёгюрчюн алапат ойнаучан эди таза кёкде, чёмелиб-чёмелиб, къанат таууш этдириб. Энишге тюше тебрегенлени Мурат кыймай эди къонаргъа, сызгъырыб, къол къагъыб, ызларына учура эди.

(Чотчаланы М.)

ПЛАН.

1. Къанатлыла — джырлаучула.
2. Кёгюрчюн.
3. Халкъда ышанла.
4. Муратны шохлары.
5. Сейир оюнла.

В. И. ЛЕНИННИ СУРАТЫ.

Келгенимде, Заура, китабларын да кёкюрегине къаты кысыб, нелени эсе да мурулдай, юй тюбюнде ёрге-энишге бара тура эди. Мени кёргенинде, не эсе да хыйла ышарды, сора, этиучюсоча, эрлай меннге шиндик салыб олтуртду. Дерс этиб башладыкъ. Джазабыз, сёзлени, Заура айтханлай, джиклерин табыб, къурамларын айырабыз. Эслейме: Заураны эси кыйры эсе да кетибди — джангылады, дагъыда зелеб тюзетеди. Кеси уа къарамын дженгил-дженгил стол тирелиб тургъан къабыргъагъа джибереди.

Къарамын ызладым. Къабыргъада, гитчерек, ариу оюулу рамкачыкъда В. И. Ленинни сураты тагъылыбды. Рамканы башы бла акъ харчыкъ атылгъанды, тюб къабыргъасы уа, мияланы къобарыб этген болурла, кызыл лентагъа чырмалгъанды. Энишге-

ракъда, къабыргъагъа бегитилген тапхачыкъда, кьошунчукъ салыныбды, анда да кенг чапракълы ариу гокка ханс ёседи.

Мен суратха къарадым. Саулай адам улугъа эм багъалы, эм сыйлы адам. Ленин акка. Акка дерча да тюлдю, къуру да джашлай тургъан адам. Ангылы кёзлерин джумаракъ этиб, бизге ышарыб къараб турады. Ма бусагъат, кёз кысыб, бизге нени эсе да сорлукъча, меннге алай кёрюндю.

«Совет байракъны бояуу кызыл некди?», неда «пионер галстукну юккыйыр учу нек барды?» — дерик болурму? Алагъа уа джууаб эталлыкъма.

(Сылпагъарланы К.)

ПЛАН.

1. Дерс этиб башладыкъ.
2. В. И. Ленинни сураты.
3. «Совет байракъны бояуу кызыл некди?»

ЗАМАНЫНДА ТОЛТУРУЛГЪАН АМАНАТ.

Атлы, атыны чабханын бузмагъанлай келиб, штабны аллында тохтады. Секириб джерге тюшюб, ат аныкы болмагъанча, орамда къоюб, кызыу атлаб, басхычладан ёрге чыгыб, юсюнде сюелген часовойгъа, джанындан чыгъарыб бир къагъытны кёргюздю. Часовой, къагъытха къараб, башын силкгенлей, ол адам эшикни дженгил ачыб, ашыгъыш штабха кирди.

— Меннге комиссар Писарев керекди, — «къайсыгъызсыз» деген магъанада стол джанында олтургъан экеуленнге кёзюу-кёзюу къарады. Аланы бири, кемсиз саубитген къара шинли адам, ёрге къобуб:

— Не керекди, къайсы частданса? — деб сорду.

— Мен ашыгъыш донесение бла келгенме!

— Писарев менме, — деб комиссар, узалыб джашны кьолундан пакетни алыб, ызына олтурмагъанлай, аны ичинде бюклениб тургъан къагъытны ачды. Къагъытда былай джазылыб эди:

«Отделни комиссарына джолдаш Писаревге.

Сизден келген бла Къарачай-Черкес эскадронлагъа юч джюз партизан къураб кьошханбыз. Былайда аслам кюч болгъанын сезебиз, Шкуро, сизге

чабаргъа деб, 5 мингден артыкъ аскерни Бешлеевка стансеге джыйыб башлагъанды. Разведка табхан хапаргъа кёре, бирсикюн танг аласы бла Шкуро Уллу Стансеге кирирге мурат этеди. Биз былайда къалыб кетсек, сизге тиерик тюлдю. Буйругъугъузуну бизни келечибиз бла къайтарыгъыз.

13 август. 1918 джыл, Гутякаров, Санни».

Комиссар, къагъытны окъуб бошаб, тюше башлагъан чачын къолу бла сылай, орнуна олтурду. Джууаб сакълаб, аллында сюелиб тургъан джашха къараб, Писарев:

— Атынг неди?

— Ибрагим...

— Черкеслимисе?

— Огъай, къарачайлыма...

— Ким эсенг да, сеннге салыннган аманатны заманында толтургъанса, сау бол, — деди.

(Къобанланы Д.)

ПЛАН.

1. Атлы.
2. Донесение.
3. Шкуруну аскери.
4. «Аманатны заманында толтургъанса».

АТА ДЖУРТ.

— Сиз къайда туугъансыз?

— Къайда ёсгенсиз, школгъа къайда барыб башлагъансыз?

— Картада ол джерни кёргюзаллыкъмысыз?

— Ол сизни гитче джуртугъузду. Бютеу гитче джуртла бир-бирлерине къошулсала, уллу Ата джурт — Совет Союз болады.

— Ол асыры уллудан аны бир къыйырында танг атса, башха къыйырында кече ортасы болады. Шималда джерни къар джабыб тургъан заманда, Шаркъда терекле чагъыб турадыла, тюзледе нартюх, будай орнатыргъа заман болады, тенгизде уа джууунургъа да болады.

Бизни къралны бир къыйырындан бир къыйырына поезд бла барыр ючюн, талай кюн керекди. Ол къадар джолну джаяу барыргъа тюшсе уа? Сизни

акъылыгъыз бла къаллай бир заман керекди? Джылдан азны уа бармаз адам аллай бир джолну.

Совет Союзу бютеу бир ызгъа ким кѣрген болур?

— Иги да дейсе, космонавтла!

— Бизни джерибизде бек кѣб совет адам джашайды, урунады: оруслула, украинлыла, белорусла, юзбеклиле, къазахлыла, татарлыла, грузинлиле, марийлиле, къабартлыла, малкъарлыла, къарачайлыла дагъыда кѣб тюрлю миллетле. Бизни къралыбызда ненча тюрлю миллет джашагъанын билемисиз? Джюзден аслам!

Аланы тиллери, адетлери башха болгъанлары заран салмайдыла! Ала бары да бир уллу совет юйдегидиле, бир уллу Ата джуртну сабийлеридиле. СССР-ни сабийлеридиле!

(Г. Гродненскийден.)

ПЛАН.

1. Сиз къайда турасыз?
2. Уллу Ата джурт — Совет Союз.
3. Шимал бла Шаркъда джылны чакълары.
4. Бизни къралны уллулугъу.
5. Джерибизде джашагъан 100 тюрлю миллет.
6. Уллу Совет юйдегини сабийлери.

ВОЖДНУ КАБИНЕТИ БЛА ЮЙЮ.

Кремль. Кѣбню кѣрген, кѣбню сынагъан къарт, алай а кюнден кюннге джашнаб баргъан Кремль. Бизни къралны хар бир адамына багъалыды ол, артыкъсыз да бир талай заманны анда барыбызгъа да багъалы адам — бютеу урунганланы суйген бачамасы В. И. Ленин джашагъаны, дунияны башында биринчи социалист къралгъа былайдан башчылыкъ этгени къонакъланы да кесине тартады.

1918 джыл март айны чууакъ кюнлерини биринде Россияны бурунгу столицасы Москва джаш Совет къралны ара шахары болады. Правительство, Петрограддан кѣчюб, Кремлни акъ къалаларында орналады. Совнаркомну председатели В. И. Ленин, ол кюнледен башлаб, къыйын ауруб ишден айырылгъынчы, былайда ишлегенди. Бютеу дуниягъа белгили ёлюмсюз чыгъармала джазгъанды былайда.

Андан бери Кремлде кѣб зат тюрленнгенди, джангыргъанды, ѳзге В. И. Ленинни аты бла байламлы затла бюгюн да, ол кѣюб кетгенча, тюрленмей турадыла. Ильични кабинети, джашагъан юю энди адамла талпыб, кѣрюрге ашыгъыб келген музейди.

Юйню кѣабыргъасында В. И. Ленинни ишлей тургъан сураты салыннган мемориал кѣангада «Бу юйде 1918 джыл мартдан 1923 джыл майгъа дери Владимир Ильич Ленин джашагъанды эмда ишленгенди» деб джазылгъанды. Ичине кирирни аллы бла, бери келгенле бу джазыуланы окъуй, бачамабызны суюмлю тюрсюнине кѣарай, иги кесекни турадыла.

(Блимгъотланы М.)

ПЛАН.

1. Кремль.
2. В. И. Ленинни джашагъан, ишлеген джери.
3. Юйню кѣабыргъасындагъы джазылгъан сѣзле.

НАЗИФАТ.

Назифатны ариулугъуна кѣз джетдирмеген, неда аны юсюнден сѣз сѣлешиб, анга кѣулакъ салмагъан адам болмаз, алай а Назифатны тюз кѣатына келиб, джууукъдан кѣарамагъан адамны аны керти болумундан, бетини ариулугъундан толу хапары боллукъ тюлдю. Назифат джыйырма бла эки джылы толгъан джетген кыз эди. Аны, ортадан гитчеге тартхан, бузукъсуз ишленнген бетини акълыгъы адамны кѣзюн алдарча, мангылайындан башлаб, сакъалыны учуна дери бир тукъум бир ариу тюрсюнде эди. Узун кѣара кѣашларыны тюбюнде азчыкъ сѣдегейирек ишленнген кѣзлери, кѣатапача, джумушакъ, тау сууча, кирсиз, джайгъы кюнча, джарыкъ эдиле. Бузукъсуз ариу ишленнген бурну бла джаягъы бир-бирине джетген джерде, ким эсе да кѣаламы бла салыб кетгенча, кѣара сепкилчик кѣрюне эди. Керти ышарса уа, аз моруракъгъа тартхан ариу, чыммакъ, джылтырауукъ тишлери кѣрюне эдиле. Бир джеринде бузугъу болмагъан санлары, чыбыкъча, ингичке бели, аз узунуракъгъа тартхан чыммакъ-акъ бойну, кемсиз узун да болмагъан, бир кесек бурмагъа тартхан кѣап-кѣара кѣалын чачы Назифатны ариулугъуна джангы шагъатлыкъ болуб чыгъа эдиле.

Тенглерини ортасында селешген тауушу ауазыны ариулугъундан айырылыб къулагъынга артыкъ ачыкъ эшитиле эди. Алай а Назифатны неден да бек къалгъанладан ариу кёргюзген адамлыгъы эди. Джарлыланы джазыкъсына билген, онгсузну джакълай, анга болушургъа излеген, тенглерине халал джюрек бла къарагъан, зарлыкъны, сёзню джюрютмеген, ишге джигер, юй джумушда кирсиз, хар бир затха джюреги бла суюб тырмашыргъа кюрешген Назифат аллай къыз болуб ёсе эди.

(Къобанланы Д.)

ПЛАН.

1. Назифатны ариулугъу.
2. Адамлыгъы — эм баш ышаны.
3. Назифатны ашхы шартлары.

КЪЫЗЫЛ АСКЕРЧИНИ КЪУТХАРЫУ.

Джайгъы кечени уюб тургъан шошлугъун ачы кычырыкъла, шок атылгъан тауушла терк чачдыла. Андан сора дагъыда бир инджиулю кычырыкъ...

...Тау элни кыйыр сюреминде, къазакъ бёрюча, къая тюбюнде кеси джангыз сюелген юйчюкню эшигин ким эсе да тёзюмсюз тебериб ачыб, босагъадан атлар-атламаз бауурундан джыгъылды. Къызыл аскерчи... кеси да джаралы!

Къарт Ансар, юйню иеси, бир сёз да айтмай, джаралы солдатны юйге гузаба суйреб, таша джерге джатдырды да джер тюбюне элтген гитче эшикчикни юсюн мурджар салам бла деменгили джабды. Бир кесек замандан а, юйню къадауун сала, бери айланганлай, арбазда ауур аякъ тауушла эшитиледиле. Андан сора эшик, чачылыбмы тебреди, арабин, дерча, хыны къагъылды. Шокну арт джаны аяусуз урулду эшик къангагъа. «Эшикни ачыгъыз!» — деген тауушла зынгырдатадыла терезелени.

Ансар эшикни къадауун ача тебрегенлей, босагъа юсюнде къан тамчыланы эследи. «Джабылдым... Не этейим? Билликдиле!» — деген оюмла мыйысына чанчылдыла. Терезе тюбюнде бычакъны кёргени бла тенг, башын къутхарыр акъыл кысха кирди. Бычакъны сермеб... сол къолуну бармагъын сылды, къолуна юй мюйюшде джаркъаны алыб, эшикни

къадаууна къанай тургъан бармагъыны къанын джагъыб ачды. Ол бары бир кесек заманны ичинде болду.

(Мижаланы Б.)

ПЛАН.

1. Ачы кычырыкъла.
2. Джаралы аскерчи.
3. Ансарны мадары.

ТАШ ДЖАШЧЫКЪ.

Дагъыстанда бир уллу къумлу тюз барды. Ол тюзню ортасында бир таш къалау барды, кеси да юсюнде джамчысы, башында бёркю болгъан адамгъа ушайды. Халкъ айтыудан, ол таш къалау былай болгъанды. Къаты джюрекли Тимур кесини аскерчилери бла Дагъыстанга киргенди. Ол Каспий тенгизни къуру джагъасы бла, ташлы къаяла бла келгенди. Бары да суусабдан ёлюрге джетгендиле. Джан-джанына суу келтирирге караванла джибергендиле, алай а суу бир джерде да табылмагъанды. Аскерни ичинде тынчыкъ бузулгъанды. Тимур суугъа ийген караванланы тамадаларына кеси соруу этгенди. Аланы айтханларына кёре, Дагъыстанны джоллары кыйындыла, адамлары чегетлеге кетгендиле. Аланы ичинде бири къаяны ташасында бир сюрюучю джашчыкъны кёргенин, алай а ол сууну кёргюзюрге унамагъанын айтхандыла.

Сюрюучю джашчыкъ душманлагъа суу ичирирге унамагъанды. Тимурну буйругъу бла сюрюучю джашчыкъны келтиргендиле. Тимур джашчыкъгъа суу чыкъгъан джерни кёргюзюрге буйрукъ бергенди. Кёргюзмесе уа, кыйынлыкъгъа джолугъурун билдиргенди. Джашчыкъ кёргюзмегенди. Тимур аны аркъанла бла кесек-кесек этиб чачаргъа буйрукъ береди. Тимурну аскерчилери аны буйругъун толтургъа чабхандыла. Тимурну аскерчилери анга тийгинчи ол, душманнга къараб тургъанлай, таш болгъанды да къалгъанды.

(Къумукъ легенда.)

ПЛАН.

1. Дагъыстанда къум тюз.
2. Адамгъа ушаш таш къалау.

3. Тимур.
4. Дагъыстанны джоллары.
5. Сюрюучю джашчыкъ.
6. Тимурну буйругъу толмады.

БУГЪОУЛА.

Къанаматны нёгерлеринден экеулен айырылыб, биргесине Бийнёгер бла Семен къалыб, суу джагъаны ызын ёрге айланганларында, тийреледе тауукъла кычыра тебредиле. Джулдузла бир-бир джукъланыб башлаб, Ёксюзле джанындан тангны бурну кёгере тебреди.

Уллу джолдан арба джыгылдагъан, эшекге хыны этген тауушла келе тебредиле. Джагъа тийреден гырджын кюйген ийисни огъары эртден аяз къачхынчыланы бурунларына кийириб ач болгъанларын билдире, аууз сууларын келтиреди. Семен, аякъларына къадауланган бугъоуну арасындан чабыр бау бла тагъыб, джерге сюрелмезча, къолуна алгъанлай, кишен салынган атча, ууакъ-ууакъ кюреше барады. Алай болгъанлыкъгъа, бугъоу инчиклерин ашаргъа къалыб, баралмай тохтагъанында, эки нёгери да эки джанындан кириб, арыгъынчы бир кесекни элтдиле.

Джолгъа чыкъгъанларында, адам ишекли болма-сын деб, эки нёгери эки джанындан кириб арыгъанларында, аны тенгли акъыртын барыргъа кюрешдиле. Алай болса да бугъоуну инчикни кысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачыханларында, Семен, не кюрешди эсе да, дженгил-дженгил тохтамай баралмады.

Къанамат, эрлай кёлек эзнуден джыртыб, Семённу къатына олтуруб, къанагъан инчиклерини ачыгъаны бир кесек сериюн болуб, нёгерлери да болуша, тауланы башы саргъалыргъа, ач, суусаб болуб, къара тер басханлай Къанамат джашагъан дорбун тюбуне чыкъдыла.

ПЛАН.

1. Къанамат бла нёгерлери.
2. Къачхынчыла.
3. Бугъоула.
4. Семённга болушлукъ.
5. Къанаматны дорбуну тюбуне джыйылыу.

ТЕНГЛЕ.

Аскерни аллы кёзлеу суучукъгъа джетгенлей, уллу тауушлу сыбызгъы бла солургъа тохтагъыз деб билдирди.

Барысы да суучукъну къатына джууукълашыб, сауутларын боюнларындан алдыла. Быланы ичинде чуваш учитель, чабышыуда, къобуз согъууда биринчи орунну алыучу джукъа битген къансыз Шапталов, тенгликни суйген, орта бойлу колхоз бригадир Дугужев, тулпар санлы, орусча чалдырыб сёлешген, Терк башындан тартынчакъ тегейли Сарджон, чамы бла нёгерлерини кёюн ачыучу азербайджанлы Бабаев, ол ротаны политругу, украинлы Карачун, къарачайлыла Топчукъ, Шакъман, Къыямыт, Науруз, Аскер, Хамзат, Къурман, Далхат, тенгликни асыры излемей ауурсунуучу Джарашды, темирчи татарлы Мустафин, дагъыда кёбле бар эдиле.

Тышындан къарагъан благагъа тиллери башха алты-джети тюрю миллетден келген адамладыла дерик тюл эди.

Была бир-бири тиллерин ангылагъан, бир-бирини къылыгъын, халилерин билиб, эблери келиб джашагъан къарнашлагъа ушайдыла. Бири кюлгеннге къалгъанлары да ышармай болмайдыла. Была аскерде къуллукъ этгенли эки джыл болады. Кёбюсю, юйге кетер заманлары джетгенинде, къалай айырыллыкъларына къайгъылы бола башлагъандыла. Юйлерине кетген сагъатларында не сылтау бла да кеслери айтханнга къаратыб, бир-эки суйген тенглерин кеслери барлыкъ джерге элталсала, быланы бусагъатда андан уллу сагъышлары джокъду.

Аскерде джорукъ тынч тюлдо. Алай болса да, кенг адамланы къой эсенг, миллетликлери, тиллери башха адамланы да аскер къуллукъча татлы къарнаш этиб бир-бирлерине суйдюрген зат табылмаз.

(Хубийланы О.)

ПЛАН.

1. Аскер джашла солугъан кёюулеринде.
2. Аскер къуллукъ бирикдирген къарнашла.
3. Аскерчилени муратлары.

БЁРЮЛЕ БЛА УРУШ.

Колхоз сюрюуню ызчы итле сакълай эдиле. Ала-ны тамадалары ызчы ит Хайбер эди. Бир джолда гитче къозучукъ аягъын сындырыб, сюрюуден арт-ха къалгъан эди. Хайбер, аны эслеб, къозучукъну из-лерге кетди. Ол, къозучукъну табыб, акъыртын сюрюуге сюрдю. Сюрюу узакъда тюл эди. Билмей тур-гъанлай дуппурну артындан джыйын джаллы чыкъ-ды, ол ачдан ёле эди. Аны ичинде беш ана бёрю бар эдиле. Хайберни тюклери юсюнде, чыгъанакълача, ёрге турдула. Ол тауушсуз сынгсыды. Бёрюле бла аны орталарында терен эмда тар джар бар эди. Бёрю-ле, ишексиз, чабаргъа хазырлана эдиле. Къалгъан бёрюле джарны бирси джаны бла, артындан келиб, чабаргъа муратда эдиле. Хайбер дженгил огъуна джарны юсю бла секирди. Ол ёшюню бла бёрюню кючлю урду, бёрю джарны тюбуне тёнгереди. Хай-бер экинчи джаууна чабды. Ол къара бёрюню тама-гъындан бууду. Бёрю мийикден джарны ичине кет-ди. Хайбер дагъыда ызына чынгады. Ол, къозучукъ-ну аллында тохтаб улуду. Хайбер кесин къалгъан бёрюле бла къазауатха хазырлады. Аны улугъанына дуппурну артындан уучу итле къарадыла, ала сюрюуню сакълагъан итле эдиле.

Итле кеслерини башчыларыны чакъырыууна чаб-дыла. Ма быллай эди Хайбер, колхозну сюрюуюн сакълагъан итлени башчысы.

Хайберни талай замандан сора совет чекни душ-манладан сакъларгъа ашыргъан эдиле.

ПЛАН.

1. Артха къалгъан къозучукъгъа Хайберни къай-гъырыуу.
2. Хайберни джыйын джаллы бла сермешнюу.
3. Хайбер — ызчы ит.

ЛАГЪЫМЧЫ.

Чегетни кыйырында, мырдыда, уллу къарт те-рекни тюбюнде, бир чегет бабуш джюджекчикле чы-гъарды. Кёб турмай, ол, аланы ызындан тизиб, джа-юу джолчукъ бла кёлге алыб тебреди. Арта баргъан юкюсюн, тутуб, юйде асыраргъа алдым. Къалгъанла-ры уа, къачыб барыб, кёлге кирдиле.

Талай заман ётгенден сора, аланы бири, тюрюлю тюклери бла онглу эркек бабуш болду. Экиси уа гитче, алаша бабушчукъла — Къулачыкъ бла Къубачыкъ. Учуб кетмесинле деб, аланы къанатларын-дан бирер кесек кесиб, юй къанаттыла бла арбазгъа ийдим.

Экинчи джаз келирге, чегет бабушчукъларыбыз-гъа саламдан, биченден, мырды умурладан джер юйде орунла ишледик. Кесини орнуна талай гаккы салыб, Къубачыкъ гурт джатды.

Къулачыкъ да кёб гаккы табды, алай а гурт джатаргъа суймеди. Ол алай этгенинде, аны гаккы-ларын гурт джатаргъа излеген чубар тауугъубузгъа салдым.

Заманлары джетиб, джюджекле чыкъдыла.

Бир-эки кюнден, хауа да джылынганында, кесини къара джюджекчиклерин Къубачыкъ джюзерге алыб тебреди. Чубар тауукъ да кесини юйдегисин, къурт-къамыжакъ ашатыргъа деб, бачхала таба тизди. Эки къауум юйдегини — бирини сууда, бирини да бачхада — тауушлары эшитиледи. Суудагъы-ланы тауушлары эшитилгенлеринде, бачхаладагъыла ары мыллыктарын атдыла. Чубар тауукъ, не кюрешди эсе да, къарыу эталмай, аланы тыялмагъанына джюреги джарыла къалды.

(Батчаланы А.-М.)

ПЛАН.

1. Бабуш джюджекчикле суугъа барадыла.
2. Къулачыкъ бла Къубачыкъ.
3. Эки бабушну башхалыкълары.
4. Чубар тауукъ.

ЧЕКДЕ.

Мусса итлени бек сюеди. Ала бла ойнар-гъа табса, бир джукъ да керек тюлдо. Къайда да болсун, ит кёрсе, аны юйге келтирмей къоймайды. Ол юйге келтирген итле бары да турсала, бир ит къош боллукъ эди. Мусса школгъа кетсе, анам къойчулагъа бере да не, алай бла бусагъатда арбазда ит джокъ эди. Энди Мусса кесине джубанч табды. Кючюкчюкню мен да табдым.

— Мусса, къайдан алгъанса бу ариучукъну? Овчаркамы боллукъду? — деб сордум.

— Мант башыча, меннге джабышыб нек къалдынг? Бюгюн шахаргъа классыбыз бла киногъа къараргъа баргъан эдик. Автобусдан тюшгенлейибизге, мен бучукъну кеси джангыз кѣргенимде... Хар ким киногъа къараб чыкъгъынчыларына, мен да кючюкчюкню къатын сакълаб тургъанма, — деб хапарын айтды. — Кѣрюрсе бу къаллай ит болса да! Уллу ызчы ит боллукъду. Ызларгъа да кесим юретирикме. Анам къойса... — деб баш энишге къарады.

— Мусса, сен къоркъма. Мен аннягъа бюгюн беш алгъанымы биринчи айтыб къууандырайым да, андан сора сени кючюкчюгюнге тиймезин тилейим. Беш алгъанымы билсе, тиймезге сѣз берликди, — деб мен чабыб юйте кирдим.

Айтханымча этиб, эшикге чыкъгъанымда, Мусса итчик бла ойнай тура эди. Къатына келиб, хапарымы айтханымда, ол бек къууаныб:

— Джаша, Исса! Аны ючюн сеннге бояулу карандашларымы береме, — деб джарыды.

(Батчаланы А.-М.)

ПЛАН.

1. Муссаны итлеге суймеклиги.
2. Мусса кючюкчюкню къайдан алгъанды?
3. Гитче къарнашыны айтханы.
4. Мусса къууанды.

БЕДЕНЕ.

Дюрюню аягъына джетерге, тюз чалкъыны тюбюнден чыгъыб, бедене учду. Мен олсагъатлай тохтадым. Адамны сезиучю бедене, узакъ бармай, чатда мырышкы шаптал терекни бутагъына къонуб, меннге битди.

«Быллай зат ёмюрде болмаучан эди, не даулады экен бу менден?» — деб кѣлюме алай келиб, сагъышланыб къарагъанымда — анда уясы. Къургъакъ чѣбчюкледен чемер этилген уяны ичинде сегиз чубар гаккычыкъ. Джюрегими бушуу алыб, дюрюню да кыйырына джетдирмей, башха хыршыгъа кѣчдюм. Ол келиб уяда гурт чыгъармазлыгъын билеме —

ачыкъ джерди. «Энди җа кыйры кечерикди, хариб?» — деген сагъыш келди башыма.

Не этерге билмей, кеси кесими булджутургъа кю-реше, арлакъ кетиб, джашыртын къарадым. Бёдене мени кёрмейди, къалын хансны ичине джатыб, тыл-пыууму алыргъа да къоркъуб турама.

Кёб сакъладым. Бёдене бир заманда думп болду да кетди. Тохта, тохта! Къара! Майна, биргесине да нёгери бла кыйтыб келиб, уяны туурасына тюшдюле. Къатларына барыб къарарым келеди, алай а ма-дар джокъду.

Бир кесекден экиси да дюрюлдеб, будайны къа-лынына ташайдыла. Мычымай, дагъыда уяларына келиб, ызы бла биягъы будайгъа сингдиле. Алай бла тёрт кере джолоучу болдула. Андан кёб тёзалмай, секириб туруб, чабыб келсем — гаккычкыла джокъ. «Асто-о-о! Къалай сейирди! Джарашыб тургъан уя-сындан эрек болгъан бёденеге алай тынч кёрюннген болмаз эди. Кыйын кюнюнде болушлукъ да келди. Алай бла джашауун джангы джерге ауушдурду. Кёб турмай ол, чубар балачыкъларын чыгъарыб, аланы сабаннга джаярыкъды.

Алай кыйынды, сейирди эмда амалсыз керек-лиди джаны болгъан затны джашаугъа тырмашыуу.

(Дотдуланы Х.)

ПЛАН.

1. Бёденени уясы.
2. Джангы уя.
3. Джашаугъа тырмашыу.

КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ.

Къызыл партизанла элни кыйырындан кирирге, тамада, кичи да тыйыншлы орунларына джарашыб, джамагъат уллу орамны толтуруб, отрядны аллына буруу болуб тохтадыла.

Къанамат бла Таулан, отрядны тохтатыб, атла-дан тюшдюле. Къанамат, бир кесек алгъа атлаб, къартланы алларына келиб:

— Ассалам алейкум, джамагъат, — деб салам берди.

Бир узунсакъал къарт, таягъына таяна, къал-гъанладан эки-юч атламын алгъа чыгъыб, джама-гъатны аты бла:

— Алейкум салам, Къанамат! Сау келигиз, балаларым, огъур кюнде келигиз, джанларым. Кёб термилдик эсек да, ёлмей, кёзюбюз бла кёрдюк, — деб, кёзюнден акъгъан джыламукъ тамчыла сакъталыны юсю бла тёнгерей, къалтырагъан къолларын кенг джайыб, кюлтеча акъ сакъталын Къанаматны кёкюрегине салды...

— Джамагъат, мадар болса, айланыб барыгъызны да къолларыгъызны тутуб, къаты къучакъларыкъ эдик!

...Бюгюнню кюн сиз ёмюрюгюз термилиб тургъан эркинликни биринчи кюнюдю! Бизни багъалатыб, келгенибизге къууаныб, аллыбызгъа чыкъгъаныгъыз ючюн, берекет берсин! Бир кесибибиз биз джукъ да тюл эдик. Бизге джаулары къоратырча кюч берген, сизни эркинликге, джангы джашаугъа чыгъаргъан Ленинди! Большевикледиле!

Джамагъат! Бюгюн, тамбла болса да, былайгъа Къызыл Аскер келиб, бизни элlege, бютеу элlege, бютеу Къарачайгъа Совет властны киргенин ачыкъларыкъды! Ары дери биз, тёрт джаныбызгъа кёзкзулакъ болуб, бу эркинликни сакъларгъа керекбиз да, айыб этмегиз, артда рахат кёрюшюрбюз! — деб, атына миниб, отрядын да алыб, праулен таба айланды...

Джамагъатны джюреги кёлтюрюлюб, бу арну кюн бир-биринден айырылыб юйлерине къайтырлары келмей, кими отрядны ызындан тизилиб, кимн да орам-орамдан къараб тургъанлай, Ибрахим, прауленни башына ёрлеб, саргъалыб, кир бет алгъан акъ байракъны джыртыб, энишге силдеб, аны орнуна Къызыл байракъны орнатды...

(Къобанланы Д.)

ПЛАН.

1. Партизанла элге кирдиле.
2. Партизанланы тансыкълау.
3. Бюгюн эркинликни биринчи кюнюдю.
4. Ибрахим къызыл байракъны орнатды.

БАГЪАТЫРЛАНЫ ХАРУН.

Бир талай кюнден Харун, госпиталдан къачыб, биягъынлай ызына, уруш баргъан джерге, къайтды.

Харун, байлауларында кѣан тамгѣалары да кет-мегенлей, джангыдан урушха кирди.

— Мен атлы аскерде уруш этерге джаратылгѣан-ма, — дейди, атха усталыгѣына терслиги болгѣан адамча, — алай а, не амал, бизни аскерге танкистле керекдиле. Немецлени акѣылларына, танк кѣуру машинады, уллу машинады деб, алай келеди. Мен а, танкагѣа олтурсам, танканы да джаны барды деб, акѣылыма алай келеди. Энди атха алай термил-мейме.

Джѣгетей элден атха уста болуб чыкѣгѣан Харун атлылай кѣалады, алай а аны аты кѣурч атды.

Харунну джюреги да кѣурчду, аджалгѣа ийнан-май. хар атлагѣан атламында аны алдаб джюрюйдю. Аны джыйырма бла эки джерин осколкала тешген-ликге, госпиталда кѣуру беш кюн джатханды. Эриб джана тургѣан танкаланы ичинден саулай чыгѣыб, отча кюйген металл бла тенглериини джана тургѣан ѳлюклерини тюбюнден сюйрелиб чыгѣыб, дагѣыда урушха кѣайтыб, тенглери ючюн, немецле кѣанларын ичген совет адамла ючюн, Ата джуртуна тюшген джара-рала ючюн, кѣапланча кѣазауат этиб, дерт кѣайтарады. Совет аскер тактиканы амалларын билалмай, немец-ле бек кюрешедиле. Ала бу затны билаллыкѣ тю-дюле. Кѣызыл Аскерни, урушну отунда джараты-лыб, билимли болгѣан тактикасындан сора да, Ха-рунча адамланы джюрекleri, кѣанлы джауну кѣрюб болмай, кесини халкѣы ючюн, дертден кѣайнагѣан-ларын ангыларгѣа немецлени алкѣын амаллары джокѣду.

(Е. Кригерден)

ПЛАН.

1. Госпиталдан кѣачыу.
2. Кѣурч ат.
3. Харун дерт кѣайтарады.
4. Совет аскер тактиканы амаллары.

КѢАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ — БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ.

1941 джылны июнѣ айында, фашист Германия Джуртубузгѣа чабхан кюнледе, уруб душман аскер-лени аллына сюелиб, от ачханланы ичинде Кѣасай улу Осман да бар эди.

Гитлерни аякъ тюбуне бойнун салыб тохтагъан Запад Европаны аскер кючюн ууучха джыйыб, алай бла зорлукъну темир ылыхтынын къурагъан Германия хурметли Ата джуртубузгъа къаршчы къазауатны башлагъанында, мобилизацион хазырлыгъы толук болмагъан аскерлерибиз ызына ыхтырылыргъа керек болдула. Эки-юч джылыны къазауатда чыныкъгъан, кючлю аскер техникалы герман аскерле къралыбызгъа джукъ билдирмей чабханлары себебден, къазауатны ал кёзююнде онглулукъну, инициативаны алгъан эдиле. Бизни аскерле, онглу душман бла къан тёкген къыйын урушла эте, ол урушлада фашист Германияны аскер кючюн седирете, артха ыхтырыла келе эдиле.

Ол кёзюуледен сора Осман да башсыз болгъан эди. Не болду, не къалды? Саумуду, шаумуду? Къайда болса да, окъдан, тобдан кюйюбмю кетди, огъесе пленнге тюшюб, урубму къойдула?

Историяны ол джууаблы кёзюю адам улугъа ультиматум салгъан эди: не тобукълан да гитлерчи нацистлеге шежде ур, халкъынгы, джуртунгу, джамагъатынгы да алагъа къул эт, неда сауут алыб чыкъ да халкъынгы, джуртунгу кечимсиз ууахтыдан къоруула, джуртунгу миллет азатлыгъын, аны ёмюрлюк сыйын, таза намысын, джамагъатынгы джашауун душмандан къутхар.

Совет халкъ азатлыкъ ючюн кюрешни — къанджан аямагъан кюрешни — башлады. Джуртубузну халкълары Уллу Ата джурт къазауатха къобдула.

Ол кюрешни джылларында Къарачайны джигит уланларыны бири Къасайланы Осман да кесини эркишилигин кёргюзтюр ючюн къалмагъанды.

(Лайпанланы С.)

ПЛАН.

1. Аскерлерибизни ызларына ыхтырылыргъа керек болгъаны.
2. Османны башсыз болгъаны.
3. Историяны джууаблы кёзюю.
4. Совет халкъны азатлыкъ ючюн кюреши.
5. Къасайланы Османны джигитлиги.

АНА.

Джер юсюнде эм аламат сёз «анам» деген сёздю. Адам биринчи айтыб башлагъан сёз «анам» деген сёз болады. Ол сёз дуния башында хар тилде да бирча татлыды.

Ана къолла эм бек иги, эм бек суююмлю къолладыла, ала нени да эте биледиле. Ананы джюреги эм тюз, эм сакъ джюрекди — анда суюмеклик джангыз да джукъланмайды, ол эс бёлмей бир затны да къоймайды.

Джылынг къаллай бир болгъанлыкъгъа да — беш неда онбеш болсун, — сеннге хаман да ана керекди, аны ариу сёзю, аны ариу къарамы керекди, сора анангы не къадар суюсенг, джашау сеннге ол къадар къууанчлы эмда джарыкъ боллукъду.

«Аначыгъым!» — деб Владимир Ильич алай багъалата эди анасын сабий сагъатында.

«Багъалы аначыгъым», — деб джаза эди ол тюремеден, ссылкадан, тыш къралладан.

«Иги къарагъыз аначыгъыма, аны кесин къоймагъыз», — деб юрете эди ол къарнашларын.

Владимир Ильич Ленинни анасы Мария Александровна Ульянова уллу джашауну — сексан бир джылны — джашагъанды. Ол революционерлени организацияларына член болмагъанды, патчахны жандармалары аны тюрге азмагъандыла, ссылкагъа сюрмегендиле. Алай а ол сабийлерин барын да революционерле этгенди, джылы узайгъан кёзюуде, алагъа болуша, ала бла бир акъыллы болуб, ызларын дан отуз джылны кыйын джолда джюрюгенди.

Ол игилиги ючюн аны артыкъ да бек суюгендиле, тегерегине айланганлай тургъандыла.

Ленинградда, Волково деген къабырлада, Мария Александровнаны къабырына хар заманда да гокка хансла салынганлай турадыла. Уллу джюрек разылыкъларын билдире, адамла бу аламат тиширыуну къабырына гокка хансланы аны керти адамлыгъы болгъаны ючюн, дунягъа акъыллы адамны — Владимир Ильич Ленинни бергени ючюн келтиредиле.

(Воскресенская З.)

ПЛАН.

1. Хар тилде да бирча татлы ат.
2. Ананы джюреги.
3. В. И. Ленинни анасы.
4. Волково деген кѳабырла.

САТАНАЙ — ГОККА ХАНС.

Ариулугъу кѳарагъан кѳзню кѳаматхан, кѳкде кюннге эришген бир сейир зат болгъанды — Сатанай бийче.

Кюмюшге кѳарасауут салгъанча, кѳундуз кѳара кѳашлары, джылтырай-джана тургъан кѳзлери, кюн-де джилтинлене тургъан кѳутас чачы, субай санлары. Дунияда болмагъан ариулугъу болгъан Сатанай бийче, ариума деб, уллу кѳллю болмагъанды, неда менден ариу болур да деб да кѳайгъырмагъанды.

Кѳобанны джашил джагъаларында солургъа, кийим джууаргъа, джууунургъа ѳч болгъанды Сатанай бийче. Сууну кѳксюл шоркъалары, аны ийная кѳучакъларына джыйыб эркелете, назик санын тиллери бла джалай, кеслерине илешдиргендиле. Сатанай бийче, сапран чабакъча, Кѳобанны уюгъан джеринде ары-бери джюзсе, кюн тохтаб, анга сукъланыб кѳарагъанды, гокка хансла уа, башларын созуб, Сатанай кѳрсюн деб, суугъа ийилгендиле. Чегетледе кийикле, кюн талалагъа чыгъыб, сууда джуууна тургъан тиширыугъа сейирсиниб, алайлада ѳсген гокка хансланы отламагъандыла.

Сатанай бийче Кѳобаннга кирсе, чегетде джаныуар улумагъанды, кѳкде кѳанатлы учмагъанды. Суу кеси да уюб кѳалгъанды, дейдиле. Суу джагъасында айланган сагъатында, аны кѳзюне гокка ханс илинсе, ол аны, сабийни эркелетгенча, эркелетиб тургъанды. Гокка ханслагъа алданыб, арыдан ары атлаб, Кѳобандан узайыб кетгени да болгъанды.

Гокка хансланы барын да бирча ийнаялай туруб, толгъан айча бир гокка хансха джаны киргенди. Ол гокка хансны бир-бирде битген джеринде тѳгерегине айланганды, бир-бирде уа, алыб келиб, арбазында орнатханды. Аны алай кемсиз ѳтгенин кѳруб, Уллу Кам бла Уллу Хурзук бир-бирине кѳошулгъан уллу тюзде ѳсген сейир гокка хансчыкыгъа

халкъ «Сатанай гокка» деб атагъанды. Бурундан бери ёседи ол ханс Къобан джаратылгъан тюзде. Ашхам болса, кёзюн къыса, кюн башланы джарытса, Сатанайны излеб, кёзюн ачады, дейдиле бюгюн да...

(Къагъыйланы Н.)

ПЛАН.

1. Сатанайны ариулугъу.
2. Бийче джууунады.
3. Къобан.
4. Сатанай гокка.

ДЖЫЛКЪЫЧЫ ДЖАШЧЫКЪ.

Минги Тауну ёмюрю эримерчю тёппесин буз булутла кючледиле. Ашхам болса, джангур къоркъуун джел этер дегенлей, букъуну сюре, джел да джетди.

Хар ким малларын джыйыб кюрешеди. Ма бюгюн да Идрисни юй бийчеси Къанитат, ийнекни саууб, сютю болгъан челекни быкъыгъа тагъайым деб бурулгъанында, гитче джашы Муссаны не эсе да тыхсый айланнганын эсledi. Джукъ айтмай, юйге барыб, къолларын чайкъаб, эшикке чыкъгъанында, Идрисни Муссачыкъгъа ариу айта тургъанын эсledi.

— Не болгъанды мынга, нек джанына тийгенсе, а киши? — деб сорду эрине.

— Да, болуб а не боллукъду, тамбла джылкыны сюрюб, Буруш-Сыртына мен да барайым, — дейди.

— Тоба, тюз айтады. Энди каникуллагъа да чыкъгъанды. Мында бошбел болуб айланнганындан эсе, биргенге элтгенинг игиди, — деб, анасы Муссагъа къарагъанында, аны бетчиги бираз джарыды.

Идрис, тамбла джолгъа чыгъарыкълары себебли, керекли затланы, азыкъны артмакъгъа салды.

Ол кече Идрис да, Мусса да джукълаалмай кёб турдула. Идрис, джангур джаууб, джылкыны сюралмай джунчургъамы башлагъанбыз деб, джукъламай эди. Мусса уа, гокка хансла бла джасалыб тургъан талада джылкыны къалай кютюб айланнганын кёзюне кёргюзюб, аны ючюн джукълаалмай эди...

Танг аласы бла къобуб, Къанитат экисин да джол-

гъа хазырлаб кюрешеди. Идрис Муссаны къатына баргъанында, ол къаты джукълаб тура эди.

Ултыргъа кёзю кыймай, бир кесекни сакълады. Сора, «бу да джукълаб, мен да муну сейирине къараб турсам, кеч боллукъду», — деб, орундукъну кымыл-датыб уятды.

— Ай, хомух а! Сен къаллай джылкычы бол-лукъса, кюнортагъа дери джукълаб? — деб атасы ышаргъанында, Мусса, не эсе да бир аман зат этиб уялгъанча, бетчиги кызарыб, кийимлерине ашы-гъыш узалды...

(Батчаланы А.-М.)

ПЛАН.

1. Муссачыкъны халы.
1. Къанитатны оноуу.
3. Джукъусуз кече.
4. Джолгъа чыгыу.

ДЖАБАЛАКЪ.

Кюнле оздула. Аякъ тюбюнде шыбырдаб, джелле уруб айланнган сары чапракъла мылы тартыб, джерге джабышхандыла. Ала бир-бирлерине къалджа болуб, джауум къуртлача, джерге теренден терен кириб барадыла. Джаланнгач къалгъан терекле, бастыры-лыб баргъан чапракъларына мыдах къарай, башла-рын чайкъайдыла.

Кёкню кёк бояуу онгуб, тегерекни мутхузлукъ басханды...

Сууукъ джел урду, ызы бла джер джылынды. Ан-дан сора дагъыда талай кере хауа тюрлене туруб, кёкню къара къаргъала басханларында, табигъат чам-ланды. Къаралдым кёк чыммакъ джабалакъла себе-леб, ала кёкде рахат къалкыб тебретиле. Бурула-дыла, чайкъаладыла, мычыйдыла. Джерге дженгил тюшюб къалыргъа излемейдиле. Кеслерин тыялмай ары тюшгенле да джетер-джетмез къара джерни та-магъындан энедиле, асфальт джолланы кириб, букъу-сун джуууб джылтыратадыла.

Бир кесекден кёк саулай да чыммакъ джаба-лакъдан толду. Къаргъаланы къанатларына, сырт-

ларына илиниб, аланы тум къара сыфатларын чал этди. Кёк, керилиб, созулуб, кесине джыйылыб тургъан затын тёкдю. Къаргъа къанатла къысха-къысха къагъылыб, акъ дунияны башын алдыла. Мычымай, джер да, кёк да, юй башла да чыммакъ-акъ болдула. Къаргъаланы къычырыкъларын джангы уяниган шахарны мотор тауушу узакъ сюрюб кетди.

(Къобанланы А.)

ПЛАН.

1. Сары чапракъла.
2. Къаргъала.
3. Джабалакъ джауады.
4. Чал къаргъала.
5. Тёгерекни кюрт джабды.

РЕВОЛЮЦИЯГЪА ДЕРИ ДЖАРЛЫЛАНЫ ДЖАШАУЛАРЫ.

Элчи джашчыкъла ингирге дери ойнай, садакъ ата, госук къаза, джагъалаша, алайсыз да джамаулу кийимлерин джырта айланадыла. Мен да алайма, юсюм да къолайлы тюлдю, атамы бир эски къауракъ къапталын бузуб, меннге тенг этгендиле. Тонум эски болуб, джамаула бла джасалгъанды. Бир маймёз, бир да сюзюк джюнден этилген эски кёчегим барды. Алагъа анам бла эгечим кёзюу-кёзюу джамау салыб кюрешгенликге, къайсын кийсем да, тобукъларым бек дженгил ачылыб къаладыла. Аякъларымда уа эки къатхан олтан чарыгъым барды да, хар заманда дегенча, аладан эки баш бармагъым бери къараб, аланы ташха, агъачха ура, къаната айланама.

Ашарыбыз да, бизни кибики къалгъан джарлы юйледеча, эркин тюлдю. Кюн сайын ашагъаныбыз—кёбюсюне арпа, нартюх гырджын. Ол да марда бла. Тымгъа тузлукъ, бышлакъ неда биямукъ, къарашай хазырлайдыла. Амма бир-бирде эт шорпачыкъ, тую бастачыкъ этиб, джаучукъ салыб ашаргъа эркинлик береди.

Хар кимни малчыкълары къайда эсе да узакъ къошлада болгъаны себебли, джангы къатыкъ джожьду.

Эллиле кеслерини сабанчыкъларында арпа бит-диредиле. Тау джерледе иги битеди ол. Аны сатыб алыргъа да — учузуракъды. Хар ким тарыны кеслерин гюх бла тюй этедиле. Будаи а, артыкъ да бек акъ будаи, багъалыды. Будаи унчукъну, гёзенде гюрбечикге салыб, бир уллу уялыр къонакъ келгениге, байрамда неда ёлгениге «ийис этдирирге» асырайдыла.

(Тохчукъланы Х.)

ПЛАН.

1. Элчи джашчыкъла.
2. Мени кийимлерим.
3. Ашарыкъны дыккылыгъы.
4. Будаи унчукъ.

МЕНИ ЭЛИМ — САРЫТЮЗЮМ.

Красногор станисе бла Хумараны арасында, Къобанны онг джанындагъы дангыл тюзге алкъын бир къязыкъ да урулмагъан эди. Ёнге, тюзню атына «сары» деб эртде аталгъанды. Эшта, Уллу Къарачайдан Аргъы, Берги Инджиклеге, Пёлкге джюрюген джолоучула былайгъа «Сарытюз» деб бошуна атагъан болмаз эдиле. Кертиси бла тюз сары болгъанды. Майда чыкъгъан ханс июлда сары-сары къатыб къалыучан эди. Мыдах тюрсюнлю болгъанды ол кёзюуде тюз. Джерни башын кючлеб тургъан тегерек къобан ташла, анда-мында таш дуппурла, къысхача айтсакъ, джангыз къургъакъ тюз болгъанды Сарытюз.

Алай болгъанлыкъгъа да къарачайлыла тюзде ёгюз иерге, бир кесек солургъа мадар табмагъандыла, ол бир бабасны мюлк джерини кесеги болгъанды. Октябрь революциядан сора къарачайлыла тау ёзенледен, тар джерледен чыгыб, эркин джерлеге элле сала башлагъандыла. 1924 джылда Сарытюзде да талай юйдеги къязыкъ урады.

Джер тюз, эркин болса да, суусуз джашау болмазын сарытюзчюле биледиле.

— Суу да табарбыз, джашагъан да этербиз! — дейдиле. Адамла элни кюн чыкъгъан таба джанында Алтайгъыр, Хасан ран, Адиш джерледе джюзле бла

саналгъан гитче къара суучукъланы илипинле бла бир-бирине къошадыла. Элге суу келгенлей, берекет, хурмет келе башлайды, кёгет, айбатлыкъ терекле таурухдача ёседиле, джашнайдыла.

(Гочияланы Дж.)

ПЛАН.

1. Дангыл тюзде джангы эл.
2. Къургъакъ тюз.
3. Биринчи къазыкъ.
4. Элге берекет келди.

ОГЪУРЛУ КЪАРТ.

Гюргокъа бизни элибизни джамагъаты сыйын кёрген огъурлу къартланы бири эди. Ёмюрю совхозда ишлеб келиб, пенсиягъа чыкъгъанлы, юч-тёрт джыл бола эди. Ол кесини акъыллы сёзю бла, тюз иннети бла сабийлеге ата кибик, уллулагъа да къарнаш кибик эди.

Элчиле айтханнга кёре, кимге не бла джарайым, къайсыгъа игилик этейим деб тургъанды. Хурметли къарт, джолда джюрюген сагъатында да таш, агъач тюбесе, бир джанына ата, суу ашагъан ырхыланы тюзете айланганды. Табсыз ойнагъан сабийлени эслесе: «Балачыкъла, ма муну терс этесиз, быллай чюйре къылыкъланы киши кёрмесин, ишлеген адамла болугъуз», — деб юретмей, бир кере да озуб кетмегенди.

Малны-затны ургъан, къыйнагъан адам джолукъса уа: «Бу адебсизликге къарачы, сен аны сютюн ичесе, этин ашайса, ол затны ырысын этмей, халал малынгы къалай ураса?» — деб, иги адамыча кереклисин бериучен эди.

Ахыры, Гюргокъаны кёзю кёрюб, къулагъы эшитиб, ол бир терслиги болгъанны, къайдам, бир джангылгъанны кёрсе, не урушмай, неда юретиб тюшюндюрмей къоймагъанды. Эсирген тюбесин, хауле кёрсун, гитчени, онгсузну къыйнагъан болсун, тиширыугъа табсыз сёлешген эшитсин — бу затланы барысына Гюргокъа тёзюб болмагъанды.

Джамагъатына, элине джарауну эм магъаналы

затха санагъанды. Хар кюн сайын, аз, кёб болса да,
бир ашхылыкъ этмесе, кёлюне чыртда джетмегенди.
(Джаубаланы X.)

ПЛАН.

1. Гюргокъаны джашха-къартха да акъыл юретиую.
2. Хурметли къарт.
3. «Халал малны къалай ураса?»
4. Ашхылыкъны джоралау.

СУУ ТАМЧЫЛА.

Ары-бери чартлагъан суу тамчылары кюнде кюмош кибики джылтырай, адам кириб кючден ётерик иги абадан къулакъ суу, ташха-агъачха кесин ура келиб, мийик къаядан секиреди. Ол секирген джоринден тюбуне тюшгюнчю, къар бла сууну ортасында бир тюрлю бир акъсыл тюрсюннге кёчюб, тюбуне тюшюб бир кесек баргъанлай, биягъы болумуна къайтады.

Чокъракъ тау сууну сыйын кёрюб сюелгенча, огъурсуз хыны къаяла мынга бой салыб, эки джанына джанлаб, аралары бла джол къоюб, аланы киришлеринде тамырланнган терекле да сууну баргъан джолун алгъышлаб башларын силке, ызындан сукъланыб къарагъанча кёрюнедиле. Иги да сукъланадыла: мазаллы таула ёмюрлери орунларындан тебалмай, мадарсыз сюелиб тургъан заманда, ала кеслеринден ашыргъан суучукъ къалайлагъа барлыкъ болур, не затла бла тюбеширик болур, къаллай бир игилик этерик болур? Ол затлагъа сагъыш этгенча, суу да чабханын бузмагъанлай, къууаныб, ташны, агъачны да истемей, ашыгъыш энишге тюшюб барады.

Суугъа джетген бутакълары, толкъун ургъаны сайын ары-бери къалтырай, уллу сослан ташны мюйюшюн къучакълаб, къалын ёсген кёкенни къаты бла тёрт джанына сескекли къарай, эгиз улакъларын да ызындан тизиб, джур анасы джол ышан бла акъырын суу бойнуна тюшдю. Былайгъа ол биринчи кере келе болмаз, джагъагъа тюшгенден сора, таукел атлаб, улакъчыкъларын сууну сабыр баргъан джорине элтди. Бу сакъ джаныуар балалары суудан

тойгъунчу тегерегине къараб туруб, сора ашыгъыб кеси да бойнун суугъа бошлады.

(Къобанланы Д.)

ПЛАН.

1. Суу тамчыла.
2. Къаяла.
3. Суу ашыгъыб барады.
4. Джур анасы.
5. Балаланы суу ичиулери.

УШАКЪ.

Кёбден бери джангур болмай, кюнбетле, юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кёк, тау кёллеча, кегериб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбуне кирген эшекни чибинле, юсюне басыныб, дыгалас этдиредиле. Тохтамай къуй-ругъу джетген джерден силкиб къыстаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа сыртындан учуб келиб, къарын тюбуне къонуб басынсала, чибинлени тохтамагъанларына сейирсиннгенча, башын силке, амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кёзюу къагъады.

Бир батхан таз бла эски джуугъан кир сууун арбазгъа тегюб, Мёлехан, сен не заманда да алайса деб кеси кеси бла селеше, дженгил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагъада Темуркъа бир мырышкы агъачны, аякъ этеме деб, ичин къаза, Таулан да, аны онг джанында олтуруб, бычагъын къара билеуге билей, Темуркъа, башын ёрге кёлтюрюб, Тауланнга айла-ныб айтды:

— Сен да, бизни кибики, бир джарлыса, кесинг да узакъ адамыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сют эт. Бу къатын, юйюбюзде гырджынлыкъ болмагъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен а, сен аны афенди, къады эталлыгъынг джокъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдырайыкъ да, малгъа барсын деб, алай айтама.

Эски джон ышымланы къурутургъа джая, Мёлехан, бети къызарыб, айтды:

— Мени юйюмде бир джангыз балам къалгъан-

ды да, ёлсем да, кесим кюреширикме, аны биреуню кьолуна атыб, джашлай унукьдурлукь тюлме, сиз джалгъа айлана ёмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырны мен кёрмегенме, окъуса, ол да, къалгъанлача, сууукъгъа, ачха къалмай, башын...

— Кёбдю, эшитгенме, сени акъылынга къалгъанында, къыз сабийинги къачхынчы этиб тураса! — деб Темуркъа керти кёлю бла къызаргъа тебрегенинде, Мёлехан кесин джарашдырыргъа кюрешиб тохтады.

ПЛАН.

1. Исси кюнле.
2. Чибинни заманы.
3. Темуркъа бла Тауланни ушакълары.
4. Мёлеханни джюреги эзиледи.

ТЕНГЛЕ.

Къыйын айладан юч ай озду. Къачхы сууукъла кеслерин таныта башлагъандыла. Эркиши болмагъан элдеде эрлерин, къарнашларын, тенглерин сакълаб тургъан тиширыула къадалыб ташыуул этедиле.

Тобла биягъынлай улуйдула. Немча самолетла, мыллыкчы къушлача, адамны къалынын, учхара джерлени марайдыла.

Аскер бёлек, таша джолланы келиб, кёз байлана Гавриловка элни туурасына джетди. Адам аякъ тынган заманда аскерчиле автоматларын джерлеб кёлтюрюлдюле. Эки юлешиниб, элни эки джанындан кирдиле. Шкока, автомат тауушла къулакъны сангытадыла. Джаны саулай къолгъа тюшген немча офицер джууаб этерге унамаса да, элде тилли къалмай, чегетте къачханы белгили болду.

Немчала джер йюледе тобланы, чардакълада пулеметланы къуруб, былайдан кетер акъыллары болмай тургъанлай, джаханим от юслерине джаныб къалгъанында, алгъасадыла. Алай болса да, эс джыйыб, къарыуларын тауусхунчу сермешдиле. Саламбаш юйле, къаудан къабынганча, къарангы кечени джарытыб, джилтинлери сынджырча тизилиб, мийикге чыгыб джукъландыла. Отну джукъ-

ландыргъандан эсе, джауну къаушатыргъа бек ашыкыгъан аскерчиле, къара терге тюшюб, бир-бирине билек болуб, танг аласына дери деулеча салышдыла. Кечени къарангысы бозара башлагъанлай, бираз сёл бола тебреген шкок тауушла джангырдыла. Джер юйледе бугъунган немчала амалсыздан чыгъыб, арт къарыуларын сынаргъа изледиле. Алай а артыкълыкыгъа джюреклери къайнагъан аскерчилени джартыларындан асламысы ёмюрлюкге къобмаздан алайда кълса да, джаугъа мыллык атханларын тохтатмадыла. Чегет ичинден чыгъыб, джюзге джууукъ адам, тарх деб шкок атмагъанлай, немчаланы къачар джолларын кесдиле. Аланы партизанла болгъанларын сезиб, душманла умутларындан тюнголдюле.

(Хубийланы О.)

ПЛАН.

1. Къачхы сууукъла.
2. Аскер бёлек Гавриловка элде.
3. Немча офицер.
4. Партизанланы отлары.
5. Душманла къолгъа тюшдюле.

ТАУРУХЛАДА АЙТЫЛГЪАН КЪЫЗ — ЭБЗЕЛАНЫ ХАЛИМАТ.

Урушлада этген джигитлиги ючюн Халимат Къызыл джуддузну ордени, «Урушда махтаулу ишлери», «Кавказны къоруулагъаны», «Будапештни алыннганы», «Венаны алыннганы», «Праганы эркин этгени», «Германияны хорланнганы» ючюн медалла бла саугъаланнганды.

Ол, Кавказны таулары бла тюзлеринден башлаб, Польшаны, Румынияны, Венгрияны, Австрияны, Чехословакияны юслери бла Европаны ортасына дери хорламлы джолну салгъанланы бириди.

1945-чи джылны июль айында Халимат саулуугъу къарыусуз болгъаны амалтын аскер къуллукъдан бош болады. Окъ тийген ёпкелерини бек ауругъанын алгъын да сезсе да, ол дохтурлагъа тарыгъыб бармай эди. «Аланы къолларына тюшсенг, насыбынг болуб, госпиталгъа ашырсала, бек ашхы, алай болмай,

аскерден бош этиб джиберирге боллукъдула. Уруш бошалса, кесими бакъдыра-бакъдыра турурма», — деб, бу ётгюр къыз алай оноу эте эди. Алай болса да Халиматны аскер къуллукъдан бош этиб, пенсиягъа джарашдырдыла. Аны дохтурла не багъыб кюрешселе да, саулугъу амандан аманнга баргъан болмаса, окъ тешген ёпкелери бери къайтыргъа унамайдыла. Халиматны аджалдан къутхарыргъа амал табылмады. Джигит къыз госпиталда дохтурланы къолунда ёлдю. Аны Уллу Ата джурт урушну тулпары киби аскер адетде асырадыла. Къундузну къанатыча, къап-къара эшмелери бла, Тёбен Марада туугъан Ёбзеланы Халиматны тобну юсюне салыб басырыргъа элтген заманда биргесине атлы эскадрон бар эди.

Бу сейирлик къызны юсюнден туугъан джуртунда энтда кёб таурухла айтылырла эмда кёб джырла этилирле.

(Нежинсий В.)

ПЛАН.

1. Халиматны кърал саугъалары.
2. Урушну джоллары.
3. Ётгюр къызны оноуу.
4. Джаралы ёпкеле.
5. Халиматны асырау.
6. Сейирлик къызны юсюнден энтда кёб таурухла этилирле.

ТАУЛАНЫ ТУЛПАРЫ.

Уллу Ата джурт къазауатны джылларында Къасайланы Османны этген джигитликлерин, хапар айтхан кыйлы къалгъанда, толу ангылаб къоймакълыкъ кыйынды. Аны хапарларын толу ангылар ючюн, ол айланган партизан чегетледе, ол уруш этген джерледе болургъа керекди, аны аскерчи партизан нёгерлери бла тюбеширге, аланы аууз тылпыуларына тынгыларгъа керекди. Мен кесим да, Могилевгъа, Минскеге барыб, Османнга анда айтылгъан болумну кёргюнчю, адамланы бир адамгъа аллай бир сыймекликлери, иш туура джанауалгъа джетген кёзюуде бир адамгъа аллай бир ышанмакълыкълары болады деб билмеучен эдим.

Бек кыйын джашауду партизанны джашауу, кыйынды аны этген иши да.

Партизан не кече, не кюн, не кыйыш, не джай бир минутун тынчлыккы ашыргыа мадары джокъду, хар кзуру да ёлюм базманына мингенлей, душманны табын марагъанлай, андан кесини сокъмагъын аджашдыргъанлай джашайды. Джашагъанча болмай, хатерсиз, ач къазауат этеди. Эркишилик, джигитлик кыйда да керекди, алай а партизан джашауда эркишиликни, батырлыккыны, ётгюрлюккю сыйы бек мардасыз уллуду, аны багъасы адам кван бла тёлениди. Джюрек батырлыккыды партизан джашауда адамлыккыны аллахы. Батырлыккы, джигитлиги болмагъан адам бла бир тыбыргъа сыйынныкъ тюлдю.

Осман да аллай джаш болгъанды. Аскерчи нёгерлеринден, аны юсюнден айтхан болуб, тыхсыныб сёлешмегеннге тюбемедим. «Осман чыртда джукъдан кюрккя билмей эди, джаны кюрч кюбюрге болгъан да алай батыр болалырмы, деучен эдик. Сора аскер операциягъа биргебизге барса, батырлыккы бизге да кёчюб квалыучан эди, баргъан джерибизде бир чырмау чыгъар, хорлаялмай квалырбыз-зат деген сагъышла акъылыбызгъа келе билмей эдиле. Аны бла барыб, хорламай да кыйтмагъанбыз», — деб хапар айта эдиле партизанла...

Бек тюз адам эди, чыртда кыйсыкъ затны унамай эди, деб хапар айта эдиле партизанла. Осман кесини ол халисин да саулай полкнун аскерчилерине сингдириб тургъанды.

(Лайпанланы С.)

ПЛАН.

1. Осман джигитлик этген джерле.
2. Партизан джашау.
3. Османны тенглерини хапарлары.

ДЖИГИТНИ ТУУГЪАН ЭЛИНДЕ.

Джазгъы кюн, Минги Тауну башы бла аууб, Хурзукга нюрюн тёкгенди. Омакъ кийинген къартла, джашла, кызла, сабийле клубну аллында джыйылдыла, той-оюн уллуду. Ма энтда бир кесек замандан

Къартджурт, Учкулан эллени урунганлары машина-
нала бла, къобуз согъа, харс ура, хоншуларына ке-
ледиле. Дагъыда бир кесекден ёзенни ёрге тизилген
машинала тохтайдыла. Аланы ичлеринде КПСС-ни
обкомуну, облисполкомну, облсовпрофну, къарачай
районну партия, совет организацияларыны тамада
къуллукъчулары, Совет Союзну Джигити Къасайла-
ны Османни анасы Сайбат, къарнашы Хасан, дагъы-
да башха джууукълары, тенглери тюшедиле.

Хурзук... Хурзук... Минги Тауну тюбюнде Уллу
Къарачайны бир эли. Бюгюн сен къууанаса, махта-
наса. Игитда дейсе, Осман сенде туууб ёсгенди. Бю-
гюн хурзукчула бла бирге областны къарнаш мил-
летлерини урунганлары къууанадыла. Совет Союз-
ну Джигити Осман бла махтанадыла. Хурзук, мах-
тан, къууан!

Къатапа кюйюзле бла джасалгъан уллу трибуна-
ны ал бетинде Османни таулада ёсген хансла бла
джасалгъан портрети барды. Къарачайны батыр ула-
нына махтау, сый берген плакатла, лозунгла. Трибу-
наны аллында оркестр согъулады. Майна, арлакъда
той, суу джагъадагъы кёк къырдышда эт къазанла
къайнайдыла.

Трибунагъа областдан, райондан келген къонакъ-
ла, Османни джууукълары, тенглери, Къасайланы
Осман атлы совхозну тамадалары, Хурзук, Учкулан,
Къартджурт эллени партия, совет, профсоюз органи-
зацияларыны келечилери чыгъадыла эм сёлешедиле.

КПСС-ни Къарачай райкомуну биринчи секрета-
ры джыйылгъан джамагъатны, къарачай халкъны
батыр уланы — Къасайланы Муссаны джашы Осман-
нга, Совет Союзну Джигити деб аталгъаны бла исси
алгъышлаб, анга аталгъан къууанчлы митингни
ачды. Оркестр Совет Союзну Гимнин согъады.

Облисполкомну председатели Къасайланы Осман-
нга Совет Союзну Джигити деген атны бериуню
юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Ука-
зын окъуйду. Былайда тургъан, мингле бла санал-
гъан адамланы бетлеринде, джюреклеринде уллу
къууанч, Коммунист партия бла Совет правительств-
гъа терен разылыкъ танылады.

(Лайпанланы С.)

ПЛАН.

1. Уллу Къарачайда къууанч.
2. Къууанчлы трибунала.
3. Къасайланы Муссаны джашы Османнга Совст Союзну Джигити деб аталады.

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР.

Хочалай, Огъурсузу башындан тутуб, джолгъа чыгъады. Джол узакъды, алай а энди тынчды. Огъурсуз да, Хочалай да къарыу алгъандыла. Джол аланы эртденблагъа элтирикди Биязирге...

Биязирде, кёк къызарыб, танг атады. Огъурсуз, джюгенинден къутулуб, чалынган сыртны тик ёрге чыгъыб барады. Сыртны башында тохтаб, сокъур кёзлери бла узакъ къарайды. Ол къарагъан джерде узун кенг къулакъда чалынмагъан, тебленмеген джашил ханс сакълайды. Къулакъны башында кирсиз къара суу да барады.

Огъурсуз, бойнун созуб, башын кёкге кёлтюрюб, кючлю-кючлю окъуду. Къууаныбмы окъуйду, тарыкъгъанмы этеди кимге эсе да, Хочалай ангылаалмайды.

Рахат башлаб, кызыудан-кызыу атлай, эм артында тёртгюллеб чабды Огъурсуз, чыгъыб тебреген кюн таба айланыб... Бар, Огъурсуз, ашыкъ отлаугъа, ич салкъын къара суудан. Ашагъанынг, ичгенинг да халалды...

Хочалай кшошда джылы мурджарда сыртындан сойланыб джатады. Чалкычыланы эртден азыкъгъа келликлерин сакълайды.

Келедиле чалкычыла, Хочалай аланы узакъ сыртда кюлгенлерин, сёлешгенлерин эшитеди. «Энди бир кесек тёзалсам, аланы кёрюб, Домалайны «аферим» дегенин эшитиб джукълар эдим», — дейди Хочалай. Къолун кёлтюрюб, джабышыб баргъан кирпичиклерин бирин биринден айырады. Алай а чалкычыладан алгъа джетиб, Хур-хур аны кирпичиклерин биягъынлай джабышдырады.

Домалайны айтханын да, Хайдарны айтханын да эшитмейди Хочалай. Домалай анга «аферим» дейди. Хайдар да, энишге ийилиб, къулагъына шыбырдайдды: «Джигит джашеа, Хочалай!».

(Батчаланы М.)

ПЛАН.

1. Хочалай бла Огъурсуз.
2. Биязирге джол.
3. Чалкычыла.
4. Хур-хур.

СЕРМЕШИУ.

Партизан отрядны лагери Шеглян чегетде тургъан кёзюуде бир кюн Осман бла аны талай партизаны аскер операциядан кюнорта бола къайтдыла. Партизанла уруш операциягъа узакъ барыучан эдиле, дженгил огъуна хазна къайталмаучан эдиле. Бу джол а аяусуз тири джюрюген болур эдиле, эртде огъуна келиб къалдыла. Алай болса да алагъа солургъа заман табылмады.

Ала къайтырдан бир сагъатны алгъа лагерге связной келиб, Большие Белевичи элден Барок эл таба немец карателлени отряды кетиб барады, отрядда 40 адам барды деб хапар айтханыны юсюнден Османга рапорт берди.

Олсагъатдан партизан отряд, карателлени аллына барыргъа, башха джаны бла джолгъа чыкъды. Ингир беш сагъат болургъа Барок элге джетиб, элни кыйырындагъы тирмenni къатында джол джанында джатыб бугъундула. Бираздан немец карателле, джашырылыб тургъан партизанланы эслемегенлей, юслерине келиб къалдыла. Карателле 50 метр чакълы бирге джууукълашханларында, партизанла автоматладан, пулеметладан от ачдыла. Алай болса да тарх деб шок атылгъанлай, немецле, кёз джумгъан чакълы бирге джерге бауурланыб, партизанланы юсюне пулемет-автомат отну джандырдыла. Ол кюн сермешу кёз байлангынчы барды. Эки джанындан да кёлтюрюлюрге не аз да мадар джокъду. Алгъаракъдан джетиб бетджан салгъан партизанланы позициясы маджал эди — партизанла ташадап ата эдиле. Немецле джатхан джер а партизанлагъа къол аяздача туура эди. Ол кюн алайда карателлени төрт-беш адамларындан къалгъаны къырылгъан эди.

(Лайпанланы С.)

ПЛАН.

1. Партизан отрядны лагери.
2. Немец каратель отряд.
3. Партизан отряд карателлени аллына чыккыды.
4. Сермешу.
5. Хорлам.

РОСТОВ ШАХАРНЫ АЗАТЛАУ.

Алтынчы танк корпусха Фастовгъа чабаргъа буйрукъ берилген эди. Корпусну командири генерал-лейтенант Панфилов эди.

Алексей Павлович Панфилов, Совет Союзну Джигити, къатангы узун адам эди. Ол граждан къазауатны заманында да аскерде комиссар болуб къуллукъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн къралыбызны сауутлу кючлерин ёсдюрюуге бергенди. Джыллыгъы келсе да, аны къара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да суюб тынгыларча, ариу ауазы, юлгю алырча къарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракъ этиб турмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керекли джерде накъырда эте, кюле да биле эди.

Кече-кюн демей, фашистлени суюб бара, 6-чы танк корпус ноябрны 6-да Фастов шахарны кюн чыккыгъан кыйырына джетди.

Фашистле шахарны кыйырында оборонагъа кючлю зенит тобла салгъан эдиле. Ала бизни танк колоннагъа атаргъа, аллыбызны тыяргъа умут этдиле. Кертиди, ол тобла джерде ышанны алсала, бек къоркъута эдиле, алай болса да сыртны джайылыб, болгъанны тул-тубан этиб келген танкаланы алларын тыяргъа къайда! Тобла къуя тургъанлай, гюрюлдеб юслерине миндик, къурч ёшюнле бла урдуруб, теблеб, башлы-тюблю этдик, расчелтланы кырыдыкъ... Шахарны орамларында да къаты урушла бардыла.

Джазыу бизни джанлы болгъан эди, Фастов къолгъа тюшдю. СССР-ни Баш Советини Указы бла бизни 52-чи гвардиячы танк бригадагъа «Фастовская» деген ат берилди.

(Багъатырланы Х.)

ПЛАН.

1. Алтынчы танк корпус.
2. Генерал-лейтенант Панфилов.
3. Фашистлени умутлары.
4. Немецлени планлары оюлду.
5. СССР-ни Баш Советини Указы.

ГЮРБЕДЖИ.

Элни ортасында бу гюрбеджи тюрлю кёрюнеди. Муну тегерегинде эл Советни ариу ишленген эки этажлы юйю; Ленин атлы колхозну правлениеси, почта, медпункт, школну мазаллы мекамы. Аланы орталарында уа бу куджур мекам — кябыргъаларында тенгерткелени базыкылыклары бешишер-алтышар кюлач болурла дерсе, ол эмен былайда ёсенди бир ишексиз, аны келтюрюб, ма былай бир-бири юсюне салган адамла да деулеча бирле болганлары хакъды.

Къалай-алай десек да, бир телюден бирине къала барган къол кыйын къалай багъалыды...

Кесини къартлыгына да къарамай, Эски эл бусагъатда джангыдан джаш болганды — саудан бачха, терек, терекледе уа къанатлыланы концертлери джылны узуну барыб турады, телевизион антеннала да къанатлыланы джырларгъа джыйылыучу джерлеридиле. Юйле уа алай бош ишленмегендиле: кимни кружевача омакъ ишленген балкончугъу, кимни мияла верандасы, башлары да тюрлю-тюрлю. Аламат неди десенг, юйле, аланы къабакъ эшиклери боялмаган бояу табарыкъ тюлсе, областда химия завод болганы быладан огъуна да белгилиди.

Колхозну правлениеси гюрбеджини джангыртыргъа дегенинде, Мариям джекден джууукъ этмеди.

— Гюрбеджи колхознукъу болганына сёзюм джокъду, колхоз къалай суйсе, алай этерге эркинлиги болганын бек ариу билеме, алай а...

Правленчиле да бек ариу биледиле бу гюрбеджини алай бош гюрбеджи болмаганын, бир кесек сыфатын тюрлендирирге умут этген эдиле ансы, «къалай суйселе, алай этерге» джарамагъанын ала да ангылайдыла, артыкъсыз да бу арт джыллада анга къараргъа келмеген не этнограф, не историк джокъ-

чады: суратын аладыла, блокнотларына нелени эсе да сызадыла.

(Байрамукъланы Х.)

ПЛАН.

1. Элни ортасында гюрбеджи.
2. Эски эл джаш болгъанды.
3. Гюрбеджини джангыртыугъа оноу.

КЪАРТ АГЪАЗ.

Къарт болгъанды Агъаз. Къарт бола барса, адам кёбден кёб биле барады да, эм арты сер болады. Эсинде тутуб тургъан заты эсинден кетген, унутулгъан затдан аз бола барады. Агъаз алай тюлдю. Джукъ да унутмагъанды ол, джукъ да кетмегенди эсинден. Кёзю кёргенни да, кзулагъы эшитгенни да тюрлендирмей, аджашдырмай, кшошмай-кхоратмай, бек ариу сакълайды эсинде. Кесине джетгенни да, элине, джерине джетгенни да, кыйынлыкъны да, зауукълукъну да санаб берликди, керек болса, «бир», «эки» деб. Къарчаны Къарачайгъа къайдан келгенинден башла да, суйсенг, биринчи стампулчуланы къачан кетгенлерин сор, суйсенг, Шамилни аскерин Наиб Къарачайгъа келтиргенин сор, Совет властны келгенин сор, колхоз кзуралгъанын сор, не сорсанг да, Къарачайда болгъан затны барын да тизиб, толу хапар айтырыкъды. Кёзгеми кёрюнеди, керти да алаймыды, Агъаз, болгъан затны огъай эсенг, бир-бирде боллукъ затны да биледи.

Былтыр, джангур джаумай, битим кюйюб башлагъанында, эл дыгылас этиб, Агъаз болмаса, киши табмагъанды кёкден тамчы агъызыр амал. Ким эсе да, эшекни джууундурсакъ, джауаргъа болур, деген эди. Кюрешген эдиле Айдамбулну эшегин джууундуруб Къобанда, джалын тараб, ууакъ эшиб. Кюзгюге да къаратхан эдиле. Акъмагъан эди аны ючюн бир тамчы да. Амал болгъанларын тауусуб, не этерге билмей, Агъазгъа келгенлеринде, Агъаз алай айтхан эди: «Элде бир-бирин суймеген кёбдю. Бир-бирине зарлыкъ тутхан кёбдю. Бир-биригизге кечмеклик салыгъыз, бош затла ючюн бир-биригизге дерт тутуб, кёлкъалды болуб турмагъыз. Ханс чыгъарын, терек

битерин, сабан джашнарын сые эсегиз, бюгюнден башлаб, ачыкъ этигиз бир-биригизге джюреклени. Гурушхасы болгъан — гурушхасын къурутсун, дерти болгъан — дертин унутсун. Бир-бирине сёлешмей, аууз къара тутуб тургъанла, кюлюб-ышарыб тебригиз...

Агъазны билгичи болуб билген эсе да джауарын, Агъаз билмей тургъанлай джаугъан эсе да, ол айтханча болгъанды иш.

(Батчаланы М.)

ПЛАН.

1. Къарт Агъазны эси, акъылы.
2. Болгъан затны къой эсенг, боллукъ затны да биле болур Агъаз.
3. «Бир-биригизге кечмеклик салыгъыз».

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА

Алийланы У.	(А. У.)
Арсенъев В. К.	(А. В. К.)
Ахматланы И.	(А. И.)
Аппаланы Х.	(А. Х.)
Баучуланы А.	(Б. А.)
Байрамукъланы Х.	(Б. Х.)
Байрамукъланы А.	(Байрам. А.)
Блимгъотланы М.	(Б. М.)
Байрамкъулланы А.	(Б. А.)
Батчаланы М.	(Б. М.)
Батчаланы А.-М. Х.	(Б. А.-М. Х.)
Гуртуланы Б.	(Г. Б.)
Гуртуланы Э.	(Г. Э.)
Гочияланы Дж.	(Г. Дж.)
Дотдуланы Х.	(Д. Х.)
Джазаланы Б.	(Дж. Б.)
Джанибекланы А.	(Дж. А.)
Ёзденланы Б.	(Ё. Б.)
Залимханланы Ж.	(З. Ж.)
Кациев Х.	(К. Х.)
Короленко В. Г.	(К. В. Г.)
Къаракетланы И.	(Къ. И.)
Къагъыйланы Н.	(Къ. Н.)
Къобанланы Д.	(Къ. Д.)

Кёбекланы Б.	(К. Б.)
Орусланы А.	(О. А.)
Сылпагзарланы К.	(С. К.)
Сюйюнчланы А.	(С. А.)
Хубийланы О.	(Х. О.)
Хубийланы М.	(Х. М.)
Хабичланы Р.	(Х. Р.)
Хочуланы С.	(Х. С.)
Чехов А. П.	(Ч. А. П.)
Чотчаланы М.	(Ч. М.)
Шаваланы М.	(Ш. М.)
Шолохов М. А.	(Ш. М. А.)
Шаманланы М.	(Ш. М.)
Этезланы О.	(Э. О.)
Эбзеланы Х.	(Э. Х.)

БАШЛАРЫ

Авторладан	3
V классха диктантла	5
VI классха диктантла	25
VII классха диктантла	57
VIII классха диктантла	101
IX классха диктантла	101
5 — 9 класслагъа изложениеле	113

**БАТЧАЕВ АЛИ-МУРАТ ХАСАНОВИЧ
БАЙРАМУКОВА ЗОЯ ХЫЗЫРОВНА
АЛИЕВА ТАМАРА КАЗИЕВНА**

СБОРНИК ДИКТАНТОВ И ИЗЛОЖЕНИЙ

для 5 — 9 классов

На карачаевском языке

Редактор К. А.-К. Салпагарова
Худ. редактор М. М. Папшуова
Техн. редактор М. М. Дышева
Корректор Л. Х. Бытдаева

ИБ 2656.

Сдано в набор 28.12.90.

Подписано в печать 25.06.91.

Формат 84×108^{1/32}. Бумага тнп. № 2.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая

Усл. п. л. 8,4. Усл. кр.-отт. 8,6. Уч.-изд. л. 7,8.

Тираж 1500 экз. Заказ № 5281. Цена 1 руб. 50 коп.

Карачаево-Черкесское отделение,
Ставропольского книжного издательства,

357100, г. Черкесск,
пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение,
357100, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

1 с. 50 к.